

ZANÎNGEHA YÛZÛNCÛ YILÊ
ENSTÎTUYA ZIMANÊN ZINDÎ
ŞAXA MAKEZANISTA ZIMAN Û ÇANDA KURDÎ

TEZA LÎSANS A Bilind

**DEST PÊKÊK JE BO NASANDINA
ZANESTA ZIMAN**

Edris Hama Murad MAJID

Wan – 2017

K. T.
ZANÎNGEHA YÛZÛNCÛ YILÊ
ENSTÎTUYA ZIMANÊN ZINDÎ
ŞAXA MAKEZANISTA ZIMAN û ÇANDA KURDÎ

TEZA LÎSANSA Bilind

**DEST PÊKÊK JE BO NASANDINA
ZANESTA ZIMAN**

Amadekar

Edris Hama Murad MAJID

Şêwirmend

Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ

WAN – 2017

T.C
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
KÜRT DİLİ VE KÜLTÜRÜ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİLİM DİLİ BİLİMİ İLKEİ

HAZIRLAYAN

Edris Hama Murad MAJID

DANIŞMAN

Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ

VAN – 2017

NAVEROK

KURTE	VIII
ÖZET	X
SPASÎ.....	XIV
PÊŞGUTIN	XV
DESPÊK	XVIII
BEŞA YEKEM.....	1
1 BEŞA YEKEM	2
1.1 Ziman Nasî Çi ye	2
1.2 Ziman Çî ye.....	9
1.3 Kuertek ji Dîroka Zimannasîyê.....	19
1.4 Dîroka Zimannasî li Def Hindî yê.....	21
1.5 Zimannasî li Def Yonanîyan	26
1.5.1 Eflaton.....	28
1.5.2 Ereto	34
1.6 Rêzimanên (Gramerîyan).....	38
1.7 Qutabxana Rexnegerên Yonanî	42
1.8 Zimannasîn ji Alyê Romanyan	43
1.9 Zimannasîn ji Alê Ereban ji Pêş û Piştî Îslamî.....	45
1.9.1 Zimannasîni ji Alyê Ereban Pêş Hatna Olîye Îslam.....	46
1.9.2 Zimannasîni ji Alyê Ereban Paş Hatna Olîye Îslam	50
1.9.3 Zimanvanya Ereban di Serdemê Hevalên Pêxember (Slav Ser Bi).....	58
1.9.4 Sîbewey û Desit Pêka Rêzimana Ereban	61
1.10 Nêrînen Sîbewey di Elkitab de	62
1.11 Qutabxane yê Besre û Kufe	65
1.12 Zimannasî di Sedeyên Navend (Naverast).....	67
1.12.1 Apolonîs Dîskulus (Yonanî) (110 - 175)	68
1.12.2 Prîşyan.....	70
1.12.3 Eski Lîcer (1484 - 1558)	72
1.12.4 Sankîfûs û Mîrwa (1523 - 1600).....	73

1.13	Port Royal	77
1.14	Zimannasî li Sedsalên Hejdehyem û Nozdehyem.....	79
1.15	Ferheng Nivîsî di Sed sala Hejdehyem (Wşewanî)(Qamus).....	81
1.16	Ferensa û Girîngî Dana Wan bi Zimanvanî di Sedên Hejdehyem	82
1.16.1	Klud Faru Dû Wjla.....	83
1.16.2	Rinye Dimare	84
1.16.3	Klud Bufye.....	85
	BEŞA DÛYEM.....	87
2	BEŞA DÛYEM.....	88
2.1	Taybetmendîya Ziman	88
2.2	Sedema Berfireh Bûn û Geşe Kirina Ziman	91
2.3	Mînaka Zimanê Kîşwa	91
2.4	Egerên Berfirhî û Billav Bûna Ziman	94
2.4.1	Sedema Cûgrafi.....	94
2.4.2	Sedema Jiyarî û Bajêr	95
2.4.3	Sedema Abûrî.....	96
2.4.4	Sedema Sîyasî	97
2.4.5	Sedema Serbazî.....	99
2.4.6	Sedema Olî.....	100
2.4.7	Sedma Teknolojî û Zanista Teknîkî	101
2.5	Mirna Ziman	102
2.6	Roll û Erkên Ziman.....	109
2.6.1	Roll û Erkê Peywendî Kirina Ziman.....	110
2.6.2	Derbirîn bê Guhgarêk (Gutûbêj Kirinê di Gel Xwe).....	112
2.6.3	Erka Dirûsit Kirina Ciwan di Gutnê de (Gutnêka Ciwan)	113
2.7	Ziman û Bîr û Hizir.....	114
2.8	Guherîna Ziman	117
2.9	Dabeşî û Didûbûna Ziman	119
2.10	Ziman û Waqî'î Bûn	122
2.11	Corên Ziman	124
2.11.1	Zimanên Yek Birrge (Tik Hcayî).....	125
2.11.2	Zimanên Peyvestî (Likawekan)(Agglutinating).....	126
2.11.3	Zimanê Şî Vekirî (Gerdan Krawekan) İniflecting	127

2.12	Ziman û Civak.....	128
2.13	Ziman û Axivtin.....	131
	BEŞA SÊYEM.....	135
3	BEŞA SÊYEM.....	136
3.1	Teorîya Zimannasî	136
3.1.1	Fonotêk (Deng)	137
3.1.1.1	<i>Fonotêka Fîzîkî</i>	138
3.1.2	Fonolojî (Phonologiy).....	141
3.1.3	Morfolojî (Morphologiy)	143
3.1.4	Riste Nasî (Syntax).....	146
3.1.5	Wata nasî (Sîmentîk).....	147
3.1.6	Pragmatîk (Pragmaticis).....	150
3.2	Îtmolojîya Ziman	151
3.2.1	Zimannasî ya Dîrokî.....	151
3.2.2	Zimannasî Ya Wisfî (Hawkatî , Descriptive).....	152
3.2.3	Zimannasî Ya Berawrid	153
3.3	Qutabxaneyên Zimannasî.....	157
3.3.1	Sruştîyên (Naturaist)	157
3.3.2	Rîk Kuftin (Rîk Kuwtnekan) (Qrar Dadîwn).....	158
3.4	Piştî Yonanyên, Latîniyên Bi Zimanê Latînîve Mjûl Bûn	158
3.4.1	Şoreşa Yekem ya Ziman	161
3.4.2	Şoreşa Dûyê	161
3.4.3	Şoreşa Sêyê	161
3.4.4	Şoreşa Çarê	162
3.5	Qutabxane yên Zimannasî ya Binyat Gerî (Structualismr)	162
3.6	Cudayî di Nav Bera Ziman û Axivtnê	163
3.7	Piştê Sosêr û Qutabxaneyên Bûnyewî Sê Qutabxane yên Din Derkevîne.....	164
3.7.1	Qutabxane ya Bûnyewî ya Emrîkî	164
3.7.2	Qûtabxane ya Zimanê ya Kubinhag.....	168
3.7.3	Qûtabxane ya Zimannasî ya Prag (Prag).....	171
3.7.4	Qutabxane ya Zimannasî ya Lindin 1930 - 1950.....	174
3.8	Şorşa Zimannasî ya Niwam Çomskî.....	177
	ENCAM.....	181

KURTE

Dî distpêkê wê vekolînê ku di bin destê wedaye berhemekê berifrehe ku peydabûn û berifrehiya ziman bi şeweyekê giştî dihête diyar krin, herwisa ya diyare ev vekolîn bi vî şewe ku têkuşîneka bi naveruke di dişet ji bu her xwendevanêk bi taybetî xwendevanên qunaxa blind gringiyeka taybet heye li beşê niasîna zimande.

Ji pêkhatina vê vekolînê de bi sê beşên serekî aşne dibîn ku her êk ji wan beşan çend babet û şewazên cudayên gringiya ziman ji xweve digirît Beşa yekê xwe ji qalbê gringiya ziman û niasîna zimanî li qunaxên destipêka ziman dihête dîtin ku li çend cihên cugrafi yên cuda û gelên cuda ew destipêk hatiye dest nîşan kirin.

Ziman nasî di alîye çendîn gelên cuda cuda di hête şrove krin ku di dîrokêda karîgerên herîy mezn li ser ziman û ziman nasîye hebûye wan gelên jî wekîy gelên hîndî û îwnanîy û erbî ûhwd û ta sedyeên navend û şorşa sin'etya ferinsa wan karîgerî li ser ziman berdewamî hebûye piştrê jî ew gringî pêdan ta sedeyn hejde û nuzde jî hatiye berdewam kirin ta gehîştîye dema firdînand dî sosêr ku dikrîn bi qunaxeka nûya zimannasiye bihête ejmar kirin.

Di beşê didûyê de dê aşnabîn bi çend warên ziman û gringiya ziman û taybetmendiyên zimanî ku ew bi xwe çend babetên diyar diket her babetek rul û gringiya zimanîya xwe diyar dikit ku hemî babetên vî beşê bi şeweyek ji şewazên peywendiyên bi yekve heye û rula timam kirina hevdu dibînîn, di destipêkê vê beşê de têbîniya wê çendê kiriye ew taybetmendî çine ku ziman ji xweve digrît û paşê geşe dikit û hukarên

berifreh bûna ziman û hukarên diyar kirin ku rulê di geşe kirin û berifreh bûna ziman de hene.

Di beşa sêyê de ku bi beşa dumahî ya wê vekulîn dihêt diyar kirin, ku berhemên beşên berê û praktîze kirina van beşan rûn dike û ew rul û erkên ew qunaxên ku ziman li sedên berê derbaz kiriye û gehîştine qunaxên sedên nû anku sedên nuzdê û bîstê yê şluve kirin, di vî beşê de alyen tîwrîyên ziman û curên ziman niyasîn ji wekî ziman niyasîna tîwrî û dîrokî û civakî û başa zansitê ziman ku wekî navenda(kirok) ziman yan rêzmana ziman hatiye danan wekî deng nasîn û peyv nasîn û riste nasîn û raman niyasîn, bi şêweyeka herî baş dihêne diyar kirine.

Paşê çend qutabxanên ku rulê xwe di vekulîna ziman de hebûye behsî dikin wekî qutabxane ya bunyewî ya sosêr û kubin hagin û qutabxane ya ziman nasên praghwd paşê li dumahiyê behsa şurşên gringên ziman di dima nû ya dihête kirin ku ji alyê nwam çomsikîve hatiye encamdan.

ÖZET

Öncelikle ifade edeyim ki elinizin altında bu araştırma çok geniş ve kapsamlı bir araştırma konusudur. Bu nedenle bu araştırma her araştırmacının dil ve edebiyat alanında ihtiyaç duyacağı genel ve özel bilgileri ihtiva etmektedir.

Bu araştırma neticesinde çok önemli ve derinlikli başlıkları öne çıkarmak suretiyle işlemeyi amaçladık. Birinci bölümde Dilbilim açısından dilin tarihçesi ile alakalı dil tarihi serüveni bağlamında konuya başladık. Diğer taraftan coğrafi alanlarda dil etkileşimleri konusunu farklı bakış açılarıyla izah ettik.

Dilbiliminin başlangıç tarihçesini izahtan sonra ünlü Fransız dilci Ferdinand'ın çok değerli bilimsel açıdan dil tarihi üzerindeki araştırmalarına değinilecektir.

İkinci bölümde Dilin önemi özellik açısından değerlendirilmesi dilin gelişim süreçleri dil öğreniminin ehemmiyeti ve öğrenme yolları konularında genel bilgiler verilecektir.

Üçüncü bölümde ise ki son bölümü oluşturmaktadır. Kürt dilinin geçirdiği yüzyıllık süreçle birlikte dilin pratize edilme imkanları üzerinde durulmuş toplumsal kurallarında etkin olduğu dil lehçelerinin oluşumu ve farklı ağız teleffuzlarının dil üzerindeki etkileri irdelenmeye çalışılmıştır.

Öte yandan dilbilim alanında meşhur olan kütüphanelerle alakalı bilgiler verilmiş Örnek olarak prag'daki milli kütüphane ile birlikte

nwam çomsikîve tarafından dil tarihçesi alanındaki hizmetlerine değinilmiş dil alanında ciddi hizmet ve çalışma örnekleri anlatılmıştır.

ABSTRACT

This research it will discuss as the following:

At the beginning of this research , which is front of you it shows an interesting production which are extension and potentiality of the language . that identifies a language in general this research is also another try of the content. It would be for every students particularly who is in a high level, it has a special important in the department of introduction of language.

In this research will gets familiar of the three main parts each of them including different parts and shapes of language .

First section we will sees the framework of important of language , and introduction of language in the early stage of language which started in many different geography from different nations.

In history introduction of language from many different nations have interpreted . they have a huge effect on the language and introduction of langue ,such as Indian, Arab....etc.

These effects have continued until mid-century and started France industrial revaluation .

In the 18th and 19th century it has continued at the same method until late of 19th century and early 20th .century. who Ferdinand de Saussure is appeared as a linguist of the world who called the father of linguistic . which also calls as new stage of linguistic.

In the second section will gets familiar with many fields of language , crucial of introduction of language and features of language which

themselves consist many subjects. Each of them identify functions and roles of language.

All of them are relative which is complement each other, at the begin of this section will notices what are those features that language has and develops and the cause of expansion and progretion.

In the third section which identified as a last part of this research who practices and explains of the previous parts of the production which identifies roles and functions of the language in the previous stags until new testament.

In this section it has identified theory of language and types of the introduction of language . such as theory of introduction of language, history , description...etc.

And type of linguistic as essence of language and completely grammar of language which identified such as phonetics , morphology , syntax and semantic.

Then, many schools have taken a great role to development of linguistic such as Ferdinand de Saussure Kuban hat ,Brat. Ant school of the linguistic of London . In the end of this research will interprets the most important revolution of language in a new testament, from Name Chomsky . it's likely to mention that this research continues currently which is the most significant of subject of science of language and literature of the all university .

SPASÎ

Ez pir spasiyan mamosteyên hêja û rêzdar ên beşê zimanê kurdî li Zanîngeha Yüzüncü Yılê dikim ku bi ked û dilsoziyeke herî mezin bi me re westiyan. Her wiha ez pir sipasiya Alk. Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ dikim ku erkê serpereştîkirina vê lêkolînê li stûyê xwe girt. Her wisa vê xebatê pêşkêşî ruhê bavê xwe, diya xwe û hemû malbata xwe dikim û her wisa ji bo gelek heval û dostên xwe bi rûmet ji bakûr û başûrê kurdistanê dikim gelek alîkarê bi min kirin, bi taybet; Sebah Mhind, Macîd Mensur, Rewîşt Mrad, Mis'ud Mrad, Mhimd Mrîwanî û Clal Mhimd.

Edris Hama Murad MAJID

22. 05. 2017

PÊŞGUTIN

Di distpêkê ew berhemê li ber destê we berhemekê berifrehe ku peydabûn û berifrehiya ziman bi şêweyekê giştî yê diyar kirîye, herwisa ya diyare ev berhem bi vî şêwe ku têkuşînek bi naverukê da dişêt ji bu her xwêndevanek bi taybetî xwêndevanên asta blind grinkyeka taybet heye li beşê nyasîna ziman, ziman ezmûneka hizir û awazên gelane gringitrîn zanyaryên mruviye û helgirê dîrok û dîtna jiyana û keltûr û ferheng û dirûstirîn terazûya hebûn û nebûnê ye hefdem dexazê ku li rwangeha wergirtina zihna xwandevan û şyanêt xwandna babetîda li warê babetên giştî û tak û dîrok û navendî vekolînê bikim û bi şêweyeka giştî vekulînek de der têxim ku di gişt gîrya dîroka ziman de cih kiriye ku vî babet curêka taybet bi vekulîne dide, bi şêweyekê giştî bitiriya şluvekarên zansîtê ziman li ser binemayê tefsîr û ji ber kirina deqên olîên pîruz danaye ku binemayê (xudayî yan nîv xudayî hebû ye wekî tewrat û încîl û quran) di vê rwangehê de suneta ywnanî hindêk cudayî heye ku li dest pêkê bîr û buçunêt olî djî êkin yan retkirîne ev berhem ji bu hemî wan kes yê hatiye nvîsîn ku dixazin bi belgeve gringiya babetê de şarezabin ku bi dirêjahîya çend hezar sal hatiye rûdan.

Şluve kirina ziman bi tinê wekî bernamekekê zansîtî û babetekê diyar kirî temaşe naken belkî divêt ew hemî şluve kirin tîrwanîna derbarê ziman hene pêşkêş kirine her yek ji wan bibne beşeka gring û bi sîd di nav pruse ya giştî û zansîtê zanîna mruvîde, guhrînêt ziman di dîroka li rwangeha ziman niasînê bi derbaz bûna nîk bi hizar sall zimaneka hevbiş di nav yek ziman de û ew ziman li çend cihên cud de dûçarê guhrînên bingehî çêd bin çend lqên serekî çê dibin ku bi curek lêk têgehiştin di navbera wan rû nadet, ji bu mînak zimanê latînî ku çendîn

ziman hatîne cuda bûn wekî îtalî û îspanî û ferensîhwd. ku fam kirin di navbera wande ji asteka baş nîne, ziman nyasîna nû wisa xwe diyar dikit ku bibîte cihê sersurmanê bi dîroka ziman, dirêjîyê bi jiyana xwe bidit ku di didû rwangeh de diyare ya yekim ewe ku bibîte serincrakêş di dîroka dirêj yan tîjbûna tiştên snurdar diket, ya didûyê ewe ku bişt guh havêtina dîroka zimanê rû bi rûya dûbare kirina ziman di bineve li destpêka sedê bîstê zansitên mruvayetiye û zansitên zimanê nû bi şêweyeka taze û bê layen derkeft ku encamê şluve karên zêde û berifreh giştgîriya vî zansitê bîne egerê belav bûnê bi şêweyekê blez û heta gehiştîye hindê babit yek ji serekîtrîn zansitên zansitê mruvayetiye û têkel bît di gel zansitên dî ku bi aşna bîna fêrixazê di peywendiyên zansitên ziman bi zansitên din li vî babetê de diyar dibît

pênasa bingehî ya ziman û ziman nyasîne

zansitê ziman nyasîne û guhrînêt wî

peywendiyên nfîsîne û zimanî

peywendiyên ziman nyasîne di gel hemî zansitên din

pênasa çawg û deng nyasîn û morfolojîhwd

Paşî bi şêweyên giştî ziman niyasîn li hemî beşên çalakyên mruvî de, anku li wî cihê mrov bêtivî ziman û zimanê têda bikardînît, beşdariyê dikit û hebûna xwe diyar diket ku evro tû şluvekar û vekuler nîne ku heza xwe li pêdivîya zimanê de neşêt diyar ket ku herdû curên zansitî kardêkirina xwe hebît, ku ev hizr û buçunêt ji alyê hemî qutabxanên ziman nyasîne ve cihê pesend kirin û qebîl kirnê ye, ewe vê vekulîn de hatiye pêşkêş kirin brîtiye ji niyasîneka giştî û pence dirêj kirin ji bu wan rujên dîrok ku ziman bi egerekê jiyana civakî û olî behis ji gringiya

hebûna ziman wekî zanistek di qunaxên dîrokîde kiriye û pênaseya
taybet ji alyê çend feylesuf û qutabxana bu kiriye û gringî diyar kiriye.

DESPÊK

Ji pêkhatina vê vekulînê de bi sê beşên serekî aşne dibîn ku her êk ji wan beşan çend babet û şewazên cudên gringiya ziman ji xwe vedegirît. Beşa yekê xwe ji qalbê gringiya ziman û niyasîna zimanî li qunaxên destipêka ziman dihête dîtin ku li çend cihên cugrafî yên cuda û gelên cuda û ew destipêk ya hatiye dest nîşan kirin ku ji destipêkê de di rujhelata erdê û rexê hîndiyên û yekem kes ku gringî bi wî warê de ji alyê olîve gringiyê diyar kir kesek hebî bi navê panînî ku wek xizmeteka olî gelek bîte bi zimanî da, paşê ji alyê ywnaniyên ve ew gringî ahte diyar kirin ku her yek ji feylesufên eflatun û eristu wekî mînakên gringî dan bi ziman û pênasê û behis kirina ziman di vî beşê de dihêne niyasîn, di paşê de û her di wî beşê de bi şeweyekê giştî behsa ziman niyasînê ji alyê erebên ku ew bi xwe didû qunaxên de dibînît ku ziman niyasîna erebî berê û paşa îslamê ye ku her ji rwangeha olî û her ji rwangeha bazirganî gelek gringî bi şluve kirina ziman dihêt, bi taybet piştê hatina olî ye îslamê û hebûna deqên olîên taybet vê behis kirinê bitir ew gringiyê derdikevêt, di rwangehên din çend qutabxanên fikrî û zimanî û nafçên cezîra erebî serhildaye ku ptir girngî ji alyê zimanê erebî taybetî de taybet li serdemê qutabxanên kûfe û besra de. piştê hatina olî ye îslamê û belav bûn li navçên erebî de ji alyê pêxemberî (slafêt xudê li ser bin) û çend sihabî beşdar bîn ji gringî dana bi ziman û zimanewanî wekî ubey kura keabî, ebdulayê kura ebasî, paşî ji alyê sîbewey vê gringî bitir geşe kir ji danana berhemên xwe bi navê elktab ptir ev gringî dan bi ziman ji alyê erebên ve eşkere dibît,

paşê her vî beşê de zimanên sedên navend dest bi zimanewaniye diket û paşî gringiya wî serdemî û peywendiyên pêgve grê diden, bi taybet ji alyê ywnanî û îspanî û brîtanî û ferensî, paşê serhildana grûpa

purt royall serhildide ku gringiyeka zêde bîter bi zimanî da, Her di vê beş de zimannasiya sedên hejde û nuzdê me yê heye ku destipêka pêşkeftina û çav ve kirina zanayê danît ji bu ptir aşnabûn bi gringiya zimanî û rulla ziman di civakêde û çendîn berhemên vekulînên zimanî hatibûne encam dan, paşê ji nvîsîna ferhengê bîte bi zimanê her netewe û gelekî bitir derdikevêt ku li vê qunaxê hatbûne encamdan, paşê ziman niyasîn ji alyê ruman û ferensên dihêt ku her yek ji van î çavlêkirinê û gringiya zimanê bû ji alyê yunaniyên bi xwe bi niyasîn û şluve kirina ziman mjîl kirî bûn.

Di beşê didûyê de dê aşnabûn bi çend warên ziman û gringiya ziman û taybetmendiyên zimanî ku ew bi xwe çend babetên diyar diket her babetek rull û gringiya zimanîya xwe diyar dikit ku hemî babetên vî beşê bi şêweyek ji şêwazên peywendiyên bi yekve heye û rul timam kirina yek dî dibînîn, di destipêkê vê beşê de têbîniya wê çendê kiriye ew taybetmendî çine ku ziman ji xweve digrît û paşê geşe dikit û hukarên berifreh bûna ziman û hukarên diyar kirin ku rullê di geşe kirin û berifreh bûna ziman de hene wekî hukarên abûrî û cugrafi û siyasîhwd.

Paş ku çewa geşe kirina zimanî heye herwisa jî mirna ziman jî heye ku erê ziman dêhête mirin yan karîgerên katê kirinê ziman çene ku ziman bihête mirîn û bi mirî bihête hejmêr. Dîsa hukarên mirna ziman yêt diyar kirin, paşê li ser gringiya ziman û bayexên zimanî vedukêt û rull û erkê ziman dête diyar kirin û peywendiya ziman bi hizir û ew guhrînên zimanî dihête rûdan dibine egerên guhrîna ziman ku çendîn hukarên derve û navxwe dewarên xwe dibîne di vê guhrînde, paşê çewaniya dabeş bûn û dûwabîna zimanî rûn dikit. Peywendiya ziman di gel waqe behs dike, her di vê beşê de curên ziman dête diyar kirin ku

cendîn curên hene wekî zimanê yek birge û zimanê pêkve û zimanê şîkar kirî û taybetmendî yên her yek ji wan zimanên yê hatiye rûn kirin û di paş de gringiya ziman û civak û peywendî û rull û erk û karîgerî jî hatiye behis kirin, di dumahiya vî beşî amaje bi ziman û gutnê kirî ye ku cudayî û havbeşî di nav bera ziman û axiftnê kirî ye.

Di beşa sêyê de ku bi beşa dumahî ya wê vekulîn dihêt, ku berhemên beşên berê û praktîze kirina van beşan rûn dike û ew rull û erk yan ew qunaxên ku ziman li sedên berê derbaz kiriye û gehîştine qunaxên sedên nû anku sedên nuzdê û bîstê yê şluve kirin, di vî beşê de alyen tîwrîyên ziman û curên ziman niyasîn ji wekî ziman niyasîna tîwrî û dîrokî û civakî û başa zansitê ziman ku wekî navenda(kirok) ziman yan rêzmanana ziman hatiye danan wekî deng nasîn û peyv nasîn û riste nasîn û raman niyasîn, bi şeweyeka hîr beşên wê diyar kirine, paşî beşê raman niyasîne de gelêk bi hîrî amaje bi curên raman nasîne kirîne ku wekî raman nasîna felsefî û mentiqî û raman nasîna zimanî, her wisa curên raman û beşên ramanên dihête diyar kirin, paşê curên ziman nasîna dîrokî û gringiyê wî jî derdêxît û paşê ziman nasîna wesfî û beşên peywendiya stûnî û asoya ziman diyar diket, paşê ku çend qutabxanên û grûpên behis bikên, her wisa amaje bi çar şureşên gringên ziman kiriye ku di qunaxên cuda yê ziman de hatîne rûdan, paşê çend qutabxanên ku rullê xwe di vekulîna ziman de hebûye behsî dikin wekî qutabxane ya bunyewî ya sosêr û paşê qutabxana ya bunyewî ya emrîkî ku ji alyê franiz bwaz û blum fêlld û edwart sapîrî li jêr kartê kirna nerînên sosêr hati bûye damezrandin.

Paşê qutabxane ya ziman nasîn kubin hagin ku di sala 1930 hate bû damezrandin ji aliye ziman nasên bi nav û deng lunî trîl îlmisf, paşê qutabxane ya ziman nasên prag ji alyê çend zimanewanêk ve wekî andir

martîne hate bûye damezrandin ku gringitrîn karên wan ji diyar kirina astê ziman bû bu sê astên serekî, astê raman û astê rêzman û astê axiftnê(gutn) paşî qutabxana lenden behis dîket ku ji alyê fêrsewe hatiye damezrandin ku li ser binemayên têrwanînê bi didû zemînên taybet vekulîna ziman anku wesif kirin anku ser binemayê barên dewruber û funulujî diyar kir, paşê li dumahiyê behsa şurşên gringên ziman di dima nû ya dihête kirin ku ji alyê nwam çomsikî hatiye encamdan ku bawerî ya heye ziman dizêt û dirûsit jî dikit herwesa bu her ristekê didû pêkhatin yê danaye yekem pêkhatyên nav ziman ku peywendî raman û mentiq ya beşên riste vedgirî û ya didûyem jî pêkhatina derve û diyar kirina riste vedgirî. paşê cuda hiya bîr û nerînên çumsikî û sosêr û yan bîr û nerînên çumsikî û qutabxanê berê xwe diyar diket.

Ji bu nvîsîn û berhemê anîna her babetek rûbirûya çendîn blindî û nevî ya dibîn çendîn arîşên curbicur pêşbinîkirî ye û bi şêweyeka cuda beram berê me serheldiden her ji arîşên aburî û demî û jêderên taybet, herêma me jî di arîşya nebuna xizmet guzariyê ku bi şêweyekê rasteû rasit kartê kirin li ser bîrkirina babetên heye ev arîşe hemî dibine egerê kê m û kêmasî di vî berhemê de û vekulîna min jî de diyare bê arîşe nebuiye, lê supas ji bu xudayê mezin ku ez şyayim heta radeyeka baş ser arîşa serkevtî bim, di axiftina dumahiyê dê dibêjim berhemê bi destê miruv berdewam bê kê m û kurtî û xeletî nebîne ji ber hindê daxaz ji xandevanê berêz dikem bi çavê rexne kiriyê binyat babetê binerênin çunkî xeletî û kê m û kurtî ji alye vekoler veye,bi hîviya gehandina bêzanîn û pêşkevtina pênusên xurt.

BEŞA YEKEM

1 BEŞA YEKEM

1.1 Ziman Nasî Çi ye

Ziman nasî zanisitê nasandinê û vekolînê ye, bi rêyek zanistî û mebest ji mîtoda zanistî ewe ku waqayet (lojîk) û diyarde û berceste-yên (piraktîkirina) zimanî kum bikun û bikun pul (grop) û bikyne pêrsitêka tamam, di vî alîyê de dê bigehîne encamek, li dûvda ew encamê bi dest me kuvtî dê egerên wê pêvîn heta ku rastî û heqîqeta wan encama weku bîr û boçunekê bihête qebul kirinê yan jî red bikun û bi şêweyekê giştî wan bîr û boçûnên qebul dikun (civakî û rêgirtin û aborî bin).

Mebesit ji civakî ewe ku hemî rastîya bi xwe ve bigirê, mebesit ji rêgiryê ewe ku çî curê dijberêk li nav xwe da rê nekut, herwesa mebesit ji aborî ewe ku sade û rûn bît yan jî bi şêweyekî dî kurt û puxt kirî bit.

Eger hat her bîr û boçunek ji van sê pêveran nehête pêk anîn qebul kirin, yan şaş debit û di pêşnîyaz kirna zimannasî da û di xwendina bîr û boçûnan da girîngî pê nahête dan, belkî ewe ku cihê bayx û girîngî pêdanê ewe ku çewaniya pîvane kirinê û vekolînên dîardan û wesf kirina van bîr û boçunan digel hindê zanisitê zimanî tenê dîar kirin, û bi pîyaheldanên wan bîr û boçûnên şîrove nakut yan jî bi xweve nagirît belkî di geranê daye bi dûv egerên cudabûna û dahênanên viguhrînen wan diyardan û vekolînên xwe encam dide di vî laîda em dşên wê bibêjîn ku zimannasî zansitê vekolîna zimanî ye.⁽¹⁾

Çê dibît bêjîn ku zanisitê zimanî vekolînêka zanistîye ya zimanî ye, çunkî vekolînê di hemî beşên zimanî da dikut û bi vê çendê dibêjîn zansitê zimanî, çunkî beşên ne serekên dîyên zimanî wek dengsazî û

⁽¹⁾ D. Mhir Baqrî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, Antişarat Danişgæ Pyam Nur, Tihran, 1383. R.3

morfolojî û sîntakis û sîmantîk, her yek ji van beşan di çarçoveyeka diyarkirî da şîrove û vekolînên wan dihête kirin. Ji ber ewe neçête nav wî qalbê giştî ku bi zanistê zimanî binav bibin.

Her wisa ji alyekê dî ve dû cureyên şîrovan ji bo zimanî hene ku ew jî ji alyê dîrokî (daykironî) û alyê cêbecê nuhî (saykrunî) ku eve jî bi heman şêwe neşên xwe di çarçoveyeka giştî da bibînin bi temamî zanistê zimanî bi xwe ve nagirîn. çunkî her kîjan ji van alîyên ku alîyên dîrokî zimanî şîrove dikun yan jî alîk di qonaxek diyarkirî da diyar diku. Ji ber hindê li vêre de dibêjin zimannasî vekolîna zanista zimanî ye ji ber ku van hemî beşa di vî çarçoveyê ye da diyar dikin û şîrove dikin.⁽²⁾

Her wekî ji navî wê diyare vekolîna zanistî ya zimanî xwe bi vekolîna zimanê dayikê ve mijûl diku, belê li dest pêkê bi têgehiştina giştî ya zimanî ve mijûl dibî, zêdetire û heta nuku çî kus çî ewên zimanzan çî ewên xwe bi vekolîna zimanî ve mijûl kirîne çî jî her kusekê dî ne şîyaye yek ji sedê wî zimanî bizanît heta bigehîte hindê ku vekolîne li hemî curan bikut.⁽³⁾

An ku ji alîyê ve vekolîne li hemî zimanan bikut û ji alîyê dî ve wan xalên giring ku mirovayetî hene û li çalakiyên cur bi curên fîzîkî û kîmîyayî û derûnnasî û kumelnasî û nejad heta digihête felsefe û mentiq ku evrûku tû kus nîne di hemî biwarên da vekolîne biku û bi wî şêwê berfireh şîrova zanistî bikut, eger kusek bixaze digel zimannasiyê şareza bibît, çewa dê şet hîvîya wî zanistê cur bi cur hebît ku hemî taybetmendiyên mirovên û ziman hevbeşe di hemiyan da.

⁽²⁾ D. Kamîl Mhimd Qeredaxî, *Ziman*, Çapî Yekem, Slêmanî, 2007. R. 13

⁽³⁾ D. Mhir Baqrî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, Antişarat Danîşgahê Pyam Nur, Tîhran, 1383, R.3.

Ji alîykî din jî cûdaî di navbera zimannasî digel wî zanisitên din ku vekulîn li ziman diko kêm ta gelek zimannasî ji bo şirovekirina zimanî bixwe bikar tê û bikar tîne. Lê zanisitên di di pênavê pêdaviyên xwe da bi kar tînin wek hindê ku bo rûn kirina gotar yan yasaên bîr kirinê û yan derhavêtinên kumelgehê yan endamên gûtin ...hwd). Li dûmahîkê ewa ji bo zimannasî dimînit tiştêku ew jî binemayên zimanî û karên zimanî li nav zimanî bixwe da.

Zimannasî îro zanisteku her wek zanisitên di xudan şewaz û yasaw çendîn binemayên hatine dîtin û taqîkirin û damezirandîye li ser binemayekê diyarkirî, pirtir ji rastîyên zanisitî yê zimanî yê bi dest kutî ji dûmahiya seda 19 û destipêka sedê 20 êda nêzîkî zanistekê tamam û cêgîr kir.

Divêt ew jî bête zanîn ku zincîra (silisî) zanisitên diyar bi navê zansitê mirovayetiye anku ew zanisitên ku cihê daxaziya mirovîne (derûnnasî, mêjû, komelnasî, huner,...hwd) zimannasî ji temamtirîn û pêşkuvtî trîna vane, bi şeweyekê ku beşek ji van zanisitên bo xwe nivtîre kirî xistine nav çarçûva şiroveyên xwe wek (xellknasî, rexnaedebî ...) ku şîwaz û ryekên wan û heta zaravên wan jî li nav wî çarçûveda winda bûn û hatene şûl pêkirin.⁽⁴⁾

Zimannasî zanisteku diçîte ser xwendina alîyên cuda yê zimanê mirov heta radiku ji haw beşên zimanî û alîyên folklorî û kultûr û organîzeşin jî vedikulît, û cûdayeka gelek girîng digel zansitên di heye ku ew jî ewe zanisitên di gelek bi sanehî dişên bihêne taqîkrên û kontrol kirinê û encamên wan jî cihê bawer pê kirî bît, belê di taqîkrinên zimannasîne da neşên axaftin kirêna zimanekî cûda ji kumelgehê bîne

⁽⁴⁾ Abwal Hsin Nicfî, *Mbanî Ziban Şnasî*, Entişaratê Nîlûfer, Tihran, 1358, R.3.

taqîgehê ji bo dest nîşan kirina wan gohrînên ku di axaftên da rû dide û taqîkirina encam bidin, eger bo demêkî kêr jî bit encam biden tû berhem nabît û eger her tiştek hebit jî cihê bawerî pê kirinê û qebûl kirinê nabît.⁽⁵⁾

Ji Bu gehîştin bi huyrî û dirûsitî ya zanisitên ezmûnî, ewe ku çend zarokên li destpyeka ji dayîk bûnê li kumelgehê cihgir bikun û her yek ji van zarokan hemî ew derkutinên zimanê wan di hel û mercên cor bi cor da kontrol bikun û ku ewe jî kêmtirîn cure taqî kurîye û kêmtirîn xeletiyên taqî kirinê zimanî tê da dikin, ji bilî ku di alî mirovayetîyê da karekî ne dirûst û ne rewaye. Ev kare zêdetir bi mebesta gehîştin bi rastî û dirûsitiya wê ezmûna ku zansitê zimanî encam dide bi wê mebestê ku heqîqeta zimanî wekî zanistekê kurt diyar bikut .

Zimannas jî wekî zanisitên dî liq û beşên dî yên xwe hene bicih maytirin (ebistraktirîn) beş , beşê tîorîyê zimanêye ku digel matmatîk û mentiq da (lojîkî) havbeşî ya heye anko hemî beşê tîorî yên ziman û pêk hatina yasayên rêzimana zimanî pêk tê û bi kumkirina peyv û ristên wî zimanî mjûl dibît. Babetê temamî û rêk û pêk di heman wext da diyarkirîna cuda kirina zansitê zimanî çî ye? Ku ewe babetekê gelek aloz û têkule, zanistên dî babetên wan di pêştir da vekolîn û zanyarî li ser heye û li ser wan binemaên dişên bi şewekê cuda berhemê nû şrove ya nû bînîn hebûnê, belê di baznê karkirina zimannasî da tiştekî bi vî cure gelek bi kêrî, yan em dişên bêjin her nîne û şewê berawirdiya wan (pêk girtna wan) diyar nîne wekî ewe di zimanê kurdî (soranî) ku (bû) bikartînin çendîn şewe û cor û ramanên cuda bo hatîye danan ku di şewê nivîsînê da bi ramanekê dihêt û di şewê zarave da bi çendîn ramanên

⁽⁵⁾ Atonî Arla Tow, Wer Mehdî Senendecî (Hewar), *Berayek Bo Zimannasî Mîjû*, Weş Xanî, Çapî Yekem, 2013, R.142.

cuda kumdikun. ji ber wê çend binemayên şîrove karên zimannasî bi wî şêwe pêşkuvtine berev pêşve neçûne wek zanisitên dî li demê şîrova nû kêmtirîn guherîn yan xeletî têda bikun.⁽⁶⁾

Firdînan dî sosêr daxaz kir ku eger bêjin zimannasî her wekî zanistên dî kar dikut û wek wan jî zanisteku serbixwe ye, divêt berî hemî tiştta bîreweriya zimanî wek ewe ku heye bihête tomar kirin, û tenê pişt bi wî şêweyê hat nasandin û diyar kirin, wî demî dişên di dîroka zimanî da bi huyrî praktîze û şruve û vekolîn bikin.

Di heman wextê da Sosêr ewê çendê tîne bîra me ku ziman pêk hatiyekê yasayî aloze lê yek alîye, anko pêkhatîye ji yekuyeka diyarkirî li ser binemayê yasayî ku li astê cuda da têkulî yek dibin, şulê zimannasî li destipyekê ewe ku şîroveya wan yasayê bikut, piştî nasînêka berfireh û تمام wî demî dişêt xebatê vekolîna zimannasî di warê dîrokî û nuhî da bikut.

Di rojhelat û kurdistanê jî da ev zaniste wek xwe giringî pê nehatîye danan û cuda nekiriye ji hindêk zansitên dî û zaravayên dî ku digel zanisitên wekê dîrok, zimanzanî, rêziman nivîsîn, ferheng nivîsî , guhrînên zimanî, zimanê dêrîn, zarave ji tu van nîne ku di rastîyê da cihê van hemî di nav zanisitê zimanî da dibîtin, û şîrovên je bo dikun lê berî herteşit van bît di babetê zansitê zimanî da vedikulin hewl didin derkuvtinên zanisitê zimanî wek beşekê zîndî yê cîhana hestî (hebûy) mirov bi wî şêwê ku heye şîrove bikut û nas biku.⁽⁷⁾

⁽⁶⁾ Micle Whîd ,*Wer Zya Aldîn Dihşîrî*, Asrê Firdînad Sosêr, Mewzûea Ziban Şnasî, Şmare 12 , Sal Dûyem, R 44,S 1385.

⁽⁷⁾ Micle Whîd ,*Wer Zya Aldîn Dihşîrî*, Asrê Firdînad Sosêr, Mewzûea Ziban Şnasî, Şmare 12 , Sal Dûyem,1385,R.45.

Li vêre mebesta me ye bêjn ku di lêkulînên pêşiyê da heta sedsala nuzdê hemî lêkulînên dîrokî zimanî bûn kêmtir nêzîk bûn li şêwê zanistiyê şîrovekarya zimanî, belkî piştî seda nuzdê pêngav berev hindê çûn ku ziman zanistekê serbixwe cudaye ji şîroveyên pêşyê ku bi tenê bi mibiesta hebûnê û diyarkirina zimanên burî (rabridû, kevin) kiirbûn û encam didan, lê zanistê zimanî û zimannasî ew tewjim (serdem) gohrî bi şêwekê ku wekê zanisteka serbixwe şêweya xwe derbêx.

Ne rast nîne ku bêjim ew lêkulînên derbarê ziman hatine kirin, kuvintirîn û dêrîntirîn bin, heta wan vekolînên ku derbareyê dînî û olîên kuvin kirne, ku di cevakên da ol çavkanîye rewşenbîrî û pêşkuftina hemî cevakên bû ye ew jî şaş nîne eger carên dî bêjim ew girîngiya ku bi ziman û vekolîna zimanî hatîye danan gelek berfirehitr û pêtrî ji bi olîye dane ew jî çavkanîe xwe ji wê werdigirîn berî ku şêweyên nivêsinê pêda bin çendîn curên derbirîn ku je deng û nalên cûda pêk dihat û je bo birêvebirina civakên hebûne û li dûmahîyeda ku şêwên nivîsinê peyda bû wekê vekolîn, amaje û efsane û mîtolojî û wêne kêşan û teşbih kirin ku evane çendîn vekolînên tamamne di hête zanîn heta wî demê digehîte elfu bêya, rastiya wê giringîyê dê bu derêxin ku dane zimanî û curên zimanî, ku çavkanî te jî kirina pêdaviên wan bûn ji qonaxekê ji qonaxên dîrokdîa.

Niha gotineku ne rêk heye wan hemî guherîn û wan hemî taybetmendiyên nihîne dîtin û piştguh diêxin di çarçêveyê zanistekê dîda kumbikun û didemekîda di zanistekê sebixwe wekî zansitê nû xwe yê derxistî, bi hindê ku di zanistêda nasîna babetan diyare ne çareseriya Kumêka babetên ku peywendî bi babetekê dî ve hebît.

Di vêrê da dêvît ew rastî bihêt eşkure kirin ku zanisitê zimanî di çarçovê felsefê da kum bikun û her di wî çarçoveyê da vekolînên wê bihêne encamdan û bi xwe înkara peywnedîya zanista zimanî û felsefê nahêt krin û bilkî zansitê zimanî şîyaye di çarçuvê babetên xwe da heta astekê gelek baş pêş bikuvît û kArîger bûna xwe piraktîk bikut, lê zanisitê zimanî êdî bi wê çendê razî nabît ku biêxne nav heman qalibên berê hingî da, wek feylesofên berê nû bi dû rûyên yek diravî zanîne, lê zanisitê zimanî eveye ku peywendê tund goherîn bi serda îna, ne di çarçovê felsefe da û bi şêwekê serbixwe zanist bûna xwe selmand, ku ew jî bo seda nozdê di zivrît.⁽⁸⁾

Zanista zimanî hewll û bzava wê ewe ku nasîna naveroka zimanîbidet, rê didanît bo pyek înana kurestîyên zimanî li ser rê û rêbazêkî zanistî yê bihêz, demê zimannasî ya rasteqîne bivêt ji zimanî vekolîne biku wesa li dest pêkê temaşey kuresteyên zimanî dikut, û li dest pêkê ji kuresteyên seretayî û bingehî ango yasayên danganê wî zimanî vedikolîne ew jî bi mebesta derxistna rastî û dirûsitya yasayên dengî û bi kar înana wan bi sanahîtrîn şêwaz.⁽⁹⁾

Li vêrê di gehîne wê rastîyê ku zimannasî zanistekê sebixwe petîye û di çarçuvê zimanî da karên xwe encam dide, lê mexabin ta niha ev zanisit weku pêtvî di kurdistanê da giringî û biha pê nedaye di çarçovê ne serekî hatîye temaşa kirin, û heta ku çavkanî nivîsnî jî hind nîne ku cihê razî bûneka mezin û girîngiya zanistîkî bît.

Zansitê zimannasiyê di bêjîte me pêdivîye berî her tîştîkî ku şîroveyên ziman berifreh bikit, pêdivîye ku bizanîn xweda ziman çî ye? naveroka xwdîye ziman bixwve rûn bikin.

⁽⁸⁾ D. Alî Mhimd Hiq Şnas, Az Alm Ta Fin ,R 20.

⁽⁹⁾ D. Mhimd Emîn Hewramanî , Fîllojî Zimanîkurdî.

1.2 Ziman Çî ye

Ziman pêkhatîye ji sîstemekî hêmayî û rêzimanî, diyardeyeka civakîye, û çê dibît ku cûdaî bikin ji wan şêwazên ku takên bi kar diîna. Ziman ji nevyekê bo neveyêkê dî tê veguhestin, mirov je civak werdigrît û berhemê tak nîne, belkî zad û berhemê civakê ye zaruk li malê yan jî li fêrgehê fêr dibe anko fêrî ziman nabît belkî li ser di hête sepandin dişên bêjnê ziman diyardeyeka komelayetî berbillave û hemî hukarên bihev gihiştine ji sîstem û hêma wê rêzimanê bixwe ve digrît .⁽¹⁰⁾

Ziman diyardeyekê bê seruber û têkul nîne belkî hemî tîorên zimanî rijdin li ser ewê yekê ku ziman sîstem û pêrewê, sosêr şureşa zimanî li ser binemaê zanist kirina ziman û sîstematîkî û peyrewya zimanî dest pyekir.

Çunkî pêtir ji wan binemayên bo lêkolîna zimanî kirin û zanaên amaje bi hindê dikin ku ziman dergehekê sîstmatîkî yasa bende û dixazît wî nîşan bidet ku ziman bi tenê deng û peyvan nîne belkî dergeheku ji peywendîên li ser yek binema û sîstem pêk tê.⁽¹¹⁾ Zimana mirovayetî diyardeyeka zîndî civakî jîrî û derûnî û gelek ji alloze, bi hindê ku sîstemê pêk hatina di nav yekda çûn û pêkve grêdayne û ji çendîn beşên cûda pêk tê. Bi wê eger civat û Pêywendiya mirovayetiyê pêk hatiye û roj bi roj ev pêwendî kumelayetî digel nû bûna jiyane û guhrîna wê da di hilkêşan û berev pêş çûnêdaye û di ghorît û pêş di kuvît û alîên wî nû dibin û erkê havbeş di civata cûdahîya mirovayetîda dê bîne.

Ziman ew amrazê dahênanê ye ku mirov hîn bûye, û çî caran neşêt je wî waz behînt çunkî bi vî rê dişêt erk û pêdiviyên xwe bi cih bînît, bê

⁽¹⁰⁾ -D. Dara Hmîd Mhimd ,*Hendê Layen Le Tyoryekanî Ziman*, Weş Genc, Çapa Yekem , Slêmanî, 2014, R 38.

⁽¹¹⁾ – Ç.B, R 56.

ziman bi şêwekê tmam bu birêve naçît û derbaz nabît, ji ber hindê rol û kartêkirina di jîngeha mruvayetîda gelek girînge jber hindê cih hizir krin û huyir bînye⁽¹²⁾.gelek ji mêje ziman (zimannasî) mjûylî hindê bûn û heta niha jî berdevame ku hemî tişt di babetê zimanîda rûn bikun û çî tiştê çêşartî nehêln di hindek alyanda serkuvtî bûn û di hindekên dî da serkuvtinên baş bi dest ne înan, bellgîn tmam bi dest ne kutin ku cihê bawer pêkrinê bin wek çewkanîya dirûsit bûna morfîm di bingehîda .⁽¹³⁾ ew ku gelek rûne di babetê zimanîda ewe ku ziman bi desthîka mirovayetîye bê hzir krin û li destipyekê were kus mjûylî wê yekê nebûye, û çî kusan jî endaze bo nedanîye .

Ziman nasên înanî û roman bi şêwekê wesa li qelem daye ku ziman ew zanînî peyvane li cihê fêr kirina zimanî, li alîyê Ereban jî heman bîr û boçun hebû heta ku di serdemê zêrînê îslamêjîda ziman nasên Ereb di gût: zimanê Erebî û rêzimana Erebî je bo hemî zimanên rojhelatî çê dibe û guncaye, ku lêhatîye, yan jî bûye diyardeyekê bawerpêkrî di rojhelatêda. heta ku wî demî ziman nasê Ereb yê bi nav û denig (abin xildûn) nêza (600) sala berî nuku ya gut: ziman brîtye ji şîyan anku guh lêbûn û axivtin û xondin û nvîsîn, her wesa Hindên jî di vî barêda pêkula xwe kiriye ku naçêbît wan pyekula nadîde bigrîn, ku nzîkî 2500 salla berî niha behsa Ziman û kuresteyên zimanî kiriye, ku yekum çavkanî bûn zansitê zimanî jî berhem hat (Panînî) bi vî şêwe pênase yan jî navnîşanên zimanî heldane : ziman brîtîye ji yasaya dengî ya rêk û pêk bo fêrbûna zimanî pêdiviye fêrî yasaya dengî bibî û li dûvda rêziman û beşên dî. Ziman nasên rojavayî di pêkullên berdewam dane bo hindê da nav û nîşanên zanista zimanî diyarbikun û bigehene ew rastî ku erê ziman çî ye? binemayên zimanî ji çî hatne? heta ku sêveda berî

⁽¹²⁾ -D. Refîq Şwanî, *Zimanî Kurdî û Şwênî Le Zmananî Cîhanda*, Weş Xanî, Dihok,2008,R 9.

⁽¹³⁾ - D. Mhimd Hewramanî, *Fîllujî Zimanîkurdî* ,R 24.

(edwrid sapîr, palmer, rîçard û frîz) her yek ji van bi şêweyk diyar kirêne û bi cûday pênase je bo zimanê û vekolîn zimanê kirine.

Di rastîda em dşêyn bi şikleke di van pênasanda gotenên wan kumbikin di yek tiştê ew jî ewe: ziman yasayeka dengî ya ryek û pêku û li ser şiklê peyvên dema dengdar diçît, û bikartê di navbera dû kus yan jî zêdetir liser bingeha ewe ku ziman digel beşdar bûna hestanda xuyeka mirovayetî komelayetî ye.

Mamosta tufîq wehbî di desturê zimanê kurdîda bi vî corî behsê ziman û navûnîşanên zimanê diku: ziman nîşandana hizra me ye bi hArîkarya peyvên û ziman tiştêku tê gutin û nvîsîn li ser wan binemayên derbazbuyn dişên pênaseyeka tyekul yan jî berfireh ku hem ya hemî alyên bît, hem rêgir bît li ser zimanê encam bideyn ku hemî beş û binemayên esasî bixweve bigrît û ew jî ev pênase ye (Andir Martine) ku di pertuka xweda înyê û heta evroku bi tmamtirîn pênasa zimanê tê hejmartin ku dibêjît: ziman yeku ji amrazên peywedyê di navbera takê mirovayetîda ku li ser vî binemaye ezmûnên mirovayetî di her civatêda bi şêwekê cûda taqî dikin,* dabeşa ser çend beş dibin xwedanên çarçûveyên ramanê û wêneyî û dengên bi navê murfîm, ewjî carek dî dabeş dibin li ser yekuyên bçuyktir dibêjnê deng ku jimareya wan di her zimanekî da digel zimanekî dî cûdaye.⁽¹⁴⁾

Wek me gut ziman girîngitirîn amrazê peywendiyên mirovîne, stuna hemî diyarên cvate di vêreda zimanê musîqê û zimanê gullê û wêney hemyan dê rakuyn, çunkî eve bi tenê xasitneku û çdî nîne.

* - Ezmûn Bîr Kirdnewey Hizrî û Eqllanî Yan Hestî Û Atfî Çi Be Şêwey Wêne Yan Emrî Yan Daxwazî Yan Pirsyarî û Le Esasda Ewey Ku Le Bîrkirdnewey Mruvda Heye . Çi Ewaney Lew Dinya Da Bînrawn û Çi Ewaneşî Ku Le Dinyay Hoşdarî û Le Deqekanda Ezmûn Dekrên ...

⁽¹⁴⁾ – Abwal Hsin Nicfî, *Mbanî Ziban Şinasî*, 1358, R 33.

Ne musîqe zimane û ne wênekêşan û ne peykur taşîn û heta ku peywendî bi zimanîve hebît jî ew bo derbirîn û hazer kirineka taybet di çarçovê karekîda dêmînît û nabine ziman, bo çî nayêne hijmartin ji ziman? çunkî madew pêk hatenên wan ziman nîne herwekî ziman ji je morfîm pêk tê sadetrîn amrazek ku evro em di jiyana da bo peywendî kirinê bikardînîn dirûsitkirina wan denga ye ku ji dev dihêne derve û dibin beşek ji raman û guhgir di wataên wanda digihije, bi rêve çûn karekê taybetê karên yek ji endamên laşeye, lê ziman wekê vê nîne, di qalbê giştîye mirov da beşekê diyArî krî nîne ku taybet bît bi ziman, helbet di zansitê raman û denganda behşek heye derbarê endamên gûtenê, lê divêt ew bihête zanîn ku karê esliyê wan endamên leşî bijîlê derbirîn û giftûgo û derêxistna denga, karê serekî di proseyeke dîda cîh bi cîh dikin yan dşên bêjin di dû proseyên dîda havbeşn wek di axivtin û derêxistna denganda û hArîkarya mirovî di xwarn û xwarnandaw rollê yekê dibînît ku bi şewekê ziman hrîkarya cuhîne diku û borîya henasê alîkarya hinartin û şewîlgeh alîkarya pall pêvenanê Hwd. Jiber wê çendê dvêt wek diyardeyekê komelayetî temaşey zimanî bikin, ku eve dirûstirîn ramanê zanistîyanên zimane. bi wê ewakê ku di berî niha da me amaje bi hindê kir ku amrazê serekî yê pêywendî ya mirovane, ji ber wê:

Yekum: girîngitirîn diyardên civatî ya mirove.

Dûyem: diyardên mirovîye li bin çavdêrîya beşên cûdayên ruhî û cesteî mirovî da, karê ziman jî bi heman reng li ser wî binema diçît.

Sêyem: diyardên civatî di hemî civatên da hebûna wan heye, lê pêtvî nakut reng û erkên wan wek yek bin, ji ber hindê bi wî rengî ziman erkukê diyar krî di hemî komelgehanda hene, lê rengê karkirinê ji

komelgehê bo komelgeheka dî cûdaye bi rengekê fam krin û têgihiştina her grupekê ji grupên dî cûdaye ji ber hindê ev cûdaye dibe egerê cûdaî ya ziman jî.

Çarem: diyarên komelgehê ye çunkî ji beşên bingehî û krokî mirovî nehatne, belkî ji encamê peywendiyên mirovan dirûsit bûne, jiber wê yeku hemî deman di çaverê bûna gohrîn û cûda bûnêdane, eve jî dibe egerê cudahiya zimanî cûdahiya wê jî li dûv kumelgeha dibilezî û drengya gohrînêda di gohrin.

Bi vî rengî dvêt cûdahiyê bikun dnavbera hemî diyarên komelgehê û zimanîda, bi ramaneka dî dvêt pênasa zimanî bikun ku cûda bît ji wî diyardeya komelayetî ku di komelgehanda heye hem ya giştgîr bît û hem jî rêgîr(camêa û manêa) anku hemî ziman bixwe ve bigrît hem jî ji blî babetê zimanî çî babetên dî şluve neku.⁽¹⁵⁾

Ziman bi tenê kurestek nîne ji bo hinartin û wergirtine û têgihiştina peyamên di navbera mirovanda, belkî dîsa ziman kurestê nasîn û nasandina tak û koye je bo her cihêk û demêk. ziman diyardeyekê kultûriye ji ber wê yekê gelek grêdaye bi binyadî cvakî û sîstemê komelgehê, li dûyv sîstemê zimanî (lenguyistik) hemî ziman wek yek başin anko çî ziman nîne ji zimanekî dî baştir bît yan xrabtir.

Di ramana sosêr lenguyistik di civakênda kartyekirina xwe heye li ser zimanî, ev kartyekirin kar dîku ser bingehê zimanî, ziman diyardeku fre guhrîne û hind zana van guhrîna grêdanê bi zimanî bi xwe dîku û hind jî grêda bît bi komelgehêve, ziman bi tenê kudekê sade nîne ku ji alyê hemî mirovaneve û di hemî rewîşanda bi heman reng bikar bihên,

⁽¹⁵⁾ Abwal Hsin Nicfî, *Mbanî Ziban Şnasî*, 1358,R 13.

belkî ziman kuresteyekê gelek aloze divêt di bîrû boçnên cuda cuda da bihête temaşe krin û xêndin bo bihête krin.⁽¹⁶⁾

Ziman amrazê fam kirinê û têgihîştina hemî mirovane ku bi egerê zimanî mirov di civat, û civat jî di takên digehêt, herwek çewa ziman egerê nêzkirinê civatane û her ziman dibe egerê dûr êxistinê û dûrkuftinê, rêgiryê di navbera civatênda wekî dibêjin bi zimaneka tûnd û dijwar rû bi rûya yek bûn di encamda şer û pêkdaçûn derkut, ji ber hindê dibe egerê je yek dûrkuftna civat.

Pênase ziman li dûv boçûnên aydolojî û felsefî tê gûherîn li dûv aydolojî û felsefeya nasûnalîzim(nasyonalîz, ziman yeku ji mercên here serekyên dirûst bûna neteweye û bi bingehîya civak dihête danan. guman divêda nîne hemî netewên ku di vê cîhanêda hene, tû carêkî bê ziman nebûne û nabin û nînin, lê demê ku temaşe dikin li dûv bawerya markisîzim ziman û zimanê netewey ew biha û rulên girîng nîne, belkî fakterê abûrî cihê wî digrît. çunkî markisî bi tenê di buçûna pêwendiya metiryalîdaye, hemî tiştê û peywendîên civat di nêrna fakterê abûrî xala here serekîa dirûst bûna neteweye ku ew bi xwe bo xwe curekê cûdahîye di navberên van dû aydûlojyayeda ku dihête dîtin.⁽¹⁷⁾

Her li ser girîngî û nayê zimanî mamoste Xall dibêjît: Her gelekê ziman nebît digel gelan nayê hijmartin û nayê nasîn, beruvajîya wê jî her dirûste, ango bi hebûna ziman eger bin dest jî bît dê hebûna xwe selmînît û dê parastinê ji hebûna xwe kut û dê hêt nasîn jî.⁽¹⁸⁾

⁽¹⁶⁾ - Xazî Alî Xurşîd, *Zimanî Fermî Bo Kurdistan*, Dezgay Çap û Pexşa Serdem, Çapa Yekem, Slêmanî, 2011, R 18.

⁽¹⁷⁾ - Husîn Mhimd Ezîz, *Selîqey Zimaneweanî û Griftekanî Kurd*, Weş Kardo, Çapa Dûyem, Slêmanî, 2005, R 71.

⁽¹⁸⁾ - Mhimd Amîn Hewramanî, *Sertayêk Bo Fîllojî Zimanîkurdî*, 1973, R 13.

Ji ber hindê parastna ziman û kum kirina tîp û nvîsîna wan û rêk û pêk kirina wan (ryekxistna) ji parastna jiyana mirovî gelek girîngitre çunkî eger bi hzaran kus canê xwe ji dest biden pêxemêt mana ziman da, wê demî ew netewe ne hête mirin dê bi zîndî mînin, lê eger zimanê netewekê ji nav bir wî demî bi rengekê otomatîkî (asayî) hebûna wan namînt, ji ber hindê ziman bi yek ji bingehên jiyana civakî û ji pêdiviyên wê jiyane di hête hijmartin, her zimane ku mayeya berdewam bûn û bi yek gihiştineye û bingehên bihêz kirina digel yek bûnê ye û mane jî digel yek.

Ne ku her hindê bigre ziman ji wan hemî erkên mirov encam dide mirovahître, tenê mirov bi ziman zanyarî û hest dighurîve, candarên di ew ziman nîne bo gûherîna hestên xwe, di rastîda xudan pêkhatên bayelucîyên temamin. bi hindê jî mirov candarêku axivtin dik (hîwan natq) û cudahiya here mezina digel candarên di ewe mirov xudan zimanê derbirîneye ku hest û zanyarî ya pê vedgohêzî ji ber hindê ziman ne tenê amrazê gûherîna bîr û hizraye, belkî egerê pêşxistin û berifreh kirina biwarên bîr û hizr û ezmûne ji alyê mirov, hindek ji zanayên û feylesofên di wê bawerêdane ku di wî dimêda ku bîr û hzir hebûye ziman jî heye ji ber hindê ziman mirov perwerde diku û amade diku bo dahênanê û beşdarî kirineka jêhatî di jiyana şaristanîda, elf û bêya her zimane liser bingeha fonîmên wan dadmezirê ango bo dest nîşankirina her zimane divêt fonîmên wî zimanî destînîşan bikin.⁽¹⁹⁾

Zanîna dengên zimanî û li yekdanên wan bo dirûsitkirina birge beşeki zanyarya axivtin kurî ye derbareyê zimanê xwe, girîngitrîn alîên ji zanîna zimanî, zanîna wî sîstemê taybete ku denig û ramanê pêkve

⁽¹⁹⁾ - P.D. Wirya Umer Emîn, *Asoyekîtrî Zimanewanî*, Hj Yekem , Çapa Dûyem, Weş Aras ,Hewlêr, 2009, R 5.

grêdide û pêkve diniyasînît, bi wê ramanê eger zimanekê biyanî guh lê bibî tû cure têgihîştinek bu nîne çunkî cora rîz bûna denga ji alyê teve nas nîne û dest pêk û dûmahîka rîz bûna wan diyar nîne, ango sîstemê taybetîya pêk hatiye wê ziman nezanî.⁽²⁰⁾

Ji ber hindê girîngiya zanîna sîstemê her zimanekî merce je bo hînbûna kulepûr û ferhenga wî netewe, bigre jî heta ziman nezanî kultûr û folklorê wî netewe jî nezanî, ango ewa dergehê pêwendiya pyekve bûna mlletan pêkve hêlayan bi tenê zimane ne tiştên dî, divêrêda diyard bît ku ziman girîngitrîn û pir bhatrîn diyardeya mirovayetye, ku eve jî ji hindê çavknên xwe digrît ku liser bingehên dîroka mirovayetî li demên dêrîn, je ber hindê peywendiyên civatî û berdewamî di navbera wanda hebît û pena je bo gelek egerên peywendî kirinê birî ye ku girîngitrîn egerê peywendî û berdewamiya mirovên digel yek bi tenê zimane.

Bi vê çendê dişên bêjîn ziman diyardeyekê mirovayetîye bo agahdar bûnê di navbera yekûdûv da û te jî kirina pêdiviyên yekdî pêwendiya wan şîyayê mezintirîn mifa(fayde,Sûd) ji vê diyarde werbigirîn.pêtir ji wê çendê ziman beşdariyê diku di hemî beşên dî yên civak, û cudahiya civakên jî di zimanê were diyar kirin, bi vê yekê jî taybetmendiyên komelgehane û peywendîyên wan diyar dikin.⁽²¹⁾

Çê dibe ziman wekî di diyardeyekê zêhnî bihête jmrardin, yan jî bêjin ziman ji diyardeyekê zêhnî pêk hatiye ji komêka zanyariya ku grê dayne bi denga û rêzimanê û ramanê û di zêhnê da hebûn heye. Eve ku me dişên ji pertûka zimannasî ya giştî sosêrda hest pê bikin ku sosêr hukarên raste û rastên derbirîna bi diyardên cîhanî derveye derbirînê bi

⁽²⁰⁾ - P.D. Wirya Umer Emîn, *Asoyekî Trî Zmanewanî*, Hj Yekem , Çapa Dûyem, Weş Aras, Hewlêr, 2009, R10.

⁽²¹⁾ - Di Mihrî Baqrî , *Miqdmat Zban Şnasî* ,R 5.

şikust xiwar dizanît û ziman jî bi yek ji wan koma nîşan dizanît, ku her nîşanek jî pêk hatiye ji wênê ramanî û wênê dengî û wênê mifhumî (CONCEPT) û pêwendiya dinav bera wan jî bi peywendêyeka arezuîyê tê danan, ango serbixwe û pêşî wesaye girîngiya vê nîşanê bo zimanî girîng nîne belkî ji encamê girîngiya berambera her nîşanekê ew girîngî der dikivît û pêkve peywendî dar dibin.

Li wî cihê dibêjn ziman berhemê zêhnî ye dişên bêjîn ku sosêr ziman bi berhemêka zêhnî ya danaye, ev jî bi tenê beşeka temam nîne ji wê pirsiyari, çunkî li wê bawere ku çî lîkullîn derbareyê zimanî bê berçav girtna civat tmam nîne, ziman dûr ji civat hebûneka praktîk bûnî jî nîne, her ew girîngiya civatîye ku girîngiya ziman bi yek ji girîngitîrîn diyarîyên civatê tê danan, eve li piştî xwe ji encama kumkirina waneyî ji alyê xwendikarên xwe maye û kum kirîne, bi bawerya sosêr ziman di dû ramanên giştî û taybetîda dibîni û li dûv wan eve di wata ya giştîya zimanda heye egerê pêwendiya civakê ye, û evy di ramana taybetîya zimanda heye ku di zimannasîya giştîda amaje pê dîku, ziman pêkhatîye ji hemî alyen û taybetmendîya zimaneke diyar kirî ku di çarçûvê zimaneke diyar kirîda pêkhatîye wekî zimanê kurdî û Erebî û farsî û îngilîzî hwd.

Yeka dî ji taybetmendîyên here diyar yê zimanî eve ku denig û fonîm û kirdar û peyv û nîşanên her zimaneke dest kird (dirûsitikrî) û der havîtna xelkê wan civakane ku bi wî zimanî di axvin, yan bi şewekî dî dişên bêjin ku dişet peyv û nîşan û denigê gelekê zav peyda bin ku ji civakê je bo civakêka dî cudaye sere ray wek yek bûna denig û nîşane û kar jî ku eve jî taybetmendîya wî zimanê derdêxît, li bine jî ev rûn dîkuin.

- 1- Di ferhenga gelek ji wan wlatîn rojhelatî yê dîrda wekî Yaban û Taylend û Çînê, xwe nîşandan bi yek ji hêmayên rêz û hurmet girtneka gelek ya kusê beramber tê danan, heman kiar ji alyê yehudya(cû) bi kareka ne ya pesend tê hijmartin.
- 2- Peyva nada(NADA) ji alyê komeka xelkên wlatên wek Sirbistan û Bosne û Kirwatya bi ramana hîvî û arezû û umîd tê, heman peyv bi heman awaz û nvîsîn ji alyê Îspanyave bi ramana tû tiştêk dihêt û di demekêda li heman kîşwerê Ewropa ne.
- 3- Peyva kar di zimanê Kurdî û Farsîda bi ramana îş û şûl tê di zimanê Çîkî da bi ramana bazne tê û li alyê Danîmarkanve bi ramana gencîna tê ango bi heman denig û nav û nîşan wan ramanên cuda dide.

Her ji ber girîngiya zimanî û di pênasana zimanîda, ziman amrazekê diyar krî mirovî ye bo peywendî kirinê di navbera mirovanda bi kar tê di şiklê eslî yê xweda bi şiklê baznekê bikar tê ango di zivîrî û dûbare bi kartê li demê nebûna amrazê zivîrîne je bo mînak digel kusekê nabîsit da dikuvîte giftûgo li wî demî pêdiviyê curekê dî yê zimanî hene ku dibêjnê zimanê amajê, giftûgo bikin û li vîrê sîfetê zivîrîna zimanî tu mifa û sîd nîne çunkî guhgir tu tişt na guhlê li ji ber wê yekê amaje wî rul bîne û pêdiviyê ew amaje di navbera amaje pêdanî û amaje pêkurî û amaje wergirîda ramaneka diyar krî hebît û amaje ji bo her dû alîê rûn û aşkrabît û peywendîyên nîşan û nîşan vekrî diyar bît, ku bi heman renig li dûv komelgehan dihêne gûherîn çunkî amaja peyva seg di kurdîda ji alyê zimanênve wek Îspanî û Rusî ramanek dî heye û cudaye, Ji ber hindê gelek pêdiviyê amaje kiriên digel nîşanên wan wekî yek bin.

Ji ber hindê zimanî bi tenê dengê nîne ku ramana timamyê bigehînt eve jî li dest pêka peyda bûna zimanî bi vî şêwe şîrove dikir ku

li peyda bûna gelan dest pê dihkut ango binemayê dirûsit bûnê grêda bûye bi peyda bûna gelanve, ji ber hindê em dişên wan hemî pirsiyarên di rabirdû derbarên ziman dihatine kirin ku pirsiyar dikir ziman çî ye? Çe wa peyda bûye? Je Bu çî yek cur ziman di cîhanê da nîne? Je Bu çî rengê ziman cuda ne?..... Hwd. dişê li van behsên pêşyê da bersiva wan pirsên nedaye bi taybetî li ser bîr û raya ziman çî ye, ew rûn kiriye ku xudî ziman çî ye û şîroveya hindê kiriye ku ziman pênase bikin û girîngî wê der bêxin. Li beşên dî da bersiva pirsên dî dibeşên davîya vekolînê da amajê pê didin. bi taybetî derbareyê cugrafya ya zimanî û peywendî û cudahiya ziman digel yek ku xwe di çarçovê zanistiya zimanî dibîne, ango dê hula hindê deyn bizanîn ziman çî ye mebesta me ziman bi giştî wek diyardeyekê mirovî ne bi tenê zimanekê taybet û diyarkirî.

1.3 Kuertek ji Dîroka Zimannasîyê

Cudahîya vekolînên zimanî di dîrokêda nihada di hindêdaye ku di ramana bîrdûza çareseryê je bo ziman hatîye şîrove kirin, şîrovek ku di dêrîn zemanda derbareyê ziman hatîye encam dan, gelek berhem jî hebû biwrêk berhem înyaye evro jî me bawer krîye, yan jî me di dûv xwe da nîv tîr krî.

Hemî belge li ser hindê ne ku berî diyar kirina nivîsîê mirovan nayêkê wesa ne dida ziman ku cihê behis kirinê bît, piştî serdemê pul kirina zansîte û çalakyên zimanî ji alyê Somerîên û Ehramêt Mîsrêve kar bûn wê nîşan dide ku di serdemê kuvn jî ango piştî diyarkirina nivîsînê, heta ku ferhenga wergêryana peyvyan jî hebû.

Gelekê netewên cuda di çendîn serdemên cuda cuda di ziman û gotn da vekolîn encam dane çê dibe bihête gotin ku yekumîn rengê vekolînê

bi rengê wesfî bû, yek ji belgîn here girîngên wan pêkhat bûn ji srût û tabloyên olî û peykula parastna wan dane.

Dişê bihête gotin ku ta niha hemî zimannasên ji rûyê çewanya peyda bûna ziman yekdî yek negirtine, lê eve aşkra bît berî wê ye demê nvîsîn der xisit gohrînek û pêşkufteka gelek girîng di sruştê civatî û dîrokî mirovîda rû daye û bi derkutna cudahiya nvîsînê ji serdemekê bo serdemekî dî cudahiya zimanekê digel zimanekê dî da ev cudahiya jî bûye egerê hindê ku zimannasî peyda bibît. Kuvintrîn lêkullînen derbareyê zimannasî hatbin krin zimannasên Saniskrîye.

Kuvintrîn rêziman ku bi vî şewey hatîye nvîsîn ji alyê Panînî rêziman nvîsê Hindî ku di dûmahiya seda çarê berî zaynî bi mebesta xwendina srûtên (vîda) nvîsabû, rêzimana Panînî ku bi kuvintrîn vekolîna wesfî derbareyê zimanê Saniskrêtî kiriye û hêsta biha û girîngiya taybetîya xwe heye, bi renekê giştî zanaên Hîndî di vekolînên xweda xwêndneka gelek je bo vê rêzimanê kirîne û di berhema wan pîr ji dastan û pexşanên wanda rengê xwe daye. bi vî curî nav û nîşanîn zimanê Saniskrêtî jî diyar kiriye û ku wesan di danan ziman nîzam (kome yasa) yekî dengî rêk xestîye.⁽²²⁾

Dîroka zimannasî li qutabxanên cuda yên felsefeyên Hîndî û Rumanî û Îwnanî dest pêdiku her çende berî van gelan ku bi şîweyekê nvîsî li zimanî û behayîn zimanî vekolîn kirne û çendîn amaje hene bo cor cor bûna ziman ku bi şewê hêma û amaje û hilkulîn Hwd) derbareyê ziman û dîroka ziman şîrove kirne, lê di biwarê felsefî zêdetir bi mebesta bi kar înana ziman di biwarê olî û xizmetên olîda bi şewekê felsefî ji alyê wan gelanve bikar hat, û piştî hingî ji digel pêşkutna

⁽²²⁾ - Mhimd Emîn Hewramanî, *Fillulujî Zimanî Kurdî*. R 12.

mirovayetî gohrîn bi ser vekolînên wan jî da hat, em dixazîn kuvintrîn ew lîkulînên derbareyê ziman kirin ji alyê Hîndî û Îwnanî û Rumanan ve li sedên berî zaynî û piştî hingî di sedên di paş jî da heta digihite seda nozdê û peyda bûna zansitê ziman wek zanistekê serbexwe derbareyê wan vekolîna çendîn alên derbêxîn ku bi vî şîwe dest pê biki

1.4 Dîroka Zimannasî li Def Hindî yê

Hîndî yek ji mîlletên herî kuvin ku ji girîngiya ziman û bihayê ziman vekolîn encam dane, ji ber vê çendê bi pêşrewên hemî neteweyên din dihêne zanîn ku zêdetir bi merama xizmet kirna zaravê Saniskrêtî û parastina olên wan wî bizav xistîne ru, wek berê ya niha amaje pê kir diyartirîn lîkulîn Panînî bû ku pertûkêka zarave yî grêdaye zaravê Sensekrîtî bi nav nîşanên wate heşt berg ji ber ku ew pertûk ji heşt bergan pêk dihat ku bi vê şêwazê li jêrê hatbûye dabeş krin je bo heşt beşên serekî.⁽²³⁾

- 1- beşê yekê hatîye terxankrin je bo hendek alyên çemk û nasîna zarave bi giştî û her wesa kirêza dangan.
- 2- beşê duyê je bo babetên morfolojî û girêftên şîkirinê û mijarên regez û hejmaran hatîye terxankrin .
- 3- beşê sêyê je bo bihs kirina gîreka serekî bi şêwazekî giştî dest nîşan kirye.
- 4- beşê çarê û pêncê bihsa wan paşgirin diku ku dirûste biçne ser beşên dûmahiyê nav.
- 5- beşên şeşê û heftê je bo bihs kirna babetên morfo fonîm dest nîşan kirye.
- 6- beşê heştê jî bihs kirine ji babetên giştî û cor bi cor.

⁽²³⁾ - D. Dara Hemîd Mhimd, *Hendê Layen Le Tyoryekanî Ziman*, R 11.

Ji ber vê çendê zansitên ziman nasyê bi nivîsîa zaravê Panînî ku ji zimanê Saniskrîtî pêkhatîye dist pê dîku ku bo sedeyên dawîyê yê çarê berî zayn vedîgere. Ji ber evê çendê zaravê Hîndî an ku ziman li def Hîndîyan wan zimanan bi xweve digre ku li hîndîstan berbelav bûne wek berê ya niha me amaje pê kir, zaravên vîda (wda) ku zaravê olî yê Hîndî yan bûye, her wesa zaravê Sensekrîtî yê kuvin her wesa kumêka zaravên Hînd û Arîne, Arî jî bi xweve girt bûn ku ji axa Hîndîstanê bûne. Ku ji encamên tev lihev bûna zaravên hozên kuçerî û Arî di gel zaravên navçeyên rû niştvanên resenên Hîndîstan li dawîyên sedeyê sêyê û dest pêka sedeyê duyê berî zayn hatbûne rojavaê Ku ji encamên aknicî bûna wan û dest girtana wan bi ser ewan deveran da tev lihev bûna wan li warên cvakî û ruşenbîrî ropelên nivîsên kuvin je bo me bi ce mayne.⁽²⁴⁾

Tayê Hîndî helgirê zimanên kuvin û nûye, yê welatên evro yê Hîndîstanê û hîndî nafçeyên cîrane wan herî girîng û kuveintîn ji zimanên evê tayî tayê Seniskrîte bi wataya zimanê pîroz yê Hîndî, ku dîroka hînd ji van je bo 1200 sall pêşê zayn vedigere, zêdetrên zimanên nû yê Hîndîstanê wek (Bengalî, Hîndî, Maratî) Ji corên cuda Seniskrît wîdanê dîrokîne.⁽²⁵⁾ beşek ji wan je bo 1200 salan berî zaynê vedigere, zêdetrîn zimanên nû yê Hîndîstan wek (bengalî , Maratî , Hîndî) Ji van corên cuda yê Seniskrîtî kuffîne.

Zimanê Hîndî û malbatên zimanê Hîndî tayî binkuyî yê zimanê Arîne her wek malbatên zimanên din ev kume jî bi syê qonaxên dîrokî, weka qonaxên kuvin û naverast û nû derbas bûye ku qonaxên kuvin û dêrîn dest pê dîku ji zimanên Hîndî yê kuvin ku Seniskrîtî kuvintrîn

⁽²⁴⁾ - D. Kurdistan Mukrî, *Serdemanî Zimanî Kurdî Komelle Zmananî Êranî*, Weş Aram, Hewlêr, Çilpa Yekem, 2008, R 13.

⁽²⁵⁾ - Atonî Arlatow, Wer Mehdî Senendecî (Hewar), *Berayek Bo Zimannasî Mijû*, Weş Xanî, Çapa Yekem, 2013, R 142.

zimanê dinyayê ku deqê zarave derberê tîp û sazîên risteî li sedeyên çarê berê ya zaynê ji alyê Panînî ve hatîne nvîsandin, ev ji bilî wê yeku ku zanayên ziman li wî bawerêne ku zimanên Arîên naverasta nû jî ji zimanên Seniskrîtî binyat dane ku pêkhatne û belav bûye.

Zimanê Sensekrîtî û ramana sansekrît wataye (rûn û bêgrêd) dgehîne. Peywendîyeka mezin jî ligel zimanên din yê Arî û Îranî da heye ku kumek berawerdên zêde di navbera zimanên Sensekrîtî û zimanên Arî wek derîyek vekrîye û nêz bûneka mezin dinav bera evan zimanan heye, li vê qonaxêda dikine rojevê .

tîpa daye li van herdû zimanan da bi ramana(mata)dihê.

tîpa germ û germa bi ramana (tata)tê.

Zimanên qonaxa naverast zimanê Hîndî dest pê diku ji tayên rojavaya bakurê rojava. û başur û başurê rojava, ziman û zaravê evê qonax zimanên nû bi dumahîda tên dest pê dikin, ji zimanên (Racbanî,Xandşî,Kuçerayetî,Behêlî,) zimanên rojavanyne.zimanên Senglalî paşmawyên rojavaya Hîndî ya naveraste. zimanên Kişmîrî û Parêzgayî, Paşmawyên zimanê tayîn başurê rojavayê Hîndî ya naverastin, Zimanê asasî Bengalî û Beharî û orî û paşmawên tayê rojhelatê Hîndîne. Paşmawên zimanên nû yên Hîndî jî ji Sindî , Bincabî, Ordo, Hîndîstan, desit pê diku. ⁽²⁶⁾

Bi drêjahî ya sedeyên pêş zaynî zimanê Sensekrîtî zimanê Hîndîstan û Hîndyan bûye û edîb û zana û zelumên olî zêdetrîn bikar êner bûne û bi zimanê zansit û felsefe tê hejmartin. Ev ziman zimanê giştî yê welatîyan nebû bi wî raman ku her kus ne dikarî bikar bihêne, û ji encama derbas

⁽²⁶⁾ - D. Rfîq Şwanî,Zimanîkurdî û Şwênî Le Nêwan Zimananî Cihanda , Weş Xanî, Dihok, Çapa Yekem,2008,R 31.

bûna çendîn qonaxên dîrokî û zêde bûna çendîn peyv û morf û zaravên nû di nav zimanda, welatîyan da karîn di kar û barên rojaneda bikar bînin û bibe zimanê hemu Hîndistanê. Li sedeyê pêncê berî zaynî zimanê sansekrît ji alyî Hîndîyan ve bi zimanî (praktî) guherand, ev ziman je bo çendîn sede zimanê (Bûdaî û çînîyan) bû. Li sedeyê 12 jî da ji zimanê Hîndî zimanê hîndistan peyda bû, ku zimanê şewazê serî yê zêdetrî Hîndistan bû. li encamê hatna

musilmanan jî bo Hîndistan û tefilhefbûna zimanên farsî û Erebi ligel zimanên Hîndî (lardû) peyda bû, wdayên ku 1500 sal berî zaynî bi zimanê sansikrîtî hati bûne nivîsandin û çendîn sal berê nivîsîa wan bi vê zimanê vedigerandin. (Rîg wda) ku kuvintrên deqên wedeyanin li 1028 srûdê mezhebî ku bo Pesindana xudîyan hatîne gotin pêk hatne bi şeweyekî giştê têgihîstin li ramanên wdeyan karekê bi sanahî nîne. Li salên 500 berî zaynê dastan û wêneên van widayan ji alyî (wîasa) li pertûka şîerê hemasî bi navê (miha biharata) û (ramayana) binav û nîşanên (baga û dagîta) ku we li felsefê hîndoyizm da dibîni û belavin ev dastan jî ji encama borîna rojgar û sedeyan di nava xelkî da bilav bûne û wêne û nemayş û sema ku ji encama evê pertukê peyda bûbûn yan nvêsi bûn. ev roj ku beşekî girîngin ji kultûr û lîstika kulturî û sema û xoşyên hîndistanê bi yek tînin ku beşekî zêde ji van nivîsîan je bo beşekî zêde ji mirovayetî jî wineda bûye û nedîtîye.⁽²⁷⁾

Ev çende jî diçwe rêzên ewan qalbên ku bo xizmeta zimanê orupa dikirin û xizmeteka mezin bû, ku pêşkêşî zimanê Sensekrîtî dikirin ku çendîn cudahî di navbera zimanê orupa û saniskrît da ron dikirin û nas dikrin. Ku ew jî zêdetir li wan biwar de bû ku zaravê bi şewazêka felsefe bû, tû şloveyên din bo nekir bûn. Eger ç zimanên rêziman li def

⁽²⁷⁾ - Sye Hmayut Şan (Almî) *Nuştin, Ngarş*, Ktabxaney Afxanistan, 2015, R 21.

hîndîyan bi tmamî li def zimanê Panînî nîne bi şeweyê formê û wesfî bû ev çende jî egerê wê ye ku orupa pêşkuffîtr bi huyryeka tmam dengê xwe şruve dikir tenanet reg bi binemayê serekê dana bû. Li vê rêge de bi çendîn coran lêkulîn û formên xwe dewlamend kir bûn wek polîn kirina dengan bi karekê herê girîng yê hîndîyan dihate hijmartin ku cihê serinc û giringîya wan bû.

Bingeha pêk hatna morf û morfolojî li zimanê sansikrîtî bi qasî bingeha pêk hatna morf û morfolojî ya li def Yonanîyên û orupayên giran û aloz ne bû . Zêde barî evan belgeyan jî eger çî zimanê Sensekrîtî bi zimanê sax nahête hejmartin tenanet li serdemên Panînî jî da eve jî bo wê çendê dizivrê ku zimanê saniskrît li vê serdemî da tenê bo mebesta xizmet kirina ol û pesindana xwedayan û xandina srûdên olî bikar dê hat, bi kar anîna wî bo hemû kusan bi sanahî ne bû, tenê ew kusên olî nebin ku bo pesindana xwedayan bi kar di înan û bi vî şeweyê yasayê û bi bzava rêziman nvîsên ew ziman di hate parastin. Ji ber vê çendê jî ev ziman buhatrîn nrix heye li rêzimanên hemî cîhan de û pêdivîye ew girîngî û buhaye nehête pişt guh avêtin.

Ewa girîng ya mayî bo amaje pêkrinê ew gotara girîng ya Sêr Wilyam Coniz da dî werê îngilîzî ku li welatê hîndistan aknicî bû ku li basên zanistî yên nû da çendîn xandinên cuda derbarê zimanên cuda yên cîhanê encam dide li sala 1786 li gutarekê da ku bo sê yemîn sall wegera konferansa ziman li beşekî ji gutara xwe da dibêje: zimanê saniskrît bi her endazek ku kuvinî ya wî bihête danan xudan pêk hateyeka sersurhênere ku û ji zimanê Yonanî tmamtre û ji latînî kumkirître û ji herdûkan gelek berifrehtre. Her wesa li heman demêda nêzîku ji van herdû zimanan çî ji alyê rîşey (bingeh)karve, çî ji alyî formeyên Yonanî ve gelek ji wê yekê zêdetre ku ev peywendî bi berhemê ryekkuftinê

bihête zanîn. Her li vê gutarê da behsa binemayekî hef pişk di navbera evan kiriye ku herdûk je van dzivîne ser yek çavkanî.⁽²⁸⁾

1.5 Zimannasî li Def Yonanîyan

Yonana kuvin, zimanê pêşkuftinê yê îwnanên kuvne, ku bi navê şaîran û feylesufan û zanaên xwe bi navûdenge ku dest pê dikin ji Eflaton û Eresto û Suqrat û Calînos û Eqlîdis û Humir û Hîrdot û Fîsaxorshwd, ku berhem û şêwazên van feylesuf û zanaên bi şêweyekî giştî li ser zimanê Yonanîyan dihêne hejmartin. Ev ziman ta demekê li navçeên Asya ya navend û împatoriya Bîznas (Roma rojhelat) bi navudeng bû Ji ber ku li demê derkuftna hezretê mesîh (ji daykbûna pêxember mesîh slavên xudê liser bit) zêdeya xelkê di van nafçeyan da bi vî ziman dil xoş bûn, beşekî din li serdemên nûda wek nameên polîs rsûl nameyên Yeqûb û mekaşfa Îwhîna û încîla îwhîlan jî bî vî zimanî dinvîsine.

tû guman nîne divê bizanîn ku bi drêjahiya dîrok ev ziman guherîn bi serda hatye her wisa biwarê şruve û lêkulînên nvîserên jî cûda bû, şîerê îlyade û odîse ya homir ku bo sedeyên (9) nûv yê pêş zayn bi vê zimanê kuvin yê yonan nivîsîe ku bi zar (lehce) ya Yonanî nivîsîe û bi derkuftna atin li sedeyên dawyê da guherîn bi lehceyên (atîkî) ku zêdetrîn berhemên feylesufî û honerî û edebî pê nivîsîe.

Ev ziman bi zimanekî kuştî (mrî) li qalb diden lê her weka ku got çavkanya gelekê zêde bi vî ziman li ber dest da hene û peyv gelekî ji zansitên cuda ji bi vî ziman berhem hatîne û li bwarê olî nasî û felsefe û şîeri û huner da gelek kus şyane mfayên gelek mezin jê wergirîn û bikarjî anîne.

⁽²⁸⁾ - Atonî Arlatow, Wer Mehdî Senendecî (Hewar) , *Berayek Bo Zimannasî Mîjû* , Weş Xanî, Çapa Yekem, 2013, R 61.

Di karîn bêjîn lêkulîn derbarê ziman li def Yonanîên li serdimê eflatûn û Erestove destê pêdiku herçende jî berhemê nvîsnî jî berê wan jî hebû, hebîne herdûkji wan li rwanînên felsefîve raman je bo zaman fikir. wan girîngî û bayexdanê zimane li peyvnedî be ciştên cîhana dereve yên ziman dibesit, kêmtir bi şêwazekê hunerê û wesif kirnê şêwazya ziman lêkolîn fikir, lê vekolîne li dima qotabxanehên eskundîve bi wî şêwaz lêkulîn girîngîya xwe pê dida.

Bi taybetî li (çaxê hinsîm)* da ku zêdetir bi vigerandin û kumkirina berhemên tmam kirî (homir) şaerên dinê qonaxên kuvin yên Yonanî xwe mjuyî kir bûn li pakjî û girîngiya zimanê Yonanî teset fikir, dîroka zimannasî ya qonaxên rojava bi tmamî hatine diyar kirin ku bi şêweya felsefeya dîrokî bû, feylesufên yonan hemê gavan wê çendê dabûn lêkulîna wan bi şêwekê bît ku yasayên mentiq (lojîkî) li ser rêziman cî bi cî bikun.⁽²⁹⁾

Yekumên gav bi şêweyekî aşkura derbareyê ziman li def Yonanîyan dabêt vedgerît je bo serdemê Sovaystî yan wan mamustaên ku li dawî ya sedeyên pênce berê zany li vî zimanda bûn, ziman dibête babetên herî girîng yê belge anîn ku dest pêka serheldana pirs kirin derbarê ziman dest pê diku û hindek caran çendîn babetên cuda dihêne rojavê zimanve, wênek ku ji vî babetî tê berçav eveye ku ziman berhima distê xwedê mirove, di bersiva wan pirsan dihête rocevê ku jîyana seretaya civat pêdivî bi ziman hebûye, derdikuvê demê lêkolîn li rêzimanê zimanê Yonanî ta Sedeyê duyê yê berî zaynî paş kuffîye, ta wî serdemî dest bo tû alîkarîya nebrîne li taybetmendîyeka rêzimanî dest pê vekirtibûn liser

* - Ew Qonaxeye Ku Le Dway Koçî Dway Eskundî Meqdonî Dest Pê Dekat û Le Gell Heres Hênanî Dewlletî Betalme Le Mîsr Kotay Dêt Ku Be Destî Romanyekan Le Sallî 30 Bo 322 Pêş Zayn. Ku Pêş Le Dayk Bûnî Mesîh Karîgerî Zorî Hebû Le Ser Ayn Û Felsefe.

⁽²⁹⁾ - Mihrî Baqrî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, R 13.

dçun ew bu ku ew zimanê li ber çav negrêt li def hemî bikar dihat belkî ew zimanê fermî bû yê bêxewşe Yonanî xistibû jêr lêkolînê bi ramanekê ku ew cure rêziman bikar nedanî û hemî hawlatîên bikar danî, belkî ew rêziman bikar danîn ku wan bixstaye di xast rêzimanê zimanê Yonanî bi wî şewey bêt ku wan dixast hosa bît bi wî corî bît navê vî corê rêzimanî jî dana bû (rêzimanî pêwane) ku bi derbas kirina dem guherîn bi serda ne hêt bi renekî ku li domahîkê da bo zimanên (nebû û rawyar û terk) kirine amaje dikir.⁽³⁰⁾

Cihê amajê ye ku zimanên xwe şluve dikri û gehîştne wê baweryê ku ew ziman wêneyekê giştî ye ku endîşe ya mirov yan jî renga wêneyekê giştî li hemî yasayên çespandî dirûst diku û ji ber vê çendê ev corên têrwanîn bo ziman mane ta ku şeweyek wergirt, li vêrê da herdû feylesuf Eflaton û Eresto wek diyartirîn şruvekarên ziman û bi taybet dîroka zimannasî yên Yonanî ku mezintrîn kartyekrin li ser qonaxêka dîrokîya ziman hebû buçun û şruvekrinên xwe derbarê ziman û zimannasî kirine rojevê.

1.5.1 Eflaton

Bîr û raman hosa bû ku di navbera tişt û peyvnan da ku bo nav înanan tişteki hatbûye danan, peywendîyeka menteqî heye bi şewazekî din di nav bera nav û rastî ya derve tiştan da peywendîyeka menteqî heye yan jî dihêne berçav, Kuvintrîn nivîsîtek ku amajê bi van babetan kiriye ku yek ji giftugoyên Eflatonye bi navê (kirtîlos)*.⁽³¹⁾

⁽³⁰⁾ - Name Rhîm Alazawî, Wer Cwad Aêxîrî, *Rwş Şinasî Pjuhişhay Ziban Şnasî*, Tihran, Musesey Antişarat Danişgae Tihran, Çapa Yekem, 1392, R 7.

* - Kratiîlus . Yekêku Le Nu Hraklîtyan Ku Eresto Pê Waye Le Katî Lawîda Eflatûn Wate Pêş Suqrat Mamostay Eflatûn Buwe.

⁽³¹⁾ - www.Tdi-Bolgfa.Com

Vekulerên zimannasî ev bîr û buçuna Eflaton bi pesnid nizanin û bidîtna wan tû peywendiyên lojîkî di nav wan tiştan da nîne, belkî peywendîya di nav bera nav û tiştan da li ser binemayekî kitûprî û bê îradeye ku dirdikuve.

peyda bûna zimannasî li def Yonanîyan dabeş dibine ser dû deste ku pêçevaney hevdû dêne dîtin.

- Desteya yekê / ku bi dîtna wan ziman bi şeweyekî srûştî geşe kiriye û dû têrwanîn jî hebû:
 - Yekum: ewe ku peyda bûna zimannasî planeka taybet bo ne hatbûye dariştin belkî pêdivîyekî serekî û regezî bû.
 - Dûwem: ewa ku peywendî li nav tiştan da li ser binemayî hebûna peywendîyeka menteqî di nav bera tişt û nav da hatîye danan ku vekulerên ziman bîr û rayên Eflaton û hraklîtûs bi yek ji van desteyan dadnin û bi dîtna wanjî hosaye ku ev têrwanîn dûre ji rastyêve.
- Desteya dûyê/ zimannasî bi jidayk bû (berhem) rêk kuftin da dinin ku mûkrîtûs be darêjerê ev rewangehê tê danan û ew belge jî ku dixate rû ewe ku hindek pît çendîn raman hene û hindek tişt jî hene ku çendîn nav hene, ku ev çende me pelkêş diku buçuna sêyê û çarê ku bi borîna demî hindek nav guherîn bi serda tîn û hindek tişt bê nav jî dimînin ku Eristu ser Bi vê desteyê ve tê hejmartin, ji ber vê çendê jî dibêjn ku şewazê ryek kuftinê, çunkî tû navan bi şewazê siroşitî nav nînin belkî ji encama ryek kuftinê di navbera tişt û nav da ew taybet mendî wergirtîne.

Bi şeweyekî giştî em dikarn têrwanînên Eflaton ku derbarê ziman hene li giftugoyên (kratîlus cratiylus)da şîrove bekin. Li vêrêda li vê

peyama xweda lêkulîn li bari peywendiyên di nav bera navan (onomata) dîku û nvîsînên xwe ji zimanê Suqratve dixê rû û di bawerya wî da hosaye ku ta radeyekî jî peyvan (wajekan) amaje bi cîhana derveê xwe dikin ni karê piştrast bûneka tmam bidet li rêya dîtna wan ve bûye hosaye eger (onoma) li demekê dest nîşan krîda ji alyê zanatrîn feylesufan ve aşkura bû bît û bi tmamî jî amaje bi tiştêkî diyarî krî kirî bît û li ser jî cî bi cî bikut (praktîze) bikut. piştî demekê kêman heman nav tuşî rexne û gley axaftin kurêna wî zimanî dibin, ji ber ku ew ni karê li binemayê bingehî erîşeyî nasandna navan bi şeweyekî temam tukme ji girîngî danê bi tiştan amajeyî pê didrt.

Li ser ewî binemayî serî ku hatine gotin têrwanînên Eflaton Je bo ziman bi temamî nêgetîve, çunkî ramana wî hosaye ku ziman amrazeka guncay nîne bo dest kuftna waqîet.⁽³²⁾

Eflaton berî ku bi têrwanînên nêgetîv bgehêt, derbarî ziman dû endîşe nîşan dîku, ku bi dil granîve her ji rojên destipêk yê evê hizrê sayîk li ser evê hizrê dadnît ku we jî amaje dide:

- 1- peywendîyeka derûnî di nav bera nav û tiştan da heye.
- 2- hebûna rêbazek je bo diyar kirina ewê peywendîya derûnî.

Li evê derbarê da bi taybetî destnîşan kirina ewê rêbaza bo hebûna pêwendîya derûnî amaje pê dîku ku bi temamî bê binema û bê esase ku derbarê rîşenasîya peyvan da diaxve. Bi gotenên wiltir(welter) ku li dû hizar salên borî da tû biha je bo hav zimanên xwe nebûye û bigre ji buhayê peyvan jî kêman bûye.

⁽³²⁾ - Ncîb Ali Frîwr, *Tarîx Andîşeha*, Cild Dûm , Çap Awl ,Be Nqil Az Firhing Sayt Başgae Andîşe, 1385.

Li vêrê da divêt ew çende bi hête gotin ku bo çî Eflaton Li ser evê rêbaz bê binema lêkulînên xwe binyat naye, yan derbarê giftugo krin hendek buçûn hene ku di bêjêt Eflaton tenê bi mebesta dest nîşan kirina ramaneka Eflatonê behsa ev çendê kiriye, ji alyekî dî ve kratîlûs bi vê şêweyî nivîsîye ji ber vê çendê di vê derbarê da lêkulînên taybet bêne krin û çavkanîyên dîtir bo bêne dîtin, nabît hizir ramanê Eflaton nadîde bigrin, bitaybetî li peyamên kratîlûs da ku kêma ta gelek mînakukî pêşkuffî bûn bû rojhelat ku ta sedeyê nozdehem şîrove derbareyê dikirin û çavkanya lêkulînan bû, Ji ber vê çendê nameyên (Parmîndîs)(sofistayî) (kratîlûs) Eflaton bi yekumînî nivîsîa xweya felesefî ku derbareyê ziman û nivîsîan dêne danan, kratîlûs wek pêştir me amaje pê krî bi yek ji gotubêjên di nav bera Eflaton û Suqrat Tê danan ku bersiva wan pirsan têdaye ku derbarê ziman dêne krin û babetên peyda bûna ziman û peêwendiyên peyvan û ramanan rûn diku. çar çûvekî din yê Eflaton derbarê ziman bi Sofistay nav dikin, Eflaton bo yekum car Îl vê çarçûvey da peywendiyên rêzimanî şîrove diku û dû kume(nav û kar) ji hef dû cuda dikuin ku paştir Eresto beşên din em cudakirine frehtir û tmamtir diku.⁽³³⁾

Derbareyê takê Eflaton hindek cyawazî heye li gel biryara dûmahiyê ya Parmîndîs ku li barê(wahdî) heye, çûnku li vê çarçoveyê da dibêjêt: ev tak yan yek(wahd) hebuye ango eger yek yan ku tak bi hebû bihê hejmartin wê demê hem yeku hem jî fre (zahiv) bi ramaneka din yek bûn tenê sîfeteke lawkî nîne belkî xudî îydîye(royaye).⁽³⁴⁾ Çunkî Parmîndîs bawer hosaye ku royayan li tiştan serbxwe nîn, Her wekî ewê ku bangeşe bo ewê dikuin ku ni karn aydîên nas bikun eger hebûneka

⁽³³⁾ - Diktir Sîd Hmîd Talb Zade û Malk Şcaay Îçşuqan, *Aflagun Wixwastgay Flisfe Zîban*, Mqale, R 3, Www.Sid.îr.

⁽³⁴⁾ - Mhimd Mihdî Ardibîlî, *Şirh Acmalî Bir Nizrye Musol Aflatun*, Antişarat Flisfe Nu, Danişgae Tibrîzi Mqale, 2014, R 7.

derekî û waqî wan berceste nekuin û tenê kusek (zatêt) ji binema û temamtirîn aydye agahdar û hewalên tmam hebin û bikarêt nas bikut tenê xudeye.⁽³⁵⁾ ev peywendî yekane û ziman vedgere bo felsefeya hebûna peywendiyên di nav bera nav û tiştan da ku felsefe zimanê Yonanî li ser binyat danane.

Lêkulîn derbarê şîroveyên Eflaton ku derbarê barûdoxê mirovayetî û peyvanve û eger bi nezerî asayî bûna ziman razî bibin, Wê demê tû kus nikarin navekî guncay bo tişteki bibîne? Tenê helbjardneka dirûsit ku bersiva evê pirsan bît tenê dabûnerîtên li civakêda ku bikarn bersiva evan pirsan bîtin.

Li vê demê da li ser binemayê form Eflaton dikuve dinavde, ku li duf bîr û buçûnên Eflaton tenê ew kusên ku şareza ye di nav nan û barûdoxê tîpan ku xudan zanisteka zêdetrin hawşêwey zanista formin şruve bikun û berpirsiyar bin li lêkulînanda û bûye hosaye jî ku ji hejmara tipên destî naborin û hejmareka diyarîkrî hene ku ev şiyar hebin û bikumea giftugoyên dihîne danan, bo şîrovekrinên zêdetrî Eflaton pena je bo amraz û amraz sazî dibat, kusek ku bivêt û nîyeta wî dirûstkirina amraz bît pêdvîye doxê taybet û taybetmendiyên asayî yê amrazan li berçavê xwe bigre, ne wek bi hez û arezûên ksan bît, bi şêweyekî bît ku ewan taybetmendîên di demekêda pyade bikît û bi buçûna Eflaton karê nav nanî jî her wekî amrazsazî hosaye û wek yeke.

((hirmugnisî xweştivî êtir dizanî ku dirûstkirina peyvan li ser tiştan doxekî asay nîne û li van bîr û buçûnan da tenê hend kes dikarin navnvîsîn (navnan) encam bide ku têrwanîneka aydîyayî hebît û li dengen da cihê wan vekin).

⁽³⁵⁾ - Mrîm Xaqanî, *Xlase Rsale Parmîndîs*(Ayde Û Wahd), Wwiw.Pih-Of-Edû-Blog-Me-Musisc.Ir.

Di van gottenên serî da çend xalan derdînin:

- 1- sûd wergirtna Eflaton ji xastina amraz û bi berawridî navnan bi dirûst kirina amrazên, ku rêyekê bi cuda kirina raman û form dide.
- 2- Grê dana behsa gelek ku asayî bûna wan li gel nezerîya form derdixe ku bi şêweyekê hişyar peywendiyên sazgar û parav bûna wan di navbera hemî yasaên xwe yên hizrî dike rojevê.
- 3- Peywendî kirina dirûst kirina tîpên li gel yasa dananê ku li ser binemayên hizr karî ye feylesuf û ew kume giftu goên dihêtne rojevê, girîngtir ji vê çendê jî ewe ku deqê çav daxistenê û birêve çunê li dengên da û birgeên de me dibateve je bo behsê belavoka Eflaton di peyama (tîmayos).*
- 4- Eflaton behsa lasayî kirina aydîyan dix rû dezanin ku navdan li rewangehên ewê çendê corek ji pêşe û hunera ev babet ji rewangeha wê çendê di byavê heqîqeta hunerî ku bûye hosaye bi rêyka lasayî dibêt, yek ji destkuftên Eflaton li vê biwarêda cudahî û zêdey zimanane, Eflaton hosa dizanêt ku cudahîya ziman hem xalên hevbeşe û hem jî xalên cuda û cawazî, Xala hevbeş ewe ku hemî li doxê navan da babetên aydîînda hevbeşin, xalên cudahî jî ewe ku aşkre bûna zêdeya ziman û coravcorya zimanê.

Ji ber vê çendê ziman û heqîqeta ziman bi yek ji bîrokên herî girîng yên Eflaton dihête hejmartin, ew ji nêrîneka felsefî û mîtafîzîkî beref çîyetî û girîngîya ziman ve diçêt, bi şêweyekî din Eflaton pîrs kirin derbarê ziman debestêt bi pîrs kirinê ji hebûna rastî û zanîne (heqîqet û mearfet) def wî hosaye ku ziman bi navûnîşanên karekî yan gotnekê bi şêweyekê wesyet karêk yan ku yekê diyarî kirî hebêt wek hemî dirûst

* - Tîmaîws/ Be Pê Bllaw Krawey Eflatûn Le Tîmaîwisda Dmîwirgrîs Be Têrwanînî Bo Cîhanî Aydya û Wergirtî Nuxbe Lyê Şerî Dawakraw Le Cîhanî Madeda Nîşan Dedat Û Doxî Nawnanîş Be Heman Şêwe Reftay Legell Dekat.

karên din ku dirûst karekî dest nîşan kirî hene, hosa jî dibîne ku pêdivîye ew kisê navdananê encam dide dest nîşan kirî bêt û aşkira bêt, bi nemayê bingehî birîtî bêt ji fêr kirina derbarê tiştan û pakij kirina rêk û piran bi buçûna kisan wate ewê ku pirosa navdananê encam diden, ji berkî ziman şiyânên wê çendê hene ku heqîqet (rastî) ya tiştan li nava xuda cêh bikit û aşkra jî bikit:

Nasandna ziman tenê şêweyek yan qonaxeka ji nasînê û yeksan nîne bi nasandina mearîfetê bi şêweyê mutliq, dawîya nasandna mearîfetê nîne, wate nasandna beşekê ji diyardeye mearîfetê dibê egerê wê çendê ku beşên din dapoşin û diyar nîne û tenê mînakêk ji nasandna mearîfet ya ber freh derdikive.⁽³⁶⁾

1.5.2 Eresto

Bi ser kuça dawîya Eflatonda gelek derbas nebû ku adeteka cuda digel wê çendê ku ew bi xwe darêjer bû di nava mezinan da ser helda û geşe kir, binemayê darêjerîya evê adetê nû ku wekî adeta kevin her li bajêrê Atin hate binyat nan ew jî qutabîyt xwe Eresto bû.

Eresto kurê pizîşkikê mala paşayê meqdonîya bû li sala 384 berî zaynê li Estagîra hatîye ser dinyaê, Bi mebesta xandinê şandne Atin ji hevde salyê da çûye rêzên qutabyên ekadîmîya Eflaton û bûye xiwndivanê Eflaton ta kuça mamustayêt xwe û li sala 347 berî zaynê li vê derê ma bo demê bîst salan, paşan bi egerên sîyasî bo demê

dûwzde salan bûye koçber, di wê maweyî da mjuyî bayolocînasî bûye (zîndewernasî), je bo demekê kê m jî mamostayê eskenderê mezin bû, paşan vegerya bo bajêrê Atin û qutabxanek Bi navê (lukuon) ava kir

⁽³⁶⁾ -Reza Kurnig Bhiştî, Asnad Rahinma, Name Mastir, Danişgae Asifhan, 1388, R 10.

bo demê dwazde salan li wir jî ma û careka dî neçar bi awarebûnê hat krin, ta dûmahîka jîyanê xwe li sala 322 berê zaynê li temena 62 salyê da koça dîmahiyê kir.

Ew ku Eresto derbareyê ziman û ewê peywendî bi zimanve hebên behis kirbêt Bi şêweyekî giştî tê beramber krin li gel bîr û buçunên wî ku derbarê menteq hene û bîr û buçunên wê jî dikarin li dû peyamên (miqulat, categories) derbarê ramanan (Teabîr, oninterpretation) şruve bikin, her çende binemayî bîr û buçunên wî li pertûkên (honera şîar, poeticis)û(hunerî gutardan, rhetoric) bidiyar dikivin.

Ewa ku Eresto behse dikî Bi şêwekî kurt û puxit behis li babetan diki û xwe bi dîtna binemayên dirûst bûnê ve mjuyl nake, amaje bi wê yekê dike ku hosa dibîne hebûna navan renga li ser binemayê hevdû dirûst bûbin bi ramana wê çendê ku navek ji navekê din dirûst bûbêt wek navê (dlêr li ser binemayê dlîrî û azayetî û (bi hîz) li ser binemay azaî û kusekî bi hêz drûsit bûbin. Eresto di vê barive di gehşitîye babetekî ku dikarê bi rûnê cuda kirina paye û binemayên tîpan û denga li ser hevdû bibîne, Lê di vê byavê da xwe gelek mjuyl nekiryê û dest jê berdaye.

Derbarê (asay û yasay) bûna hebûna ziman pêdvîye Eresto bi yek ji wan kisan bihête hejmartin ku bawerî bi wê çendê hebû ku pêdvîye ziman bi şêweyê yasayî bêt, ku li peyama raman da bi aşkirayî ev bîr û buçunit xwe der dibre, bi beruvajî Eflaton bi hebûna dirûstî û ne dirûstî (rastî û ne rastî) bo peyvan razî nabêt li vê peyamêda behsa ewê çendê diki ku (nav û kar) bi şêweyekî yekane û tenê ne beşeke ji rastyê û ne beşek ji nerastyê jî, pêwîstîye rastî û nerastî tenê derbarê biryaran da(proposition) şîyanên diyarîkirina wan heye.

Şîroveyên Ereto derbarê peywendiyên di navberê nivêsin û gotin ramaneka baş û rûn berceste kiriye bi gotina wan peyvên hatiye gotin derkivtê ezmûnê zihnîne peyvên nivîsî jî derkvtîye peyvên ku hatîne gotin, her wekî wê yekê ku tû kis wek kisekê din nayê nivîsandin û wek yek axaftin jî nake, lê ezmunên zihnî, dengên gotî derdikin li hemîyan da wek yeke û li hemîyan jî da yeksane herwisa tişt jî ku ji encama ezmon kirinê bo me mayne û li def hemîyan çewa yek û yeksane, wek wê ku li benda yekê ya amajeyên zimanan(linguistic sigin) ku li peyama raman da amaje pê dike û dibijêt :

Gotin nîşana karî geriyên rohine nîşanên nivîsî jî bi heman şêwe nîşanên dengan in, herwek wê çendê ku nivîsî bo hemî xelkî wek yek nîne, deng jî wek yek nîne lê karî geriya zihnî ku deng jî nîşanên ewanin bo hemîyan wek yeke.⁽³⁷⁾

Piştî wê yekê ku behis kirin li rastî û nerastyê tê rojevê Ereto ji goşeya zihnî dûr dikive û pitir nêza peywendîyekê dibe ku peywendîya di nav bera ewê dibijêt û ewê jî emrê waqîe dirûst dike li mîtafizîkê da(mabed altibîae) rastiya ewê peywendiyê hevdu dîtine di navbera rastî û dinayê pênase kirî da, û nerastî jî bi dûriya heman peywendiyên hev dîtine dêne hejmartin, bê eve ku li endîşeya jêr bi jêryê rastî gotnek bi hênête rojevê.⁽³⁸⁾

Di karîn bêjîn ku gotn li ser binemayê rol û raman pênase dikî ne taybetmendîya wêneî ew gotarên ku hene li vê derbarê da bi rastî divêt li dîda binyada rastî da bihête temaşe kirin ew ku ew dibêjêt zêdetre ji nasandna(guzra) ve nêzike ta kar, Her wieha nasandna(nîhad) li def wî pesinde ta nav.

⁽³⁷⁾ -Pîtir. A. M. Sorn, Wer Alî Mhimd Hiq Şnas, Tarîx Ziban Şnasî, Weş Mhirqim, Çap Awl, 1387, R 47.

⁽³⁸⁾ -Mhimd Alî Hiq Şnas, Tarîx Ziban Şnasî, R 49.

Her çende Eresto cuda ji wan dû beşên ku Eflaton diyar kir bû ev beşê sêyê jî diyar kir ku ew jî amraze, wate cuda ji beşên nav û kar ku Eresto nîhad û guzare pê çêtir bû beşê sêyê jî diyar kir ku amraz bû, bi bihatrîn zimannas li def rojavayan û her wesa fars û Ereban jî di hejmêtin ji ber ew bi babê rêziman nivîs nav û dengê wê belav bûbû.⁽³⁹⁾

Eresto derbarê pêk hênerên ziman li wê bawerê da bû ku peyv berhemê rêk kuftin û yasayanin û her peyvek ku bi şêwekê ziman diyar krêne li ser medlûlekê taybet li demekê taybet û cîhekê taybetde li ser binemayê ryek kiftina çend kisek û ev hokare li civakêkê bo egerek ku bo diyar kirina peyvekê bi mebesta nav danana tiştêkî bi tamamî arezû mendîye û take kisî ye ev eger ji civakêkî ji bo civakêkî din cudaî heye û bi bawerya wî tû cure peywendîyek di nav bera her sê dengên (fî, î, li) û canewerêkî ku bi wî nav ku hatîye nasîn (fil) da tûneye.⁽⁴⁰⁾

Eresto hosa dibîne ku her tiştêkî xudanê qebareyek (made)yek û wêneyeka taybet ya xweye, ew wêne jî dibête egerê diyar kirina ewê madê û xwe hosa nîşan dide ku taybet bikit bi tiştêkî diyarî krî û wêneyê ewê madê nîşan bide, guman nîne bîr û buçûnên Ersto derbareyê asay û yasayî bûna beşên ziman ta evro jî ji alyî zêdiya zimannasan ve cihê qbûl kirin û razî bûnê ye, şî kirin û vekolîn ji riste karêk nîne ku tenê ji alyê Eresto ve qbûl kiri bêt, em li nameên kratîlûsa Eflaton da rû bi rûyê amajeka navîn (krokî) dibin, herçende ji nameyên sofîstada gelek bi rûnî di vê derbarê da behis kiri ye, Eflaton û Eresto ya qutabî jî herdûkan li ser wê çendê kukin ku pêdvî ye riste ji dû beşên serekê (naw û kar)pêk bi hêt, lê cûdaî wan di diyar kirina kar de li wê yekê da ye ku Eflaton cûdaî ji Eresto taybetmendîya demî nixate pal kar wate kar tenê peywendê bi

⁽³⁹⁾ -D.Dara Hmîd Mhid, *Hendî Leyen Tîwryekanî Ziman*, R 16.

⁽⁴⁰⁾ -D.Mihrî Baqîrî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, R 14.

demve nîne, lê Eresto hosa dibîne ku pêdivîye bo rûdana karekî, demekê diyar kirî ji bo rûdan hebêt.⁽⁴⁰⁾

Eve wek yekim nasandina ziman def Eresto dête danan ku peywendîya demî bi kar ve grê dide, li nasandin û pênaseya dûyê da rêk bixie dide ku wek Eflaton avelnav jî li gel kar da li yek grup da hijmar bikit, çunkî li zimanê kuvinên yownan da avelnav jî wek kar hatîye hejmartin û wek yek hatîye danan û hejmartin, li vê haletê da egera wê yekê hebû ku amraza peywendî ji riste bihête der û granîya ramana bikine ser cihê wî, ji ber ku bûna vî eiger hebû û ji boye dibêjin avlnav jî wek kar kat bixûve digrêt ji ber vê yekê wek yek dihêne hejmartin.

Eresto pênase û şîroveyên xwe ku derbarê ziman encam da bûn dût nebûn ji rexnean û herî zû ji alyê rexnegrên ve bûne biwarê rexne girtenê ku ew rexnegir jî her ji bajêrê Atin kumek bîrû buçûnên cuda hebûn derbarê ziman û zimannasî ku cûda bûn ji Eresto û Eflaton jî ku bi rêzimîên nav û deng bûn ku bi vî şêweyê li jêrê behis dikin û rolê wan li zimannasî û zimanê Yonanîda çî bûye.

1.6 Rêzimanên (Gramerîyan)

Eger zimannasî wek çarçûvekê xwêndewarî û xandin bizanin ku ji egerê drûsit bûna wêneyên ziman vikulêt wê demê ne Eflaton û ne Eresto jî nikarîn bi zimannas hejmar bikin.

Eger bi xwe bi lêkulîna deng û risteyan ve mjuyl kirbêt tenê egera wê ewe ku li vê mîtodê da bigehne fam kirineka baştir bo wî tiştê ku wan mebest li hebû her wekî wê yekê ku Eflaton bo zêdetir dil xweş bûn û zanîna zanista zêdetir li vî babetî da nêzik bûyne û her wesa Eresto jî ji

⁽⁴¹⁾ - Ncîb Alî Frîwr, *Micle Tarîx Andîşha*, Cild Dûwim, Çap Awl, 1385, R 7.

ber wê yekê ku xandina ziman û lêkulînê egereka gûncaye bo zêdetir şîrove kirina babetên menteq (lojîk).

Li çend sedeyên piştî wan serdeman vekulîn zêdetir derbarê drûsit bûna wênye goten zêde zêdetir bûn li gel wê çendê jî da binemayî menteq û ramana bîr û buçûnên Eflaton û Eresto jî nehatne firamuş kirin ku ev bîr û buçûna nû bi xaleka lawaz dihête hejmartin ku cudahî dikir di yek bûna bîr û buçûnan da, lê bi têrwanîneka din her ev bîr û buçûna nû û dirûst bûna binemayekî din li qonaxa yunanî ya kivin da û bûna dû buçûn ango bi dû buçûnana di danan ku eve nek bi tenê bo wesif kirina zimanê Yonanî belkî je bo zimanê latîn jî bo zimanên nû cihê wesif û girîngyê bû ji ber vê çendê li ser binemya rûdan û rêk kiftineka kit û pir nebû ku pêşnyarên dûwaneên bîr û buçûnan xala desit pêkê zêdeya hewl û kuşêşên şîrovekarane je bo nîvsî ya rêzimanê giştî.

Li ser binemaê hebûna wan belgeyan hosa derdikivêt ku rexnegrên yekemîn bîrmend bûn ku hizir je bo beşên axiftenê derxist bin û çar beş diyar kirin ku ew jî (nav,kar,amraza peywendî,amraza nasandin) dû zaravên amraza peywendî û amraza nasandinê ji alyî Eresto jî bi kar hatîne, lê rexnegeran ev herdûk ji hev cuda krin û ew jî diyar krin ku amraza peywendî nayê rûn krin li demekê da ku amraza nasandinê li yonana kivin li def pêdvîya bikar anîna rêziman ron kirine.

Her wesa haletê rêziman jû yekim car jî alyî rexnegran ve bikar hat ku Eresto ev zarave bi şêwekê giştî û hem bo kar jû bi kar anîye. Lê rexnegran taybet kir bûn bi nav û je bo haletên rêzimanê çendîn nav bikar di anîn ku ta nih jî bikar dênin û haletê (onomastik) haletî zêde (genik) û haletî berkar (mifeûl, aitiatik) Hwd.

Li beramber feylesûfan ku bo têgihîştine li waqe, xwe bi lêkulîna ziman ve mjuyl kirine, rêzimanîyan zimanê xwe li ber ziman bûnê şîrove dikirin û dirûsitir pêdivîya wan bi wesif kirineka dirûstir ya yasayên zimanî hebû ta bi vê rêge bigehne berhemekê diyar û aşkira, îdî ev berhem deqekî edebî ya qonaxên derbas bû bêt yan goteneka berbelava nav civakê bît.

Divêt berhemê evan rêzimana ku bi nav û dengitirin ji wan (Eristyar Xus Eskundranî)e bi hêne danan li dû nivîsîanda hebûna xwe heye, yekmîn rêziman nivîs jî (Dînusîn Trakis)e ku Li sala 100 pêş zaynê mirîye, nêz 20 rupel ji pênase û şîrova taybet ku peywendî bi girîngitirîn zaravên rêzimanîve heye nivîsîye, dûym rêziman nivîs jî (Apolunîs Dîskulus)ku li sala 80 pêş zaynê mirîye, eger çî heman zaravên derbas bûn behis kiriye, lê hindêk beşên taybet derbarê rêziman nivîsîe ku li pertûka dînusîda nehatine behis kirin.

Bi buçûna Dînusîs rêziman Bi şewekî gotin û şîrove ya arîşeyên deqan û taybetmendîya rîşenasî wek eve ku bi xwe dibêje(aşkîra kirina pîveran) vikulêt ku bi şeweyê edebî û rêzimanî Hemî ev egerên je bo wê yekê ku biryar bi xandina deqên kivin û bi taybetî berhemê Humir bidetin, li vê nivîsîe da biçuktirîn amaje bi felsefe û girîngîya ziman û peywendîya ziman bi hizrêve ne kiriye.ev şîrovekar beşên axiftenê dabeşê heşt beşan kiriye ku desit pê dikin ji :(nav, avelnav, kar, ranav, amrazê zyade, amrazî nasandin, amrazî peywendî, avelkar).ev dabeşkarîye Tirekya wek Hîndîyan bûye ser meşqa hemî şîrovekarên din yê rêziman ku ji dest pêka xwe bi rêziman ve mjuyl bûn, her ev şîroveye bûye egerê wê çendê ku rêzimanê adetê (sunetî) ser helbidet, ku

xwe li dîtna peyvan û derbas kirina bîr û buçûnan û kar krin li ser wan û girîngîya tmam pê bidetin.⁽⁴²⁾

Her kî ji wan beşan ku diyar kir ji alyê Trakya ve bi amaje dan bi kar krin li wan beşê, navê bu hatiye desit nîşan krin ku hem haletê rêzimanî û hem jî haletekî zimanewanî nîşan dide û hem jî ji grupê nav dên û hem jî ji grupê kar.

Amraza nasandinê ji ber navdanane ku beşek ji nîşanderên ranav liciha nav bikar tê, amrazên zêde ji ber wê yekê berî hemî beşên axiftinî derdikive, ewilkarî jî ji ber ku babetekî derbareyê kar dibêjêt, amraza peywendiy ji ber wê yekê ku bîr û buçûnên me bi şêweyekî taybet ryekxistinê bo dikin û rast ve diki ji ber vê çendê dibînîn ku wan navan ku bo beşên gotenê hatîne danan ji encama kar kirina û şêwazê kar kirina wan wergêrane.

Rêzimanyan bi cudaî ya di navbera bizwên û nebizwên razî bûn, lê derbarê nebizwênan zêde bi şêwekî rûkeşî behis dikin û bçûktirîn cudaî nebizwên û dengdarên û bêdengyan ku wek mînak (B) li beram berî (P) nekirine û girîngitirîn cudaîyek ku ji alyê wan ve berceste bû diyar kirina beş (grup,bend,deste) krin bû li haletê berdewamyê ku evê desteyê bi tmamî şêweyê bizwên û nîmçe bizwên nav dibrin.

Ve kirina kar û şî kirina navên wan bi dirûstî behis kirine, lê tû demekê têrwanînan derbareê ramana dengyan de bidesit nanîne û nikarîne wan dengyan ku bingehin û ya pêşgre dûyanîên ya amrazî nasandinê û babetên rêzimanî binasînin eve jî di demekê daye ku nikarî bûn peywendiyên raste û rast di nav bera peyvan û zimannasî da binasînin, çî eve ku bigehête ewê ku pêwendiya di nav bera peyva dû zimanan da (

⁽⁴²⁾ - Mihrî Baqrî , Miqdmât Ziban Şnasî ,R 15.

Yonanî û latînî) wek mînak ku ji wê serdemê da li def her hemî aşkire bû ku peywendîyeka tukme di nav bera van her dû zimanan da heye, Herweha nekarî bûn binema le yek çûyên di nav bera wan her dû zimanan ku li ser yek binemayî diyarî krî peyda bibûn binasînin ku ev jî egera wê vedgerêt bo wê yekê çunkî li binemada wêneka waqîeyne sebare bi hebûn û guherandinên zimanê wan nebûye û li def wan dirûst nebibû.

Li ser evî binemayê serî li barey binemayê nasîna peyvan gelek tiştên sersûrman bi desit di kivin wek peywendî dana hindek peyv bi hindek tiştan bo wê demê cihê girîngî û bayexa wan bûye je bo mînak daristan ji (rûnak bibe) ve hatîye çunkî li daristanê da tav kêmtir tê binê û tarîye, yan peyvî (ceng) bi ramana xala cwanya şer kirinê tê demekê ku bi ser dûjmin da ser dikive. Ev şîrovane bûye binemayê nasîna peyvan û cihê sersûrmanê bû ta hatna rêziman nivîsên ewropa yên serdemên nû ku helik hate rojevê bo bi dirûstî nasandin û lêkdana ramanê peyvan, Piştî rêzimanîyan qutabxanên rexenegr hate rojevê ku wan jî zêdetir bi hemîyan desit pê dikir ji şî kirina derbareyê rêziman û ziman bi vî şeweyî behis dikin.

1.7 Qutabxana Rexnegerên Yonanî

Qutabxaneyê rexnegrên yonanê ev qutabxane bi behatirîn qutabxaneyê piştî Eresto tê navkrin ku bi 300 salî beryê zayn ji alyî (znun) ve binemayên wê hatîye darêştin ku xandin û belavkanî Eresto ptir ber belav û ber fire krin.

Girîngitrîn destkifteku ku ev qutabxane bi desit ve anye li biwarê zimannasyê da ku li biwarê giştî felsefê da cihê taybet bo diyar kir bûn li vê rêyk ve hindek ji pirsên felsefî yên ziman û taybetmenîyên wan

wergirtin, li nivîsîn dawî yên vê qutabxanê da bi aşkra bîr û buçûnên xwe li vî biwarî da derxistin.

Ev qutabxanê şiruve gelekî cuda derbareyê ziman hebû wek dengnasî û binemayî nasîna peyvan, peywendîya di nav bera wêne û raman bawerya wan hosa bû ku peywendîya sruştî di nav bera wêne û ramanda heye û çavkanî jî ji wê çendê wergirt bûn ku srûştî bi rênmayîkirê jiyaneka saxlem bo mrovan tê hejmartin, zêdetirîn lêkulînên ev qutabxanê derbareyê rêziman û ziman bû lêkulînên wan derbareyê hebûna peywendiyên di nav bera wêne û raman û dirûstya peyvan ku xwe li qalbê rîşenasîê û binemayê drûsit bûnê da dibînêt.

Her wesa nivîsîa rêzimanîyan bi taybetî derbarê paşgere dûyanî ku şyanên şî bûnê hebûn ev çendê jî bi egerê wê çendê ku bibîte rêgêk bo bêyasayî û ne bûna çarçovekê yasayî û bi şewekî srûştî û bi srûştî bûna ziman nav bikin û baweryê jî pê bînin, ku dijî bîr û buçûnên Eresto bû ku bi wê egerê çendê ku cudahîy bikivête navbera alîgrên Eresto û parêz karên wî evê buçûnê di nav qutabxanê da, dû bere di vê qutabxanê jî desit pê dike ji yasas bûn û srûştî bûna ziman an ku bi şewekî din dabeş bû bin bi ser dû bereyên yasayî bûn û ne yasayî bûna binemayên zimanî.

1.8 Zimannasî ji Alyê Romanyan

Bi awayekê giştî dikarî bêtî ku romanyan nekarî tişteke mezintir ji yonanyan encam bidin û xermana zimannasî mezintir û berifrehtir bikin ango dûbare bûn û çavlikrin û şîrove û vekolînên yonan bibûne çavkanî û vekolînên ji ziman û ptirya beşê karê wan çavlikirina Yonanî bû, bi taybetî wergihrandine babetên zimanî bo ser zimanî latînî ku bi rêya romanyan zimanî latînî di hemî welatên ewrûpa de belav bû û ku bûye çavkanîên vekolînên di hemî zimanên ewrupda.

Kêmtirîn desit karî di şîrovên Yonanî encam didan û werdigêrand je bo ser zimanî latînî, nêrînîn Eflatonî derbarê peyvan di rêya desit karî kirina dengên zimanî dikarîn wek mînak di pertûka zimanî latîn (De lingua latina) ku berhemê Markus Tirtîus Warunî nuserê roman li sala (27_ - 116) Ji berî zaynî bibînîn.

Warûn ku cavkanî peyamên ji cîhanbîtînya Eflaton û qutabxanên rexnê werdigirit, bi timamî wek Kratîlus ji rêya rîşe nasîna peyvane bo binemaên nasîna watyeka xeyalî û fentazî diçe û di vê bîrmendîyê de tû tiştêkî kêmtir nîne ji zanayên serdemê xwe.⁽⁴³⁾

Her di vê pertûkê Warûnda beşên axiftenê dabeş kiriye ser çar beşan de ku serkîftin bi desît ne anîye çûnkî berê vî ji alîye zanayên Yonanî gelek bi serkîftîtir yekla krî bû û bûye binemaên girîngîya rêziman, hejî gûtînye ku tenê beşyekî kêmtir di vê pertûkê Warûn ber desit maye ku yek li ser çarê pertûkê tê hijmartin ku tû guman di beşên din behisên gelek pir beha têda nivîsîne ku mixabin niha berdesit nîne û nekîftîne desitê zimanvanên piştî xwe, piştî Warûn rêziman nivîsên wekî Donatus ku li sedê çarê zaynî û Prîskan li sedê şeşê zaynî li ser ewrûpa û sedên naverast bandûr hebû. Prîskyanus pertûkêk bi navê (rêzimanê ziman) belav kiriye ku ji hejde beşan pêk tê ku bi nav bangitrîn pênaseên riste têda vekiriye û dibêje:

(riste derbirînek û wateyeka temam dighîne) .Bi baştirîn corên pênaseyan ji alê çavlikera tê hijmartin û ew rêzimana ku Prîskyanus pêşkiş kiriye li sedeên naverastda bi bawer pê krîtrîn û temamtirîn rêzimana latînî tê hejmartin.⁽⁴⁴⁾ ew ji alyê Traksîu aşkra krî bû ku tû core gohurînik di nivîsînê (Apolunîs Dsîkulus) de bîbînîn û ev jî bû sedema

⁽⁴³⁾ - Mhimd Alî Hiq Şnas ,*Tarîx Ziban Şnasî*,R 42.

⁽⁴⁴⁾ - D.Dara Hmîd Mhimd, *Hendê Leyen Le Tîwryekanî Ziman*,R 22.

wê yekî ku di rêzimana Donatus û Prîskyanusîda reng bidt, vêrê tenê Warûn nivîsîrên latînî heye ku ji nivîsînên xweda xwe bi dûrxistye ji çavlikrinî û bandurîya nivîsînî Yonanî û rêziman Yonanî, girîngitrîn gohirînik ku rêziman nivîsîn romanî di rêzimanên adetî (sunetyan, kilasîkî) de encam da labirna amrazên nasîne bû ku ew jî bi sedema wê yekî ku tiştek vê babetî di zimanê batînda hebûn nîne. hindîk goherandinê rêzimanî encam dan ku bi goherandinê mezin hejmar nekrin, lê hindêk cudaên mezin di navberê van dû zimanande hebûn bo mînak di desiteya karî de ku tu cudên bi dernexsitî diyar nekiriye, her çend Prîskyanus pyekula wê yekê da ku cûdahî Di nav ber dû alyên (bikir)û(tamamkir) di encamê çavlikrinê ji zimanê Yonanî û rêzimana zimanê latînîda biçespîne, ew yek jî bi awayekê tamamî ji binemaên pêk haten û şul kirina peyvan di navbera wan dû zimanan şareza bit ev lawazî jî heya îro jî di rêzimana adetî da je bo hemî zamanên nû dikarîn hejmar bikin.

1.9 Zimannasîn ji Alê Ereban ji Pêş û Piştî Îslamî

Desit pêkê bo dest pêkirina vekolînê ji ziman û zimannasînê ji alyê îslamî bi awayekî giştî û ji ber wê yek desitpêka serheldana vê olî ji nîvedûrgey Erebi û bi taybet li Hîcaz serhildeye, pêtvî diki ku amajekê pêş belav bûna îslamê li wê navçê bidin û zelal bikin ku pêş hatna olî îslamî Ereban bi awayekê giştî çê wa û çî zimanyekî bi kar înan û bersiva vê pirsê bû ku aya girîngî bi alîye zimanî ve hatiye dan yan nivîsîn û gotenên wan navçe ci rengê bûn, liwra destpêkî ziman ji alyê Ereban bi taybet li navçeya Hîcaz (meke) de destipê dikîn û pêştre li ser belav bûna zimanê Erebi bi awayekê îslamî yan piştî hatna olî îslamî behis dikin.

1.9.1 Zimannasînî ji Alyê Ereban Pêş Hatna Olîye Îslam

Zimanê Erebi yek ji zimanên kivnên li kuma samî tê hejmartin digel kuma zimanên îbrî û aramî û hebeşî, li hendek çavkanên de behsa tevlîkrinê digel zimanê Yonanî û farsî da heye û çendîn peyv ji hev dû wergirtîne bi sedema çendîn peyamberên xudê mezin wekî (Hud û Sêalh û Ead, slavên xudê ser wan bin) Û piştî îbrahîm slavên xudê ser bît derfeteka baş bu neteweya Erebi hate ryekxistin ku zêdetir ji biwarê olîda girîngî bi zimanê bidin û sedemek bibûye pêşxistna zimanê neteweyî û ji alyekê din ve hember bi zimanên Siryanî û Îbrî da di paşve zvirînê da bû ew yek jî bi sedema piştî kirina peyamberên xudaê mezin piştî negirtna wan bû.

Diyardeya kuçeryê ku ji alyê ptirya Ereban belav bû bandûrek mezin ser pêşve çûna zimanê Erebi dirûst kir bi rengekê bu mînak di nav hoza Quriyş de hejmara xwêndewarên Ereben wî serdemî ji hejmara tiblên desitî derbas nebûn.

Bi sûd wergirtin ji deqên tewrat û rojhelat nasî da, Şluzerî gelên Ereben kîvin ser Bi malbatên samî tê hejmartin û dabeş dike ser dû kumên serekî:

- 1- kuma zimanên rojhelat ango samî rojhelat.
- 2- kuma zimanên rojava ango samî rojava ku ew jî dû beşin:
 - Yekim/ zimanên rojava ya şam.
 - Dûyem/ zimanên dûrge ya Erebi.⁽⁴⁵⁾

Dabeş bûna zimanê Erebi li ser kuma samî ji wî çavkanî tê wergirtin ku pêxember Nûh (slav ser bi) kumeka zarûk hebû di nav wan da Sam hebû ku ew jî xudyê pênc kuran bû û bi hoza Erebi tê hejmartin

⁽⁴⁵⁾ - Selam Nawxoş, *Nasyonalîzmî Kurd û Zimanî Kurdî*, Weş. Tefsîr, Hewlêr, Çapa Yekem, 2016, R238.

ku navên wan birîtî bûn ji (Aramin, Lawz, Arfixşiz, Aşur, Eîlam) dabeş bûne, Erebi bi awayekê giştî bo sê kurên yekum vedgere ku Ereban bo sê coran dabeş kirine ku birîtîne ji:

- 1- Erebi el bade/ ku li navçên cezîra Erebi bûn ji niveyê Aid kurê Ews kurê Aram û bi Aid Aram nav û deng bûn.
- 2- Erebi el arebe/ bi qehatinyan nav û dengên wan belav bû, û zimanê Erebyê kivin bi kar di înan ku piştê gohirîna serdeman jî dabeş bûn bo dû beş:
 - Yek: zimanên Erebi başûr ku ji hozên başûra cezîra Erebi wekî hozên (Meîne û Sebeîye û Himîrye) ev core bi kar anîn.
 - Dû: zimanên Erebi bakûr ku hozên bakûra cezîra Erebi bikar înan wekî (Semûd û Hiyanye û Sefuye) û bi elif û byê Semûdî nîvîna xwe dikir.
- 3- Erebi el mustearebe/ bi ednanîûn nav û dengên wê bilav bû, ku ji nivêya Îsmâîlê kurê hezretê Îbrahîm (slavên xudê ser bi) bû. Ku ew jî vedgere bo Erfexşiz kurê Sam kurê Nuh. Ku destipêk li ser zimanê babê xwe bûn, piştê ku Îsmâîl digel Cirhim zewac dikin û nivê wan gelek berifree dibe ku li navçên bakûr, piştê ji yek nêz bûna zimanên bakûr û başûr ku ji zimanên (Cirhim û Almemalîq)û(Semûdî û Hiyani) pêkhat bûn û tevlihev bûn bi zimanê Kildanî, eve binemaên pêkhatna Erebyekî paraw bûn.⁽⁴⁶⁾

Bo piştewanya vê nêrînê, nêrînek heye ku dibêje: di encamê îrşa Daryoş bo ser Babil û tole krin ji encamê şikistenê da rûnşitên wê revîn û berev Hîcaz (Meke) cûnkî xelkê Hîcaz û bi taybetî Qurîşî binemaên wan bo Babil vedgere, herwisa efsaneka olî heye ku dibêje: ku Îbrahîm Xlîl Kildanyê û bînemay Mekey dan û kirîye malyekî pîroz û piştê nevyekê

⁽⁴⁶⁾ - Ala Êlcrar, *Tetur Allxe Alarbye*, Mqale, 23/ Uwnîwî 2014, Wwiw.Mawdoo3.Com.

bi navê Îsmaîl hebû ku ev axiftne ji bo tekuz kirina babetê pêştir bikar hatiye.⁽⁴⁷⁾

Zimanê Erebi tenê ji encamê civata (Meke) û bi awayekê giştî axa Hîcaz berhem nehatî ye belkî ji encamê tevli bûna dû pêşkiftinên mezin ku li Mekehê da kum bibûn ew jî şarestanya Yemenî û şaristanya Êxraqî û Şamê bûn. Ku li Êraq û Şamê bi sedema hebûna xelkên Yehudî û Mesîhî ku xudî pertûkên asmanî bûn û herwesa her dû elf û bêy Siryanî û Tibtî hebûna ev jî wesa cê bû ku şaristanyeta Êraqî û Şamê li bajarên Hîcazê pêşkiftîtir bin, heya li Îbin Ebasî jî vedgerînin ku (Mramre kurî Mre, Esemî kurê Sidre û Emir kurê Cdir) ku xelkê Enbar bûn û yekim kes bûn ku bi zimanê Erebi nvîsî bûn ku xelkê Hîcaz ji wan fêra xandin û nivîsînê bûn.⁽⁴⁸⁾

Axiftnek wesa heye ku Erebi pêş îslamê li serdemê nezanîne tû cure nivîsîn û axiftnek nebûn ku ev yek jî bi rengekê zêde bû wek pêkulekê bo biçûk kirina û nenasîna wan zimanên pêş îslamî hate danan, ku di rastêda nivîsîna Yesrib û Meke û nîva dûrgeya Erebi û navçên din desit ve înin ku nivîsîna taybetiya xwe hebû ku ew jî wekî Yonan û Sasanî û Romanên beşekê kêşana nivîsîn û xwêndevanî hebûn û ew jî dihête red krin ku nivîsîna Erebi ji alyê Cuhî û Mesîhiyan bûye û piştir bi awayekî Aramî nivîsîne, belkî awayekî taybet û bi nivîsînek Erebi nivîsîna xwe hebû ye ku bu vê gotenê jî belgên nivîsî hene nvîsînêne ser berd yan jî nvîsînêne ser pêstên ajal.⁽⁴⁹⁾

⁽⁴⁷⁾ - Suead Aynin, *Mqale Zhur Allxe Alarbye*. Wwiw.Mesopot.Com.

⁽⁴⁸⁾ - Selam Nawxoş, *Nasyonalîzmî Kurd û Zimanî Kurdî*, Weş.Tefsî,Hewlêr, Çapa Yekem, 2016,R240.

⁽⁴⁹⁾ - D. Cwad Alî, *Almîfsil Fî Tarîx Allxe Alarb Qbil Alîslam*, Dar Alalm Lalayn, Beyrût, Cild 8,1987,R 673.

Belge jî ewe ku wî serdem bo birêv birna kar û barên eşîran û gehandna nûce û agahdarya bi taybetî şîer bo vê mebesit gelek bi kar hatîye wekî mînak şîera Lebîd dibêje:

متعود لحن يعيد بكفية قلما على عسب ذبلن وبان

Mtawd lhin yeyd bikifye qilma elî esib, ziblin û ban⁽⁵⁰⁾

Ew gotn jî hate red krin ku gotin Cuhîyan nivîsîn û xwêndin fêr Ereban kiriye nêrînek heye ku dibêje: Cuhîyên Yesrîb û wanê din wekî Cuhîyên Xyber Tîmya û gund nişînên bi Erebî nivîsanin û nêrîna (Blazerî) jî ewe ku Yehûdyan xwe fêrî Erebî kirine û kurên xwe jî fêrî wî ziman kirine li serdemê yekimda û bi awayê Erebî dinivîsîn û li qutabxanên wan wî rengî hatne fir kirin, herwekî dîktor Cewad Elî amaje bi hebûna wî ziman dike di nav xelkê Yesirb da û di dîroka kivinda hatîye û amaje bi hebûna zimana Erebî di nav hozên Yesrib dike.⁽⁵¹⁾

Di nav wan da jî ku pêş îslamî û bi Erebî di nivîsîn ew navçe birîtî bû ji (Ebdalirhman bin Cbîr, Abu Eîsa Alanêarî , Alminzir bin Emir bin Xinîs bin Harpe bin Lujan Alxizricî) yek bû ji wan ku peyman bi pêxember(D.X) da û pêş musulman bin bi Erebî di nivîsan û Herb bin Umeye ku xelkê MekE bûhwd.⁽⁵²⁾ Ku Herb bi yekim Ereba hate helbjartin ku pêş îslamî bi Erebî dinivîsan ku ji xelkê Hîre ve fêr bûn û ew jî ji xelkê Enbarê fêr bîbû.

Bi her awayekê bît dikarêt bête gotin ku Ereban pêş îslam corên elf û bêyk hebûn û curek ji rengên nivîsînê hebûn ku xelkên navçeya Erebî ya bakûr û başur kar û barên hunerî û îdaryên xelkî birêve brî bû, ew yek jî bi awayekê hevgrîtî ne bû, belkî her tîre û hozekê bi renekê nivîsan û

⁽⁵⁰⁾ - D. Ahsan Abas, *Tihqîq Şîrh Dîwan Lbîd Bin Rbîe Alamrî*, Weş.Gibe ,Alkuyt,1962 R138.

⁽⁵¹⁾ - D. Cwad Alî, *Almîfsil Fî Tarîx Allxe Alarb Qbil Alîslam*, Dar Alalm Lalayn, Beyrût, Cild 8.1987,R 114.

⁽⁵²⁾ - Abdalcibar Mihmud Alsimraî,Micle Alwahe, *Fislye Yeson Altras Alisqafe Û Aladib*,2008,R 48.

zimanê taybet bi xwe hebû, lê di nav hemî wan da ya belavtir û berfirhtir û rewantir dyalîkta Qurîş bûye ku ev yek jî bi sedema hebûna hendyk faktor dikare wî mezinatya xwe derbêxit wekî hebûna dû hozên mezinên desheladar wê serdemê Ereban ku ew jî hozên (Haşm û Umeye) bûn.

Bi awayekê ku hoza Umeye her ji mêje xwe bi kar û barên bazirganî û meamelat ve mjîl bûn û hoza dûyem ku hoza Haşmî bû xwe bi xizmet krina dergehên Kiebe ve mjûl kirî bûn û zêdetir xwe bi kar û barên olî ve mjûl kir bûn ku pleyka mezin di nav hozanda hebû, bi awayekê ku hemî hoz û şaîran nivîsînên wan bi dîwarê Kiebe ve hlaxîsit wekî mezinî ya wan hozan dihatne hejmartin bi sedema hebûna wan nivîsan û şaîran.⁽⁵³⁾

Ango nivîsîn û zimanê Erebi zêdetir di biwarê havêtin û stayşa olî û hêriş kirin bu ser hevdû û dizijmin ku bandûrek mezin dikire ser wan hozan û bi mezinî hatne hejmartin, ev rewîş û halete berdewam bû heya ku guherînên mezin di cîhana Erebi da rûdan ku ew jî hatna olîyê nûyê asmanî û hatna peyamberek ji hoza wan ku ji alyê xuda yê mezin ve ku ew jî (mihemed)(slavên xudê ser bi), û belav bûna wî olî li navçên Erebi bi taybet ku bûye sedema ryek xistna jiyana Erebi û ektîv kirina zimanê wan bi awyekê di demek kêmda bala desitya xwe ne tenê li dûrgeha Erebi belkî dikarî pêngav bihavêje je bo wan navçên ku heya demekê gelek xudî şaristanyet û zimanê xwe bûn û bi sedema olî îslam zimanê Erebi bûye zimanekî serekî û ew gel û hozên ku bi reçekle Erebi jî nebûn.

1.9.2 Zimannasînî ji Alyê Erebi Paş Hatna Olîye Îslam

Merem di vê qonaxa serdemîda ku hemî hozên û hemî zemînên û derhavêj û guherînîk di dawyê da bi awayekê ku li cîhana zimannasîna

⁽⁵³⁾ - Selam Nawxoş , *Nasyonalîzmî Kurd Û Zimanî Kurdî* , R241.

îslamîda dikari bi zanistekê nû û serbexo û cuda ji zansitên din bihête danan û di dû alyênda dikarit temaşê yan şîrovê je bo vê zansitê bikey:

Yek/ di vê rawangehê da ku sedem derekî û geşe sendinêka derekî je bo gehiştin û bi desit înana vê zaniste nû di cîhana îslamî de tê hijmartin.

Dû/ di vê rwangehê de ku sedemên derekî bandûra wesa dirûsit nakin û bo bi desit înan û geşe kirin û dîtina çavkanîyn vî zanisit pişit bi gel gerim fikir û çavkanên vî zanisit bi taybet di sedey yekim û dûyema desit pêka îslamê dête grêdan.⁽⁵⁴⁾

Dikarit rwangeha yekim li ser vê binyat binîn ku musulmanên dikarin hizr kirin û şîrove kirin û nêrînên di barê zimannasî ji ber her sedemekê bêt wan gela wergirtibti ku wan nêzîk bûn wekî Yonanyan û Hindyan û Romanyan û Arîyan. Ku ev jî wekî rwangehekê tû core Arîşe û griftek têda nîne. Lê demê dikarîn bi kar bihînin ku hemî zemînen nav cîhana îslamî di barê zimannasî û peyda bûna şîrov kirî bit û dem nebûn yan kîm û kurtî di nivîsîna pesend kirî pena bo wê bibît.

Beşekî kêr di sedemên derve diyar kirine ku bibne çavkanî ya peyda bûn û şîrove kirina zanistê zimannasîna îslamî ku ev nêrîn ta ku îro wekî emrê waqe nehatiye çespendin û axiftina zimannasîna îslamîda awayek zanistî tmam wer negirtîye.

Bo derbaz bûna vê nêrîn pêdiviye piştta xwe bi rwangeha dûyem grêdin û çewaniya timam kirina zimannasîna îslamî di çarcûvê zemîna navda binasît û nîşan biden, lewra ev hokare nakuln ku aya bandûra Hîndî yan Yonanî yan Îranî hebû ye di ser zimannasîna Erebi (îslamî) belkî raste û rasit di nav xwe de gelê îslamî bi taybet li navçên

⁽⁵⁴⁾ - Abin Sad, *Altibqat Alkibra*, Mitbe Brîl Lîdin, Cild 3,1324,R 613.

fermanrewya îslamî şîrove bo zansitên zimanevaniya Erebi ya îslamî dikin.

Ku ev şîrove jî dikarîn dabeş bikin je bo ser çend qonax ku li dest pêka hatina olî ye îslamî û quranê bo ser pêxember (slav ser bi) desit pê dike ta digehete serdemê (Sîbewy û Îbin serac) ku çendîn qonax derbas kiriye.

Di desitipêkêda diçîne ser zimanê qoran û bikar anîn ji alyê pêxemberî (slav ser bi) ku li çenid cihan dikarye bi çenidîn cor amaje bi hebûna zimanên din û bikar anîna wan bike û ciwanî û mezinahîya zimanî Erebi li serdemê îslamîda tiştêkê belge nexastîye ku bi sedema hatna xwarê qurana pîroz bu ser dlê pêxemberî (slav ser bi) li eşkifta (Hera) ew mezinahî bi xwe girt ku pêş îslam zimanê Erebi li çend navçeyan û çenid hozêkda kium krî bûn ku ev jê vidergê bu sedema olî ya pîroza îslam û şexsiyeta pêxember (slav ser bi) bi xwe ku di nav yek hozên Erebi Qurîşda nîşteci bû.

Her ji desit pêka hatna xarê qurana pîroz ayetyek hate xwarê ku bi navê (Aqre) wate bixuyne ku ev jî belge bû ku îslam bi olî xwêndevrî û xuyindnî ve grêdaye, ayetên qurana pîroz ku bi zimanê Erebi û bi taybet bi lehca Qurîş ku wî serdem ta radek baş ji lehcên dinên Erebi pêşkuffî tir bî, zimanî Erebi gehande blindihiyeke mezin û mezinayetîtir û berifrehtir bi xweve girt.

Bi hatna olî îslam nîva dûrga Erebi pitirya şair û gote bêje bi xweve kum kiri û bûye melbendê kum bûna şairan û bi taybetî kum bûna şirî di

hate dar xistin wekî bazara şaîran nav û deng der xist bû ku ev yek jî bandûr li ser navçên din nîva dûrgeha Erebî dirûst kir.⁽⁵⁵⁾

Di encamê çend sedeman zimanê hoza Qurîş dikarî zal bûna xwe bi ser lehcên din de biçespîne ku di van xalên binêda kurt dikîn.

1. hebûna keabe ango mala xudê ku bi merema serdan kirina pitirya xelkê serdana wê kirin û ev yek jî sedemek girîng bû je bu veguhastna vê lehcê û berifreh bûna wê.
2. bazargerî û hebûna bazarê veguhastinê havîne bi taybet di nav bera Hîcaz û Şamêda.
3. Hatne xarê qurana pîroz bi zimanê Erebî û bi taybetî pitirya bikar înanê ji alyê qurîş.
4. hebûna şexsîyeta pêxember slav ser bi) bi xwe di nav hoza qurîş ku ew jî zimanê Erebî û qurîş ya bikar di îna ku cudye ji Erebên din bikar înana pêxember (slav ser bi) bo quran û derxistna temamyê deng û funtan ku tenê pêxember dikarî bi tmamî funtê zimanê Erebya quranê der bibrît û bikar bînit.

Di qurana pîrozda amaje bi bikar înana zimanekê dike bi rengê sanehê bikar bît merem ji belav bûna olî îslamêye bi sanehî wekî dibêje:

suretî meryem ayeta فَأِنَّمَا يَسْرُنَاهُ لِبِلسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنذِرَ بِهِ قَوْمًا لُدًّا

(97) .

Pêxember (slav ser bi) hertim pêkula wê fikir ku gelê xwe (alumet) xwêndevan bin û bu vê meremê jî hanê musulmana di da ku berê xwe bidene zansit û fêr bûn wekî di şerê bedrê da ku çend kesek ji kafrên mekehê girtin û hember bi xwêndevar kirina musulmanan hatne azad

⁽⁵⁵⁾ - Ahmid Amîn, Fcîr Alîslam, *Daral Kitab Alarbî*, Beyrût, Çapa 10, 1969, R56.

kirin ku eve jî hîmaye girîngî dana zanistye ji alyê pêxemberê (slav ser bi).⁽⁵⁶⁾

Zêdebarê gelek cudaî ya ku di nav lehcên zimanê hozên Ereban hebû, lê li ser wan kuk bûn ku piştî hatna îslam lehca qurîş wekî serekîtrîn lehce bikar bîne bi belgeya fermûda ew yek hatiye pişit rast kirin ku qurana pêroz li ser heft şêwaz hatiye xarê wekî difermût:

(nzil alqran ela sibe hrif).⁽⁵⁷⁾

Ji alyekê din ve (wastî) amaje bo wê yekê dike ku quran bi awayekê çil bo pence rengan hatiye xarê ku ev jî tenê şexsîyeta pêxember (slav ser bi) dişya wan hemî zarav û lehcên cudaên Erebi bizanî û bixve, bi tekîd hebûna wan hemî zarav û lehcên cudaên Erebi di nav quranêda wekî di cafkanên dîrokêda amaje pê kirîye ew bawer bu me dirûsit diki ku zimanên Hindî û Yonanî û Farsî tevlî zimanê Erebi û quranê bûne û bandûr li ser zimanê Erebi hebûye, her wekî mînak ew tevlîhevîye ku di ayatên quranêda dihîne dîtin û hebûna çendîn peyvên quranî ku li ser rengê Erebi nînin belkî ji zimanên Yonanî yan Farsî yan Siryanî hatîne veguhastin, wekî van mînaka jir zelal dikîn.⁽⁵⁸⁾

وَفِي الْأَرْضِ قِطْعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ وَجَنَّاتٌ مِنْ أَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخِيلٌ صِنْوَانٌ وَعَيْرٌ صِنْوَانٍ يُسْقَىٰ بِمَا
ءِ وَاجِدُوا نُفُصْلُ بَعْضَهَا عَلَىٰ بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ
(4)

⁽⁵⁶⁾ – Labî Mhimd Abdal milk Bin Hşam Almafrî, Almarufe Bsîre Abin Hşam, Alsîre Alinbewye, *Zibt û Tihqîq Alşix Mhimd Alî Alqitb û Alşix Mhimd Aldalî Bilte*, Ciza Sals, Alimkitbe Alasrye, Beyrût, 1998, R5.

⁽⁵⁷⁾ – Sehîh Albxarî, *Txift Alimhtac*, Labin Hcir Alasqlanî, Rqim Alhidîs 4992, Cild 6, 2008, R 185.

⁽⁵⁸⁾ – Mistfa Sadq Alrafîyn Acaz Alqran û Alblaxe Alinbewye, Daralktab Alarbî, Çap Sals, Beyrût, Lubnan, 1973, R 73.

sinwan/ ku bi ramana dû darên xurmê di yek binê xurmê hat bin.⁽⁵⁹⁾ Yan di fermûdyekêda hatiye ku bi Erebî bi ramana (di şêwe bab xwe).⁽⁶⁰⁾ango bi ramana şêwe dihît.

sûretî zuxruf ayeta (55) فَلَمَّا آسَفُونَا انتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ

Asefona / peyvêka farsîye ku di tefsîra (Teberî) bi wataya (huzin) Erebî hatiye.⁽⁶¹⁾

Asefona / di tefsîra (Îbin kisîr) bi ramana (xeizebûna) Erebî hatiye.⁽⁶²⁾

Herwisa hebûna çendîn peyvên dinên cuda di zimanê Erebî de ku di nav qurana pîroz de hebûna wan heye, hatna van core peyvên di nav quranêda û bi awayekê piçir piçir û tek tek ji alyê zanaên tefsîra quranê bi awayekê tek tek hatîne pênase krin.

Hebûna van peyvên di nav quranêda rêk bu Ereban kiriye ku zimanên din jî bikar bînin ku pêş îslam ji blî Erebî tu zimanekê din bi kar ne diînan, wekî bikar înan peyva (almixîle) ku pêxember (slav ser bi) firmûtî: îyak û almixîle. hevalên wî gûtin em Erebîn (mxîle) çîye? Ku ew jî pirsra ebî Timîme Alhicîmî bû, di bersivêda gût: nekin pantula xwe drêj kin. ku wan nedizanî wataya mxîle çîye.⁽⁶³⁾

Herwisa di demê serdana hozên dinên Ereb ji bilî hoza qurîş, tenê kesekê dişîya bi zimana hemî hozên din bi axve ew jî pêxember (slav ser bi) bû, ev pêzanîne jî beşê herî pitir ji alyê Zeydê kurê Sabî û Meaweyê kurê Ebû Sufyanî ve hatne tumar krin û hewisa şixsîyeta pêxember (slav ser bi) dikarî bi damezrîn yan yekim kis bû di hozên Erebî da

⁽⁵⁹⁾ - Tifsîr Abin Ksîr, Sure Alrad Alaye 4.

⁽⁶⁰⁾ - Shîh Almislim, Ktab Alizkae, Bab Fî Tîqdîdim Alizkae û Mnaha, Hedîs Şrîf Rqim 983.

⁽⁶¹⁾ - Tifsîr Alqurtubî, Sure Alzixrif, Alaye 55.

⁽⁶²⁾ - Tifsîr Abin Ksîr, Tifsîr Sure Alzixrif Alaye 55.

⁽⁶³⁾ - Mistfî Sadq Alrafîy. Aacaz Alqran û Ablaxe Alinbewye, R 317.

karîye ji blî zimanî hoza qurîş bi zimanên hozên din jî baxve wekî mînak di deqeqa pêxemberîda (slav ser bi) (Zalmîşarî Alhimdanî û Gifhmey Nihdî û Alaşepi bin qîs) hendek din ji xelkê Yemen û Hezremut gutûbêj kirine û bi fermûde veguhastye ku bi zimanê wan gutûbêj kiriye û cûda bû ji zimanê hoza qurîş ku ev jî deqa wêye ku dibêje: an kê m fraha û whagha û azazha* taklun elafha witsireun fa ha lna min difhim* û êramîhim ma silmu balmîpaq û alamane, wilhim min êdqe alpîlb û alnab walefil û alfarç * û aldacin û alkibiş alhurî, welîhim fîha alêalx * û alqarh*.⁽⁶⁴⁾

Bikar înana van peyvan ji alyê kesê yekumê îslam ve gel hozyên dinên ku Ereba ne bûn û bi kar anîye û belge li ser vê yekî ku yekim kes ku bi temamî ji zimanê ayetên quran û zimanê hozên dinên Ereba têgehiştîye pêxember (slav ser bi) bû. Ku Cahiz amaje bo wê yekê dike ku di demê axiftina pêxemberê (slav ser bi) de peyvên kê m bi kar anî û di demê gutûbêjan de kêmtirîn axaftin hebû, û çendîn raman bi xwe ve girtbîn ku hem bo têgehiştin û fam krin ji alyê hozên cûdaên Ereba û Ereba jî hêsan bûn.

Hatne xara quranê jîblî wê yekê ku bo rêk xisitna jiyanê her wesa ji alyê zimanîve pêxember (slav ser bi) take kes bû bi hêsanî karîye di hemî peyvan têbgehe û şruve bike bo havelên xwe, ku ev yek jî dúbare amaje ye bo wê yekî ku ji alyê zimanîve pêxember (slav ser bi) astekê bilind hebû û ev yek jî di demê şîroveya ayetanda derdikive ku qurana pîroz çendîn peyv tê danin ku Ereba nînin û têgehiştina wan bo wî serdemê

* - Alazakuffi Dara Daristanê
 * - Dif Huştir û Mer .
 * - Alfarz Huştirêkî Pîr.
 * - Alsax Pêgeyîştû Zyatir Bo Mangay 7 Bo 8 Sall Bekar Dît.
 * - Alqarh Hellgirtin, Gwastnewe.

⁽⁶⁴⁾ - Mistfî Sadq Alrafîy, *Acaz Alqran û Alblaxe Alinbewye*, R 320.

Ereban karekê hêsan ne bû lewra ev bi rengê yekima tefsîra quran jî tê dayin ku ji alyê pêxember ve (slav ser bi) tê encam dan her çende bi rengê tamam di ber desit nîne ku pêxember (slav ser bi) tefsîra hemî quranê kirî bû jibilî hendyek ayetan û bi rengê piçir piçir tefsîra temamyê hemî quran nîne. wekî mînak demê di ferîza hecê de pirs jê kirinê pêxemberê xudê em li demê (sefa û merweda) ji kîve desit pê bikin, wî jî di bersivêda gût ku xudê di quranêda diyar kirîye⁽⁶⁵⁾ ku amaje ye bi ayeta

(إِنَّ الصَّافَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ أَوْ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ أَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ اللَّهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ)

Sureta elbeqere ayeta (158).

Hatne xarê quranê bo ser erdê bi xwe coreke ji qunaxa tefsîr⁽⁶⁶⁾ bi ramana ku qonaxeke li piştî qonaxa yekima hatina ser erdê bo fehim kirina mirovan hatiye ser erdê, ji Eîşe dîya îmandarên vediguhêzîn ku kirdarên pêxember (slav ser bi) bi xwe beşekin ji rewîşita quranê bi wê ramanê ku bi encam dana kar û barên rojanên musulmanên, pêxember (slav ser bi) wê rengî ji encamê pirsê û bersiva û arîşan tefsîra qurana pîroz şî kiriye wekî li vê fermûdê da ku amajê dike dibêje: (kan xilqeho alqran).⁽⁶⁷⁾ Ev belge û şîrove ku ziman û zimanvanî ya quranê û kesê pêxemberî (slav ser bi) bi xwe karî hemî belgene ku pêxember bixwe (slav ser bi) şexsîyetêka ziman zan û zimanevan bûye û karîye bi sedema zanîna ziman xelkên jibilî Ereban ayetên quranî têbgehîne û berev îslam û musulman bûnê ve wan bikşîne, piştî pêxember (slav ser bi) qonaxa

⁽⁶⁵⁾ - Mhimd Mqatlî, *Rsal Almastir Fî Altifsîr Alinbewûye Hqîqe û Msadre, Kilye Alum Alactmayî û Alalum Alaslami*, Alcamae Alhac Alxizr Batne, Cimhurîye Alcazîr, 2008-2009, R 27.

⁽⁶⁶⁾ - Claldîn Alsîwtî, *Alatqan Fî Alalum Alqran*, Cild 1, Alqahre, Mîsir, 1862, R 57.

⁽⁶⁷⁾ - Amam Ahmid Bin Mhimd Bin Hinbil, Almisnid, *Daral Hidîs Alqahre*, Mîsir, Çapa Awl, Rqim Alhidîs 24654, 1421Hicrî.

zimanewanî ya Erebî li serdemê îslamê da corekê pêşkiftinê bixwe ve dîtiye bi wê yekî ku karî babetên rêzimanî û tefsîr û edeb her yek bi rengê taybet berev pêş biçê, piştî vê qonaxê hevalên pêxember (slav ser bi) desit pê dikin ku pyekulê dikîn bi kurtî amaje pê bikîn.

1.9.3 Zimanvanya Ereb di Serdemê Hevalên Pêxember (Slav Ser Bi)

Piştî pêxemberî (slavên xudê ser bin) hevalên wî berêz ew berpirsiyartî girtne estîvê xwe ku tefsîr kirina quranê ji her tiştekê girîngtir bû, lê tefsîr kirina hevalên wî cudaî hebû ji ya pêxember (slav ser bi) encam daye ku cudaî jî birîtî bû ji wê yekî ku zanista pêxember (slav ser bi) derbarê quran pêzanîna wî bixwe bûn, lê çafkanî û pêzanîna hevalên wî bo çend çafkanên vedgerin:

1. sedema hatinê ayetik.
2. tefsîra quran bi quranê ango bikar înanî ayetek bo şîrove kirina ayeteka din.
3. gotenê kivin li serdemê pêş îslam ku bi serdemê ne zanîne (Cahîlî) hate bûye bi nav kirin.
4. fermûde û rewşit û kirdarên pêxember (slav ser bi) ku çafkanyek pir girîng û bayexdar bû.

Di nav hevalên wî da çendîn kes hene ku tefsîr bo quran kirine, lê em dê hendek mînak wergirîn ji wan hevalan ku pitirya tefsîr û bandûr hebûn di wî bwarîda ji wan jî wekî (Abdalle bin bas, Abdalle bin Miseud, Ubey bin Kieb, Alî kura Ebî talîbhwd).

1.9.3.1 Ubey Kura Kiab

Ubey kura Kieb kura Qeys yekîke ji hevalên berêzên pêxember (slav ser bi) û yek ji wan hefit kesane ku li peymanî dîyem (Eqebe) da di

şerên Bedir û Xendeqda beşdar bûye û pêş musulman bûnê ji eşîretên (benî xezric) bûye û zanayekê Yehudî bû.

Yekek ji nvîserê (Wehî) û bi zanatrîn xwêndivanê quranê tê hejmartin û bi sedema wê yekê dû nav û nîşan pê dabûn ku hem (Qare) xwêndevanê quranê û hem jî (Mufsir) şîrove kar bû, çendîn berhem hebûn ji wan jî:

1. xwêndîna quranê.
2. Kum kirina quranê bi fermana Eusmanê kurê Efan.
3. mezinahiya ayet û sûretên quran.
4. peyv nasî yê quran.⁽⁶⁸⁾

Ku di bîr û rayê zimanivanya Ubey da peyv nasîna quranê bo me girîngî heye çunkî hevalên wî Ji ber wî serdemî da bi sedema kêr pê zanîna li ser binemaên dirst bûna peyv û çafkanyan kêmtir ji deqên qurana pîroz fehim dikirin û bi awayekê cuda ji ramana deqan tê di gehîştin. Lê ewî ku peywendî bi pê zanî ya Ubey kurê kieb ve hebû ew çarçûve bû ku derbarê xwêndina quran û deqan veguhistî ye ku ev çarçûve jî nîşan dana yekim pêngavên (Tibyan ,Sitructurali) sitrakçer di zimanê Erebî da, ku bo kum kirin û danana (Serf û Nihu)(Sîntakis û Morfolujî) şlove kirina rîzimana Erebî ve mjûl bû.⁽⁶⁹⁾

1.9.3.2 Ebidûlay Kurê Ebas

Ebdûlay kurê Ebas kurê Ebdilmutelîbê kurê mamê pêxember (slav ser bi), temenê wî 71 sal bû pleya pê zanîn tefsîra quranê bi rêjeka gelek bilind ku pêxembir (slav ser bi) pê bexşî bû, helbet ku wî temenê biçûk

⁽⁶⁸⁾ - Mirkiz Aldrasat Alqran, Wwiw. Alquran.Com

⁽⁶⁹⁾ - Mhamad Amînî, Ruzname Rsalt ,Ziban Şnasî Msilman Dir Tayx Zbanişnasî Aslamî, Şmare 6571,R 18,S 21/8/1387.

ku di serdemê wîde hebû bi merkiba umet (hibir alume) nav û dengên wî belav bibû.

Cudaya îbin Ebas digel zanyaên serdemê xwe derbarê tefsîr û zimanvanê ew bû ku xwe mjûlê kumkirina quranî û xwêndvanî nekir bû, bi wê ramanê ku demê hevalên din wekî Ubey kurê Kiab û Ebdûlaê kurê Mesud di ryeka zanista (qiraete) ve xandin bi awayekê formalîstye quran û deqeên tefsîr û şîrove jî her bi awayê form bûn, lê îbinu Ebas bi ramananasî ji rûye derevê deqan xwe mjûl kir bû, lewra karî sê desit kiftên girîng bi taybet di biwarê ramannasî û peyvan bi desit bîne.

- Yekem/ desit kifta yekim ewe ku bi sûd wergirin ji şîrên serdemê (cahîlî) nezanîn û deqeên kevnên Erebi karî di ramannasîna peyvan de şarezaya zêdetir peyda bike û ji ramana dirûsit pitir nêz bibû, ku ev yek jî ji alyekî din ve amaje ye bo wê yekî ku ew pêngave bu wê hilgirtî ye ku mîtodek di anît ku bu pîvane kirina wan belga ku neveyk li serdemê pêxemberî (slav ser bi) jiyar û şahdin li ser heqîqeta tiştan û bikare di rîyeka wê mîtodê neveê dûwyem ku bê beşin wê binyanî wan rastiyar vegeêrîne. îbin Ebas bi bişidarî ya di kor û civînên pêxember (slav ser bi) li ser wan xalan rawisya ku nevyên piştê divê demekê pitir ji ber desitê wan be bo fehim kirinê ji deqeên quranê.
- Dûyem/ desit kifta dûyem ku îbin Ebas bi desit xisitî corek ji dahînanê encam da di bîr û rêye peyvnasîna, bi awayekê ku di dîyalêkt nasîna (Dialectolgiy) nîva dûrga Erebi da bi dîv ramana wan peyvan digerya ku dîv ji mirînin û yan jî mirîne bi taybetî ew peyvên ku di quran da hebûn û raman wan ne diyar bû ku di encamê geran bi dîv ramana rasiteqînên da di dîyalêktên dinên Erebi wata bu wan hate dîtin ku pêş îbin Ebas tû kesên di ev kar encam ne dabûn.

- Sêyem/ desit kifta dawî birîtî bû di encam dana xwêndina dîroka piraktîkî li ser peyvên quranê bi corîk ku pêzanînên îbin Ebas bi awayekê hat bûye zêde bûn ku şîyana nasîna binemaên (rîşe) wan peyvan jî hebû ku Samîn di nava quranêda hebûna wan heye û Erebi jî nîne.⁽⁷⁰⁾

Vî rengye îbin Ebas wekî damezrênerê qutabxana tefsîr ye ku bi awayekê zanisitî dikarî binemaên kiliturî Erebi bi awayekê zanistî berev pêş bibe û bi taybet di biwarê zimannasîna îslamîda rîyek bo Xlîl bin Ahmid Frahîdî xwê bike ku îdî pişit grêdan bi zanisitê zimanvanî ye îbin Ebas binyata lêkulînên xwe dabimezrînit û rû nekîte ziman nasî ya Hîndî û Yonanî bo damezrindin û binyat dana vekolînên ango îbin Ebas binemaên vekolînên Xlîlî darşit.

Çendîn pyekulerên din hene ku Di vê biwarîda kar kirine em vêrê da tenê balkşîne ser hinedik ku rol û girîngî ya xwe hene li ser berev pêş birna zansitê zimanvanî ya Erebi îslamî û Heya niha ew rol û girîngî tê behis û şîrove kirin ew pyekul û şîrove kirin jî birîtîne ji: (Ebdulay kurê Mesud , Alî kurê Ebîtalbhwd).

1.9.4 Sîbewey û Desit Pêka Rêzimana Erebi

Li sala (148 kuçî bo 180 kuçî) beramber (765 – 796 zaynî) jiyaye navê tmamî Amru kurê Usmanê kurê Qenbre. Li welatê fars li bajarê şîraz ji dayk bûye zanayekê musulman bû û ji girîngitrîn berhemên wî jî pertûka (elktab). xwêndkarê Xelîlî kurê Ehmedî Ferahîdî bû. Ku berhemê wî di biwarê rêzimanî ve bi nav û denigitrîn berhem tê hejmartin. Ê bi (rêzimana quran) nav û denig blav bibûn. Ku wê paye û

⁽⁷⁰⁾ - Mhamad Amînî, *Ruznamey Rsalt*, Şmarî 6571 ,R 19, S 21 / 8 / 1387.

binemên rêzimana Erebî û digel rêzimana Panînî san sikrît, dkarî beramber bikî.

Yekim kes bû ku bi zimanî Erebî rêziman nvisî û denig di vî zimanîda diyar krî ji ber wê yek (ser, jêr, bor) bi dahîna Sîbewy tê hejmartin, Berhemê (elktab) piştê mirna wî bi nav û denig bû, û hate rexnekrin jî. Xwêndkarekê berhema wî zelal dikir ku navî wî (Exfiş) bû ku kesên din li alê exfiş waneya (elktab) dixanid û dibêje tû tiştêkî veşartî di nav elktabda nîne ku ne gûtbite min.⁽⁷¹⁾

1.10 Nêrînên Sîbewy di Elktab de

Sereray wan rexnan ku rojava û zanaên zimannasî ya Erebî ku li gor wan, elktab ji ruy ryekxistin û timamya karîve di qunaxa desit pêkîda bû, lê sîbewy di vîya vekolînê li ser rengê hinedik mîtodîn cuda ku bi taybetî şewaza wan nîşan dide, di aşkratrîn şewazan da xastîye li ser awayê mînaka gutinan şîrove ya wan encam bide bi wê ramanî ku vekolînên rêzimanî ya xwe li ser gutenên zimanê Erebî nîşan bide.

Di elktab da zimanê quran û şîrên pêş îslam û deqên Erebî bi kar înan je bo şîrove krinê.⁽⁷²⁾ Elktab ji (574) beşan pêk hatîye hefit beşên yekim bi (namên) nas kirîne behsa hendek boçûnên destpêkî di biwarê axiftenê dike. Sîbewey peyv bi ser sê coranda dabeş kiriye ku (nav , kar) şyana şî kirin nîne (amrazê zêde û amrazê peywendî). Nav jî li gor wan taybetmendên rêzimanî ku hene bi awayekê dabeş kir bo nasrav û ne nasrav, tak û ko , nêr û mê. Wê yek jî zelal dike ku dûye rêzimanêda navekê naskirî ko ku ev nîşan hebe di naveka ne nas kirî tak nêr behêztre.

⁽⁷¹⁾ - Abwaltîb Abdalwahd Bin Alî Alinhuy Alhibî Hqîqe û Alq Alye Mhimd Abwalfizl Abrahîm Hratb Alinhuyin Miktîm Alinhim Alqaade , Mislyae Alifcale,1955,R 65.

⁽⁷²⁾ - Jîla Xancanî, *Micle Ziban Şnaxt*,Sal Awl, Şmare Duyem,1389,R42.

Ji blî vê rubînz dibêje: sîbewey bu dengên Erebi weskfa nû bo denigsazî ya Erebi dahîna. Ku bi qunaxeka pêşkiftîtir ji denig nasîna rojava di serdemê nû û serdemê pêştir tê hejmartin.⁽⁷³⁾ ptirya nvîsîna di hefit beşên dawîê da ango di beşên (565 bo 571) derdikive ku ji Rûya hevbeşî hemî derbarê babet hev ramanin ku piştî wesif kirina denigan ku li beşên (565) da encam dane derbarê şîrove kirina xonumonî (pdîde) cudaê ji dû rûy zincîre wjê û zincîre kar dikin.⁽⁷⁴⁾(Segmental)(super segmental) sîbewey dawî yê peyvên Erebi dabeşî heşt beşan kiriye nesb(accusative) cir (genitive) rife (nominetire) czim (apocopate) fith (a – vowel) kisir (i – vowel) zime (u – vowel) wqif (jere – vowel) ku her yek ji van bi awayêkî dabeş dibin bi ser çar destanda(nesib û fitih, cir û ksir, rife û zeme, cir û wqif). Vêrê nû gerek desit dikive ku di rastîda ev amraz (herekat) bi ser dû desitanda dabeş dibin û di dû haletan da şîrove dikin.

1. haletek ku rolekê rêzimanî encam dide.
2. haleta dûyem ewe ku rolê rêzimanî nîne.

Wî demê ku biker di nav ristêda hebe amrrazên (nesb,cir, rife û cizim) pêş bînî hebûnyan heye ku bi beşyek di rolê peyvan tê danan.

Wî dem ku biker di nav ristêda nîne amrrazên (fitih û zeme, wqif û kisre) hebûna wan heye ku cêgîrin û bi beşyek ji peyvan tê hejmartin ku di zimannasîna îro da dikarit bikar bînîn û hêjayî hevberî kirinye di vê xişteyey jêrê de zelal dikin ku hebûna biker çî rolekê dibîni.⁽⁷⁵⁾

⁽⁷³⁾ - Rza Studenya,Rasxun,*Dîdtahay Rwaşnasî Sîbewey* 1393 Wwiw.Rasekhoon.Net

⁽⁷⁴⁾ - Aşart, Lutis,Wer Nsîr Şfî Pur, *Yaftehay Sîbewey Dir Bab Frayind Nimtuû Ya Hcanîrî*, Micle Zîban Şnasî , Sal 23, Şmare 2,Tihran , Mirkiz Nşîr Danişgahî .R100, S1388

⁽⁷⁵⁾ – Ç.B, R101.

Denig	be biker بوونی بکتر	be bê biker بة بکتر
/ a /	nesb نصب	fitih فتحة
/ i /	cer جر	kesir كسرة
/ u /	refe رفع	zeme ضمة
/ zere /	cizim جزم	wiqif وقف

Sîbewey di wê bawerêda ku risite ji dû beşan ku ji kar û navekî pêk tê ku gelek bi zelalî amaje bi (nîhad û guzare) dike û ji binem ya here serekîên risitene û bi hevra grêdane bi şêwek ku pêdavî bi hebûna wan dû beşên di risiteda bûye bi pêtvî ne axtîyarî (lazim) ne (kafi).⁽⁷⁶⁾

Derbarê ristê têgihiştinek zelal û sadey hebûye ku li gor wî axaftin dû rûy heye di rûya yekim da risite bi awayê (risitekî nav)ye ku di nîhad û pyekulek pêk tê û ji rûya dûyem da (risteka kar)ye ku ji biker û karyekî pêk tê (vir tiştek heye) Sîbewey sê dem bo kar dest nîşan ne kir ye belkî tenê amaje bi dima rabûrê û ranebûrê dike her çend zanaên serdemî wî pitirya wan bi vê dabeş kirina demî bi ser rabûrê û ranebûrê de razî bûn û heman nêrînên sîbewey hebûye.

Sîbewey nêrîna wî ewe ku gotin core çalakîyeka civakî ye ku di wê rêyeda di nav bera axêveran da peywendî dirûsit dibe li ser van binema ye zimanî wekî coryek ji kirdara mirov tê hejmartin ku wekî pêdavîyekî pêk hatiye û rêsaên xwe ên taybet hene.

Her wisa derbarê pênaseya gotenê ve nêrîna wê ewe ku dikarît di desit pêk û dawî ya her gotnekê da bê denig bibî ku wekî pênaseya Zelli

⁽⁷⁶⁾ -D. Sahir Himd Slim Alqrale Almisnid û Almisnid Alîhuma Asilhma Kzilk Axujba, Cimle Alzirqa Libhus û Aldrasat Alansanye, *Alimcild Alsals û Eşrun, Aladed Alsanî*, Alardin, 2013, R 223.

Harlis zimannasîn serdemê nû Emrîkî ku bi vî core gotn pênasê kiriye.⁽⁷⁷⁾ têbînî û nvîsînên Sîbewey derbarê binemaên pêk hatna risite ramana (nîhad û guzare) wî core rêk bû ku pişit re di sedê bîstê de bûye yek ji binemaên pêk hatna zimannasîna giştî.⁽⁷⁸⁾

Sîbewey yekim car binema û şêwazên rêzimanî binyat dana bi rengê timamî payeyê di ser da, bi derkfitna (elktab) binemaê qutabxana (Besre) binyad na û di beramber jî binemaê qutabxana (Kufe) ser helda ku kesî zana di wê qutabxanê da bîr û nêrînên xew digot û cudayî di boçûna wan da hebû û heya çendîn sede berdewamya wê hebû. Le wire bi pêtvî dizanim bi kurtî amaje bi dû qutabxana bikim ku rolekê îcgar mezin je bu berefrih û pêş birna zimana Erebi û zimanvanya Erebi da hebû ye.

1.11 Qutabxane yê Besre û Kufe

Vekolîn û cêh kiftên bi dûv rêziman û zimannasî ya Erebi desit pêkî li dû bajarên (kufe û besre)ya Êraqê ser heldan, bajarê besre yekim melbendê zanistî û bajarê kufe jî melbendekê din bû ku ew zansitê li besre hinartî şîrove diki. Ev dû bajêr ji melbendên here girîngên perewerdayî û fêr kirina qonaxên yekimên îslam têne hejmartin, şivênkiftên qutabxane ya besre pitir bi nivîsîna Eresto bandur bû. Ev bandure jî bû ye sedema wê yekî beşêk ji zansit û felsefe ya Yonanî dinav zansit û felesefe ya dinyaya îslam da renig bide.

Peyrewî ya vê qutabxanê bawerya wan bi qîyas (pêvan)e û eqil gerayî hebû û boçûna wê jî bi awayekê ryek xistin ku li ser şêweyekî petî û xawên û bê xewiş û srûşitî ya zimanî teakîd bûn, çunkî wisa dibînî ku

⁽⁷⁷⁾ -Pyam Sle, Sîbewey Ziban Şnasî Nuwîn, Payan Name Arşid Danişga Azad Aslamî Wahd Tihran Mirkiz Girwe û Ziban Şnasî Himganî,1376,R81.

⁽⁷⁸⁾ -Mihdî Mişkwe Aldînî, *Ziban Şnasî Tarîx*, Antişarat Danişgae Firdûsî,Mişiid,1373,R10.

ziman amrazêke di rêveve degehîne gotûbêjekî lojîkî derbarê bi desit hatîên cîhan.

Di beramber da peyrewên qutabxana kufe kumek bîr û nêrînên rêkefîtî û kit û pirî bûn, wê bawerî da bûn ku karanek hene bo çewanî û çendayetî ziman wek hebûna çewanî çend dyalêktêk di nav yek ziman da û ew cudaye jî ku di deqêk da hebûn û ji alyê peyrewan jî bi boçûneka dirûst û tamam di hate hejmartin.⁽⁷⁹⁾

Di qutabxana kufe da şîrove kir, kar bi binema û çawg jî bi berhem hatî di qelem da, lê qutabxana besre je bo her çawgyek karêk bûnî heye. Her wekî wê yekî ku hendyek çawg hene ku kar je wan da nîne wekî (abudîyet,nibuwit) û hendyek çawg hene ku ne hatîne wergirtin wekî (kerame, eta) .⁽⁸⁰⁾

Di her dû qutabxanên kufe û besre de yasa gelêk û ryek xistneka nezerî û piraktîkî gelek tamam û zerîf hatne pêşkêş kirin, ku her yek ji wan di serdemî xwe da zanistî û tendirûstî û lujîkî diyar kirina xwe hebû, tû core sinûrêkî diyarî krî nebû, Bi dirêjahî ya dîrokê van dû qutabxane bandûr li ser hev hebûn di nêrînên hev dû jî pal pişt û piştîvana hev dû bûne, her çend bi derbas bûna demî di nav her yek ji qutabxana gelek zana peyda bûn û digel hev dû cudaî di nav bera wan da hebû wekî di qutabxana besre (sîbewey) bi yekim nevê rêzimanê hate hejmartin û (mubered) nevêk piştî sîbewey derkefit ku di hndek bûcûnanan da djayetî ya bûcûnên sîbewey dikir.⁽⁸¹⁾

⁽⁷⁹⁾ -R.H.Runbîz, Wer. Alî Mhimd Hiq Şnas, *Tarîx Mixtsir Ziban Şnasî*, Nşir Mirkiz, Tihran, 1385 R 213.

⁽⁸⁰⁾ -Mhimd Alîye Miqdim, *Qrin Dûm Hicrî û Srif û Nhu Arbî û Nqîş Sîbewey Dir Tdûyn Qwaad Ziban Arbî*, Kingre Bzirgdaşt Dwazdihmîn Qrin Dirgzişt Sîbewey, Wîraste Mhimd Hsîn Askind, Danişgae Şîraz, 1353.

⁽⁸¹⁾ -Nîcdî Nasf, Mhimd Fazîlî, Sîbewey û Pişway Nhu, Antişarat Danişgae Mişhid, 1359, R303.

Piştî her dû qutabxanên kufe û besre qutabxana (Bixdad) peyda bû bi taybet di serdemê (Ebasyan) de piştî wê yekî ku zanaên kufe û besre kuçberî bexda bûn û şîyan sûdî ji wî zanistî werbigirin û bexdad bibête melbendê here girîngê zanistî bi taybetî piştî wê yekê ku çendîn zanaên qutabxana bi nav û denig di hemî biwarên da nav û denigên wan belav bûn. Wek (Qazî, Abî îwsif, Amam Abu Henîfe, Abu Aletasye, Albihrî û Almişbîhwd. çendîn qutabxane derkeftin wek (Almistinêrye, Alimdirse Ainzamyê, Alimdirse Altirbye ...).⁽⁸²⁾

Ku ev hemî bûne sedema wê yekî ku Ereb di hemî biwaran da pêşkeftinek îcgar mezin bi xwe ve bûne û belkî bibête ser meşiq di biwarên zanistî û zimanî û zimannasîne jî da mezintrîn pêşkeftin bi xwe ve bibûne ku bi renekê ekadîmî berfreh pêş diçûn.

1.12 Zimannasî di Sedeyên Navend (Naverast)

berê hemî tiştekê divê ew yek bête zanîn ku pitirya şîrove û vekolîn ku derbarê ziman hatîye encam dan, heya sedeên navend sinurdar û taybet bûn, bi wê raman ku her gelekê vekolîn derbarê zimanê xwe ye taybet dida û tû core girîngyek bi zamanên dereve ne hatîye danan, lê piştî dawî hatna sedeên kevin û di sedeên navendê da ew core bîr kirin goran û vekolîn derbarê ziman berifrehtir bû ku vekolîn derbarê zimannasî bi giştî û çendîn zimanên din encam didan, çendîn hokar hebûn bo wê yekî ku pitir ya şîroveyan encam bden ku ji hemîyan girîngtir hokarê alîya olî bû ku bi merema belav kirina ol û pertûkên olî vegohastin bo zimanên netewey û hoz û gelên cuda, Bi vê yekî jî pitir vekolîn di zimanê wan gel û hozan encam dan.

⁽⁸²⁾ -Cirmî Zîdan, Wer. Alî Cwahir Klam, *Tarîx Timdîn Aslam*, Antişarat Amîr Kebîr, 1386, R480.

Yekê din ji hokarên girîng dîyar keftina çap û çapxane bûn di sedeên çardeyem û paizdeyem da ku bi sanehîtrîn şêwe pitirya nvîsîna belav dikirin, ev yek jî alîkarîyek baş bû di nasîn û şîrove kirina zimanan da, Zimannasî di sedeên navend da û bi taybetî her neteweyek pyekul wê yekî dide ku zimanê xwe binase û şîrove bike cunkî li gor wan jî zimanê xwe li zimanê Yonanî û Latînî kêmtir nîne, Lewra pyekul krin ku ew zimanê ku bo demê çendîn sede bibû ye zimanê hemî ewropa îdî wê girîngî û bayex pê nedin û zêdetir pyekulê bo zimanî neve ya nû bidin.

Ew jî piştê belav bûna (şakarên Dantî) ku ji zaravên îtalî vekolîn û herwisa berhemên Şkispîr ku pitr bandûr li ser netewe dirûsit dikir, herweha li Îspanya Sankişos di nvîsîna ktêba bi nav û denig (mînirwa) û herwisa di romana ku Prîşyan mezintrîn gohurîn kîrin di biwarê zimana latînî da encam da her çende ku zimannasî wekî bi zansit bûna vedigere je bo sedeên rînsanis di sedeên hevde û hejdê da, lê nabe wê yekê ji bîr kîn ku çendîn pyekul û xebatên di wî biwarê da hatne encam dan, ku çendîn gotar û pertûk û nvîsînên zanaên zimanvanî ku di biwarên ziman û rêziman çendîn vekolîn encam dan pitrî zanyarî derbarê ziman xisitne ber desit û rû bi şî kirina boçûnên zanaên pêş xwe wekî zanaên Yonanî û Romanî û Hîndî û Îslamî çî bî der birîna bîr û nêrînîn nû derbarê ziman, Li vêrê de amaje bi hendek wan zanaên dikîn ku di biwarê ziman û zimannasî da di sedeên navend da nvîsîn û şîroveên ewropa da bi taybet bûne cafkanên zanistî, ev zana yê jî bi rengekê cuda ji neteweên cudan bi vê rengê jêrê bi kurtî di berhem û neteweên wan şareza dibîn.

1.12.1 Apolonîs Dîskulus (Yonanî) (110 - 175)

Ew me derbarê zimannasîne di dinyaya Yonan da di sedeên desiti pêkê mîladî da vedigere bo berhemên Apolonîs ku di demê (110 - 175) zaynî û zanaê zimannasîe Yonanî bûye ku bi xwe li bajarê Eskenderye

ya Mîsir dijya û her di wêrê jî şîrove û vekrilîn encam dida. Bi sedema gelek berhemên wî ku (59) berhem hebûn bi nivîserekê gelek jêhatî hate nas kirin digel wê yekî ku tenê (4) pertûk bi timamî piştî xwe mayne ku di biwarên (cênaw, awellkar, amrazî peywendî, rêziman)e. Di nava wan berheman da pertûka çarem derbarê zimannasîne hejî girîngî pêdane, çunkî ev berhem yekim berhema nas kiriye û behsa dirûsit bûna riste dike wekî ku gelekî di bin bandûra boçûnên rêzimanî ya Erestoda bî.⁽⁸³⁾

Apolonîs ev ku îro navkirî ye bi (kowarên Menip) hakimyet (agree mentriy)(mtabqit). Tê nas kirin û şîrove dike û vê rêye de buçûnîk derbarê coreên navî tê derxistin, vê di şîrovê rêzimanî ya xwe da di dirûsit bûna ristê da di nav bera (kar) û navên ku di babetê (Argumenip) ew kar û waqe bûn hen cudayî di nav bera wan da dike, bi berovajî Eresto û qutabxana wan rexneên wan ku di nav bera (nîhad û guzare) da ew cuda ye dirûsit dikir.

Eciben ku bo çî? Bi şêwekî gişitî nîhad berdewam wekî (biker) der dikeve, Eger ku digel çawg kar tevlî bibe ku wî haletîda bi awayekê berker derdikeve herweha cudaî di nav bera karê têper û tê neperda dike û wan dite nas kirin û şîrovekî hurid di wî barîda encam dide.

Dawî gûtnîk li ser Apolonîs hejmarek ji hizrên şîrovekarî bûnyadî ku bo yekim car di babetên zimannasî pêşkiş kir ku pitirya wan bo demê çendîn sede berdewamî hebû, heya ku rêyk bixîn û temam bikin û bi şêwekî rasteqîne û bûnyadî di şîrovey rêzimanîda.

⁽⁸³⁾ –Husenoldereredw, *The Syn Tax of Apdlonius Dyscolus*. Translated And With Commentary By – Cstudies In The History Of Linguis Tics , 23 , Benj Amins Amsterdare1981.

1.12.2Prîşyan

Prîşyan di desitipêka şeşema zaynî de şexsîyetêka cuda di dîrokîda bi kesekê mezin û bilind navê wî hatiye, berhema wî bi navê (binyadê rêziman) bi latînî (institutiones Grammatica). Ku ji hejde bergan pêk hatiye ku şazde berg behsa kumek babetên yek piştî yek da ku pêkhat bûn ji denig û peyvan ku berdewam bi (payên peyv) hatne xandin. Ev binema ye jî dihate grêdan bi peyamên Erestove .⁽⁸⁴⁾ Dû bergên dawîê taybet bûn bi rêziman, şîrove kirin û vekolîn berv pêş dibir, ku bi merema likandin û peywendî dan pêk hatna riste digel lojîk û mîtafîzîka Eresto hate dariştin.

Pêkhatna ristê di encamê vekolîn di peyamên Eresto de ku bi çendîn corên peyva şîrove kirin, vekolîn dike derbarê rêk xistina peyvan ji rûy sadey (abstract) ku bo risteên latînî pêşnyar kirîbûn, bi vê şêwe dibêje ku nav pêş kar dêt çunkî cewher(bûn)(substance) ku bi nav raman dike û aşkra dibe pêş (ariz)(accident) rûdaw dêt ku bi kar dihîte aşkra krin.⁽⁸⁵⁾

Vêrê pêdiviye bal bikşîne ser wê yekî ku Eresto xudî yê çendîn peyame (name ye) ku ji Qatîxuryas (Categories) û paştre ji mîtafîzî da (Metaphysicis) nvîsîne. Ku pêkhat bûn ji rêk xistinê ku ji (10) peyaman pêk hatbûn ku brîtî bûn ji:

1- (made)	cuhir	(subistance)
2- (çendyetî)	kmît	(quantitiy)
3- (çonyetî)	kîfît	(qualitiy)
4- (rêje)	nisbit	(yelation)
5- (şwên)	mkan	(spece)
6- (kat)	ziman	(Time)

⁽⁸⁴⁾ -Mhimd Alî Hiq Şnas, *Tarîx Ziban Şnasî*,R79.

⁽⁸⁵⁾ -A.Luhtala.Grammar, *Earliy Medieval*. Mi, Asher Simpispin, or 1461,S1994.

7- (şwên)	wiç	(Position)
8- (dox)	halt	(state)
9- (firman)	fili	(acion)
10- (hez û arezû	anifal	(affection) ⁽⁸⁶⁾

Di van (10) peyamên Eresto da bi desit pyektirîn û sanehîtrîn û sadetrîn berhemên wî tê hejmartin ku pesendin bo vegohastinê li vir yan her cîhaneka din, bi ramanêka din Her yek di vê peyamêda di babetê taybetya xwe da bi taybetî piştî wê yekî ku Eresto di mîtafîzîka xwe da çendîn şîroveên cuda je bo dinyaya bûnê kiriye ev peyam jî ji rûy girîngî taybetî bo nêrînîn Erestow bihaêkî bê dawî heye. Lê merem ji nav înana van peyam berhem înana wan corek ji hevriîzî (isomorohism)(havryekxistin)e. Ku di nav bera peyame yekemînên (guftarên) û ji alyekê hebûna hestî jî ji alyekî dinve.

Eva ku Prîşyan pyekul bu kiriye heya bi desit bêxe corê ji vekolînê bû ku ew bernameay Eresto ji nvîsîna mîtafîzîkî ku bo rêzimana bi taybetî û raman nasî.

❖ Pertûka Binyadî ya Rêzimana Prîşyan

Ev pertûk bi şeweyekî timam ji hemî wan berhemên din ku li dawîên serdema Romî kevin nivîsîne timamtir gehiştî ye desit me. Li gor boçûna hnek ji şîrove karan wekî (pînburg 1967 û bîrsîlha 1972). Pertûka Prîşyan zêdetir ji hemî tiştêkê kumek babet bi xwe ve girî bû ku li dûnya ya Yonanî ya ziman da ew babete daxsit bûn, kêmtir ji hemên din bo wesif kirin û gehişitna encamekê dawî sîd ji bi desit hatîye kevin werbigrêt. Eger ev nêrîne dirûsit be yan ne dirûsit be dan bi wê yekî bikin ku pêş hemîyan berhemî Prîşyan bû ku bu sedema wê yekî bibête

⁽⁸⁶⁾ -Mhimd Alî Hiq Şnas, *Tarîx Ziban Şnasî*, R80.

ser meşq je bo rexne girtn ji nêrînên Yonanî ya kevin li sedeên navenid, binaxê boçûnên sedeên navenid darşit ku piştire di zemîne ya rêziman û zimannasî ye cîhanî da bikar înane.

Hindek caran di desit pêkêda ev berhem pişguh avîtin bi wê sedemê ku berhemekê gelek ne rehet û gelek gran bû bu wan rojan ku derbarê zimana latînî û fêr kirina lawav dikira ango di astê têgihîştina wî serdemîda.⁽⁸⁷⁾ Kêm kes hebû bi hêsanî bikari ji merem û şîrove ya têbgehin, lê piştire li sedeye noyema zayînî car din ev pertûk derkefit ku gelek şîrovekarî derdiwara xwe kum kirin û bûye cafkanê bîr û boçûnên rêzimanî û ziman û heya dawî ya sedeên navend berdewam bû di vê qunaxêda Prîşyan ew pêge û bilindî ya peyda kir di biwarê rêziman û boçûnên zimannasî da ku Eresto di dinyaya feelsefe û lojîkî da bi dest anî bû.

1.12.3 Eska Lîcer (1484 - 1558)

Nivîskarê îtalî bi navê julîws sîzar eska lîcer ku di demên salên (1484–1558) zayinî da jîyaye. Girîngitirîn berhem pirtûka wîye derbarê yasaên (zagonên) zimanê latînî (Decausis Linguae Latina) ku li sala (1540) belav kiriye, ev berhem jî bu nivêye xwe nivîsiye wekî rêzimanek bo fêr kirinê bi kar nehatiye belkî bi nav û nîşana paş girêk bo tamam kirina wê rêzimanê ku hebû, eska lîcer wefa darî ya xwe bo boçûnên Eresto derbirî ku di dawî ya berhema xwe da derbarê Eresto dinivîse.(her eve bese ku binemaên zansitî bo boçûnên rêberê pêş xwe vegehet anku (Eresto) ku bo me sazind ku hebûna runakî û jîrî ew nezanîna rêzimanî bi tamamî ji nav bir).

⁽⁸⁷⁾ -C.H.Kheepkuns. *The Priscianic Tradition* S.Ebbesen Cedl, Sprachtheorien in Spatanatikic Und Wittelalter. Narr Tubigen. Pp 239, S 1995.

Li gor nivîsînên eska lîcer rêziman ji bingeh da derbarê peyve û peyvan jî beravajî peyamên Erestone ku nivîser di pirtûka xwe da gelek bi zelalî şîrove dike, pêkhatî ya babetên xwe bi vî rengî rîz dike (denig, morf, birrge, peyv). Ku babetê bingehî ya şîroveya wane. Nav, kar, ranav, amrazî peywendî, awellkar, amrazî ziyade, di rûpelên dawî ya berhemê wî da li gor boçûna wî eve babetên ne serekîne lewre li gor wî eve peywendî bi gutnêve heye nek ziman, bi dirûsîfî û hurdî wekî boçûnên frîrand dî sosêr derbarê rêziman piştî çar sedê paşitir hebû.

Eska lîcer navê çendîn zanya anye ku ji bilî Eresto van jî (Calînus, Îbin Rişd), rêziman nivîsîn kevin, serdemê kevin û qonaxa xwe anku (Prîşyan, Warun, Nîcdris, Kuînişlyan û Nivîskarê serdemê xwe Lînakir).

Lê tu cure navekê serdemê navend ne înye, wekî wê yekî ku bandura wan li ser nivîser dîyar û zelal be. wekî di nivîsîna (Tomas û Erfurtî) da gelek bi zelalî ew bandure derdikeve ku eska lîcer bi zelalî bi cihê pêya wê rêziman nivîsinêda çûye ku darişitina hebûna peyvan bi dû şêwe (rastî û ne rastî) peyvan ku li gor wî bû her peyvekê dû şêwe hene, şêwek waqê û rastî wekî wê yekî ku hebûna lezatiyê û awayekê ne waqê û ne rast wekî bi kar înana peyvan di cêh û demên cuda da.

Ev ku giring be ew şêwe taybetiye di bi kar înana zaraveên da ku eska lîcer di vekolînên da bi kar înye hemî gelek bi raste û rast amaje bo hebûn û bandura Tomas Erqurtî dikin, lê eska lîcer bi tû awayekî navê tomas ne ayîne.

1.12.4 Sankîfîus û Mînrwa (1523 - 1600)

Vêrê pêtivîye ku berev pêşeve biçîn û di boçûnên zimanasî û rêziman nivîsîna serdemê xwe ku hem di wesif kirina ziman û hem jî derbarê egerên rêziman ve gelek pêş ketîtir û puxtir şîrove kirî bûn.

Rêziman nivîs Franîsîskos Sankitîus ê îspanî ku bi îspanî navê wî wekî “Sançiz” hatibû binav kirin, berhema wî ya kum kirî derbarê boçûnên zimannasî ya bi navê (Mnîrwa ya, binema û hokararên zimana latînî)(Minerva seu decausis Liaguae Lathina) bû. Bû ku li sala (1587) belav kiriye, navbirî pispore zimanevanî ya Ywnanî û Latînî bûye li zanîngeha (Salamanka) babetên zimanên Ywnanî û Latînî şîrove dikir. tişteke normale ku wê serdem û bi taybetî li îspanîya yê ku Sankitîus jîyan dikir, di jêr bandora zansitên îslamî da bû bît, ew bi suneta Eresto mijûl bû lê bandora îslamî li ser Eskalîcer û Ramuse Lînakird... Hwd zêdetir bi ser Sankitîus diyar bû.⁽⁸⁸⁾

❖ Pirtûka Mînrwa

Ev pirtûk gelek ji wê zêdetire ku wek berhemêkê din komek babetên sade û bandora nivîs karên din li ser Sankitîus bû bît û belav kirî be, di gel wê ku komek yasa di dema serdema xwe da dûbare kiri ye, komek nû gerî ser surhêner têdane ku hem ji aliyê wesifî û hem jî ji aliyê nezerî ve têdane, Ji aliyê wesifî nîşandan gelek dewlemendtir ji her berhemekî din û ji aliyê nezerî ve desit pêkik nû diyar diku ku têda peyamên Eresto çî dî ne tenê wekî egera diyar kirina babetên lawekî rêziman û şîrove kirinê jî , belkî wekî babetekî kûr û hurd di şîrova rêzimanê da bi kar di hatin, di beşa dûyema pirtûkê da li gor wî ku riste bi ramana rêzimanî dêt, ku merem jî rêzimana zimanî ye.⁽⁸⁹⁾

- Pirtûka yekem: cur û ramana peyv û pêk hate ye wan şieove dike.
- Pirtûka dûyem: derbarê komeka nav û pêkhat û rola wan, di nav riste da vedîkolêt.

⁽⁸⁸⁾ - R.H.Rubînz, Wer. Alî Mhimd Hiq Şnas, *Tarîx Mixtsir Ziban Şnasî*, Nşir Mad, Tihran, 1370, R61.

⁽⁸⁹⁾ - Brevia – Claramonte . Manuel, *Sanctius Theory Of Languaqe A Contrion To The History Of Renaissanai Linguistics Benigmins*, Amsterdam, 1983, R235.

- Pirtûka sêyem: derbarê kar û rola wan di nav riste û corên wî û demên kar diyar dike
- Pirtûka çarem: derbarê rûî pêkhatin ku latînî bi vî awaye (oratio figurata) pêkhatyên raman behs dike.

Di nav pirtûkê da Sankitîus li gor wî ku ziman hem pêkhatekê taybete di komeka yasa û hem jî berhemê zihin û lojîk û jêrî ye mirove, Di zimanê latînî da eger (hokar, Causa) dû raman bi xweve digiri ku je bu me bi tamamî cudane, lê Sankitîus boçunêka din heye di vî derbarê da ku li gor wî peyv diyarî kirî, ji aliyekî xastinekî dîrokî derbarê heye û ji aliyekî dinve egerê peywendî dan bi tiştêkîve heye. Sankitîus vî derbarê da bi girê dana mirova baş û jîr û aqel di kuma bê kêr û kurtî aferêner dizane, bi sedema wê yekî ziman jî dibe bi tamamî lojîkî be wekî neynkîk reng ve de di jiyana mirovayetî da bi sedema wê eger kesekê bi vêt egerê zimanî bi awayekê taybet û giştî diyar bike divê vegere bo desit pêka dûrusit bûna ziman û desit pêkê jî ku bi awayekê tamam lojîkî bû.

Anku divê vegere bo destpêka peydabûna ziman. Ji aliyekî din Santîus behsa jêbrinî (Deletion) dike, ku her zimanekê yasaên taybet bi xwe ve hene, ku bi kesên taybet ve girêdane. wekî eve di îngilîzî da (I wish to drink) pêş (I wish that i drink) bi kar tê her zimanekê jêbirina taybet bi xwe ve hene, wekî eve ku Şekspîr dibêje: (I must away), pêş wê yekî beje: (I must go away)... Piştî wê Sankitîus ce girinê behis dike.⁽⁹⁰⁾ (Permataion) wekî di Latînî da amaje pê dike ku bi (Mecum) ku bi ramana (cem me) dehêt, boçûnên giştên Sankitîus derbarê ziman:

A / bi pişt girê dana wê serkeftina rêjeîya mirov di cîhanê da û têgehiştina ji ramana tiştan û biger xistina hêzên endîşe, divê qeubul

⁽⁹⁰⁾ – M.R.Sorn, *Mhimd Alî Hiq Şnas*, R114.

bikin ku di navbera pêk hatinên gotina endêşe ji aliyekî û pêk hateên din ji aliyekê dinve peywendiyekî beramberî hebûn heye.

B / wî cihê ku ziman roşinkerî hêza endîşeye wî rûy pêkhatên gutnên bînemaye risitê berovajî pêkhatên gutinên xeyalîne.

C / di gel cora û corên ziman û hebûna bê yasayîka zêde an ku di her zimanên dihête drûsit bûn, rûy nav biriyê serê nikarê ew rû be ku bebîte rûy pêkhatêy ziman. ji ber wê divê rûyekê dinê berçav hebî ku risîte û hêza xeyalî bi hevra girê bide ku ew jî rûy giringê pêkhatêy zimane (rêzimana).

E / wî cihê ku hemî zimanên wergêrîne ser hev û her gelêkî zimanekê taybetî xwe heye, divê rûyek hebe ku rêzimana cîhanî (Universal Grammar) bê diyar kirin û pênase bike ji rûy hemî zimanên cudaye ku şiyarên wergêranî heye bo ser hev wekî yek, madem ku tû belgeyekî kêr û kurtî di ber desit nebe ev ca red kirin jî nabe lojîkî ye ku wî rû ku dûbare vegeerên rûy bingê ya zimanî ye di gel rûy kirokî pêkhatîye ziman wekî yek bê, di encam jî da hemî ziman kêr û zêde xudan rûyekî pêkhate ya kirokî zimanin.

F / wî cihê ku ziman bi derbaz bûna demî diguherîne wî cih jî ku ziman di bingeh da bi desitê mirov û di encama hêza endêşe dirûsit kiriye ku xudê bî me bexşîye, lewra divê tenê yek zimanê desit pêkî û bê kêr û kurtî hebû bi û ew ziman jî divê berovajî kerê hêza xeyalê bî bi awayekê paqij û bê kêr û kurtî, risteên vî zimanê desit pêkine di ser bingehên yasaî ya pêk hate ya kirokî hatîye binyat nan, ji ber wê rêzimana ew zimane desitpêk heman rêzimana xeyalî bû.⁽⁹¹⁾

⁽⁹¹⁾ - M.R. Sorn, *Mhimd Alî Hiq Şnas*, R117.

Boçûna yekem û (A û B) li ser binemaên boçunên Eresto qalbi xwe girtiye.

Boçûna (T û C) li ser boçunên Eflatun û qutabxane ya rexneî qalbiê xwe girtîye.

Ji bilî boçûna (F) pêtiri ya boçûnan ji aliyê zimannasîne ve cihê qebûliye û pesendin.⁽⁹²⁾

1.13 Port Royal

Ev şîrove ku di sedsalên navenid da ji aliyê komek zanayên zimanvanî ve hatiye encam dan, bûye sedima wê yekî ku dergehê binyat dana hizrên berfirehtir bî derbarê ziman û zimanvanî û ji sedsalên piştre jî berfirehtir û zêdetir bin, ew jî li sala (1650) li Ferensa zêdetir geş bû ku berhemê wan nivîskarên pêştir bûye cafkanî ye vekolîn ji ziman bi taybetî ji aliyê koma Port royal demê Klud Lanislu ku yekêk bû ji rêzimanîne wê kome. Berhemên Sankitîus zêdetir eşkire kir û perde li ser aliyên veşartî rakir.

Port royall cihekê peristn bû di sedsala sêzdehem li nêzîk bajarê Parîs li Ferensa di nîva sedsala hevdehem da komek ji roşnibîrên beşê (janîst) bi vekolînên mezhebî û felsefî û zimannasî xwe mejûl kirin û wêrî sekinî bûn. here be nav û denig Klud Lanislu bû ku temena xwe terxan kirî bû bu desit anîna zansit û perwerde kirina lawan ,çunkî perwerde û fêr kirin binemaên zansit bûn. Kesekî din ji wan Antun Arno bû ew malbatêk bû ku xwîşka wî di peristgeha port royall da pleya (deyka rumî) hebû û her sê kes bûn binyatî koma damezirandin di ber fireh kirin pêşketina zêdetir hizrî zimanvanî rolekê gelek bi bandor hebû ku ew jî berhemî Lanislu li sala (1644) û yekê din berhemî Rnislu Arno

⁽⁹²⁾ - Ruzname Eatmad Mîlî û Ziban Şnasî Bru Amruz Şmare 844, R7,S1387.

li sala (1660) bû berhemê sêyem jî berhema Arno û Nîkul li sala (1662) bû. Ev sê berhem binemaên zimanvanî sedsalên piştê bi dûr xwe anî.

Bandora Sankitîus li ser sê berheman diyare li sala (1644) di çapa yekema berhemê da ku bi navê (şêweyekî nûyê fêrbûn û sanehî û bilez û ramana latînî) belav kiriye ku pertûka rêzimana zimanê latînî bû, di navda her bi awayê ku li ewrûpa ku awayê fêr bûnê sanehîtir bike. Vî berhem jî hind serkeftin bi desit anî ku Lûsa çardeyem paşa û firmanrewaê ferensa wekî pertûkên dibistanê diyar kir.⁽⁹³⁾

Ev koma rêzimanek hebû bi navê rêzimana giştî zêdebarê felsefa rêzimanî, pêngavîn mezin berev pêş çûnên vekolîna zansitî û zimannasî bi curekî ku:

- 1- di rêzimana port royalr da bu yekemcar ew yek hate selmandin ku rêziman tenê hunerê nivîsîn û axaftinê nîne, ku bo wî demî babetêkî gelek nû bû di zimanevanêda.
- 2- rêziman li gor boçûna arn û lanislo, zimanevanî brîtî ye ji şî kirina zimanî, lewra her di rêzimana port royal da dibînîn ku rêziman aliyên denig sazî û peyiv sazî û riste sazî digrît. (fonolojî û mornolujî û sîntaksî).
- 3- wê rêzimanda beşên axaftinê bi awayê felsefî û jîrî û lojîkî vekolîn derbarê kirîye û di riste sazî jî behs ji grê û riste kirîye.⁽⁹⁴⁾

Lê ev kome ji ber hokarên siyasî li sala (1712) ji aliyê paşayve dawî pê hat û nivîs karên wî bi tûndî rû bi rûyê yasay kirin, lê bandora wê kome di biwarê zimanevanê bo sedsalên piştî xwe her berdewam bû. Hertim berhemên wan wergêran ser zamanên din heya sedsalê nuzdeyem

⁽⁹³⁾ - G. Wheler, Port Royal Traditon of Grammar in Asher Simpson,1994,R3229.

⁽⁹⁴⁾ - Di . Dara Hmîd Mhimd. *Hendî Layen Le Tîwryekanî Ziman*,R26.

û derkuftina şêwazên nû yê çap û çapemenî her berdewam bû. Vî corî behsa me derbarê zimane vanyê di sedsalên navend dawî tê û dê berev dû sedsala gelek cuda û pir guherîn kirin derbarê zimanvanî û nas kirîna wan nivîser û kesên ku bandor li ser zimanasî bi giştî hebû û her dû sedsala hejdyem û nozdyem ve cine ku hemî pirin ji guherîn kirina ku bê cudaî di hemî ewrûpada ew guherîn serhil dan.

1.14 Zimannasî li Sedsalên Hejdehyem û Nozdehyem

Guherîn kirin bi derbaz bûna demî ku pêş van dû sedsala di biwarên zansitî bi giştî û zimanvanî bi taybetî dihatine rûdan ku pêtiriya wan jî bi renegekê felsefî rûdane, ev goherîn û şîrove jî tenê di çarçûvê yek welat da nedima, belkî serdemê vekolîna bi giştî di hemî dinyayê da serdemî vekolînya felsefî bûn, piştî qonaxa felsefî bûn qonaxekî din desit pê dike di sedsalên hejdehyem û nozdehyem da geşe dike û dikarîn bêjîn ku desit pêka vê qonax jî wê cafkanî digre ku dikirêt zimanên di gel hev berawrid bike ev qonaxe jî desit pêka peyda bûna rêzimanîya praktîkî bû (niqd aluxe tigbîqî). Ev jî tenê di yek welat da serhel nedaye, belkî bi awayekî cuda û ji aliyê çendîn zanayên cudave ev cure rêzimane vekolîn derbarê kiriye wekî li jêrê de behis dikin.

Franis Pop li sala (1816) di pirtûka xweda bi navê (awayê şîkirina di zimanê saniskrît) peywendya di navbera zimanê saniskrît di gel zimanên jîrmenî û yewnanî û latînî da dîxête ber vekolînê. Franis pop yekumîn kes bû ku vê xizmayetî derbêxe û bi hevra hebûna wan wek yek kome pesenid bike. Di rastî da ev nasandne pêş pop ji aliyê rojhelat nasya îngîlîzî wilyam cuniz li sala (1794) da derbarê wê yekî şîrove kiriye, lê ew amaje ya kurt û piçir piçirên cuniz nabne hokarê binyat dana vê peywendî. Li sala (1816) da ji aliyê pope ve raman û giringiya vê rastî ye eşkire kiriye. Her çende hejî nîne ku xizmeta van zimanan wekî zimanên

asya û ewrûpa bide pal pop, lê eşkire kir ku peywendên di navbera zimanî xiziman dibe bike babetêkî serbexwey zansitî zimanvanî. Ne zelalya zimanekî bi zimanekî din şîrove kirina wêneên û awaên zimanekî bi zimanekî din ji karên pop bûn ku kes pêş pop ev şîrove encam nedane.⁽⁹⁵⁾

Herwisa vê desit pêkê da zimannasên diyar wekî Ybakub Grîm vekolînên jîrmenî ku pirtûka (rêzimana elmanî) ku di demê navbera (1836 – 1822) da nivîsî ye vê bahs bi huirdî şîrove dike.

Pot (pott) ku vekolînên rîşe nasî komeka pêzanîna dirûsit bûn kar îxiste berdem zimannasên.

Kuhin (Kohin) ku di heman demêda şîroveên wî derbarê zimannasî û mîtulojî bû, Hindek zanên bi nav û denig wek Binfi (Ben fey) û Awfirçit (Aufrecht) û hindek din wan zanaya ku Pop vî bwarîda di nav pirtûka xwe da amaje bi navên wan kiriye.

Di dawîda divê amaje bi navê zanên din bikin ku roleka berçav di vê qonaxêda dîtiye wek Makis Muler (Max Muller). Ci kortîws (G. Curtius). Agwîst şlayişr (August Sichleicher) ev zanaye bi awayekî cuda vekolîn derbarê rêzimana piraktîkî encam dane.

Makis Moler di şîroveên xwe da di pirtûka (Ko wanek derbarê zansitê zimanî) ku bi zimanê îngilîzî li sala (1861) çap kirî bû, bûye sedema pesend kirina pêtiriya beşan ji bilî hindek beşan ku bi sedema dû dilya xwe rexnê lêdgrtin.⁽⁹⁶⁾

⁽⁹⁵⁾ - Firdînad Dî Susur, Wer. Kurş Efuy, *Dewre Ziban Şnasî Emumî*, 1381, R4.

⁽⁹⁶⁾ - Lectures On The Science of Languages –Delivered At The Real Institution of Great Britain In 1861 And 1864.

Ci.Kurtîws zanaê diyarê ywnanî derbarê rêzimana praktîkî ku pêtiriya vekolînên derbarê reşe û binemaên nasîna zimanê ywnanî bû li sala (1879) yek bû ji yekumîn zanaê ku rêzimana praktîkî di gel rêzimana klasîkî da eşkure kir, zanayên zimanvanî rêzimana klasîkî di desit pêka pêş ketina vî zaniste nûyeda bi guman temaşe kirîye û ev gumane jî aliyê beramber dirûst kir, ser encam Şlayşer yekem kes bû ku pêkola wê yekî kir bi desit hatnên lêkolîn di gel beşan bi awayekî kom ji yasa kom bike.⁽⁹⁷⁾

Yekêk ji rexneên herî girîng ku rû bi rûyê vê qonaxa rêzimana praktîkî bû ewe ku tenê berawridên zimanên hind û ewrûpa girtye û bi tu curekê behis ji komên zimanên dinê cîhan nakit û berawrid nake ji ber wê yekî bi kêm û kurtî hatiye bu vê qonaxî û rexne jî li hatîye girtin, çunkî ev lêkolîne pêş wê yekî dîrokî bin bi tamamî praktîkî bûn her çend ew jî bo şîrove ya dîrokî girînge, lê bi tenê nikare şîrove yekî tamam berawirda dîrokî di navbera zimanên bi desit bixe.

1.15 Ferheng Nivîsî di Sedsala Hejdeyem

(Wşewanî)(Qamus)

Di vê demê da guherîneka din derbarê ziman û zimanvanî serhilda ew jî nivîsîna ferhengî bû bo wan zimanên xudî pêş ketinekê mezin bûn. Ji aliyê vekolîna zimanvanî tê hejmartin ku di pirtûkên dîroka zimanvanî tîn dîtin. Di vê qunaxêda li hemî ewrûpa ferheng nivîsî bi awayekî fermî li seranserê hemî ewrûpa belav bû.

Yekem kes ku hizra mirovên bo xwe rakêşa Samul Canson bû. (Li sala 1709 – 1784 zi) Ku xelkê Lendena Berîtanya bû piştî (9) sal karî li sala (1755) ferhenga zimanî îngilîzî çap bike. Di gel wê yekî jî yekem

⁽⁹⁷⁾ -Firdînad Dî Susur, Wer. Kurş Efuy, *Dewre Ziban Şnasî Emumî*, R6.

kes ferheng nivîsî navê wî brêt Mîlr (1991) da navê sê kesên din dîne ku pêş Canson bûn. Yek ji wan Rabrît Kudrî bû ku ferhengek bi navê (rîza elf bê) li sala (1604) belav kirî ye ku (2500) peyv kiriye ferheng, nivîserek din ku ji ferheng nivîsa sitander nêzîke ew jî Can Kirze ku berhema wî bi navê (ferhenga nûya îngilîzî) li sala (1702) belav kirî ye û bîst û heşt (28) peyv têda ne.⁽⁹⁷⁾

Ferhenga D.Canson bo sala (1755) vedigere ku (40) hezar waje têdane, lê şroveên derbarê peyvek gelek pêş ketîtir bîn ji wê ferhenga ku Bîlî nivîsî bû li sala (1825), Noa Wîstir ferhenga emrîkî zimanî îngilîz ya xwe belav kirîye ku heya niha jî wek yek ji ferhengên îngilîzî ya girîng tê hejmartin.⁽⁹⁸⁾ Di welatên din jî pêngavên nivîsîna ferheng ji zemîna zimanên din peyda bû bo mînak li Îtalîya Wud Haws, li Feransa Wularîç. Belkî ferheng bo hindêk ziman jî nivîsa ku pêşketî nebûn wekî zimanî Saramakanî bo wê zimanî sala 1778 ferheng ji aliî yê tebşîrya bi taybetî ji aliye Sî.Al.Şufat ku bi Almanî dinivîsî.

Her wî demê da ferhenga Kurdî Erebi bi navê (Nûbihar) ku xwdî yê wê Ehmedê xanî ye ku bi merema fêr kirina zarukên kurd nivîsiye, her çend dîrokêka dirûsit ber dest nîne, lê li gor hindêk çavkanî bo dawînen (1600) û desit pêka (1700) vedi gerê, he jî gotine ku wî dem zimanê kurdî yek ji zimanên pêş ketî nebû, ew jî bi sedema çend egeran ku ji hemî girîngtir nebûna xwêndewarî di sercem deverên Kurdistanê da.

1.16 Ferensa û Girîngî Dana Wan bi Zimanvanî di Sedên Hejdeyem

Her çend sedsala hejdeyem pêş ketineka berfireh di hemî warênda û bi taybetî di warên zimanvanî peyda bû li Ferensa û zêdebarî wan hemî

⁽⁹⁷⁾ -M.R. Sorn, *Wer.Himd Alî Hiq Şnas*, R153.

⁽⁹⁸⁾ -Ç.B, R 154.

çavkanî ku bi desit hatîne ji aliyê zimanvanîve bi desit hat bûn, lê ji aliyê dîroka zimanvanîve wekî pêtevî nebû, bi çav geraneka bi vê qonaxî da dikarîn wê yekî dît ku rêziman nivîsî zehmet û yek rû (Sitriect gramimrianis) an ku hindek kesên bi tamamî xwe bi nivîsîna rêzimanve mijûl krî bî raste û rast ji aliyê dîrok nivîsên ve hatine pişt guh xistîn. Di navbera rêzimanên zimanê û feylesûfan de curek nakokî dirûsit bû ku tû aliyekî nekarî sûd ji koma din werbigire. Belkî dîrok nivîsên hind girîngî nedane rêzimanîyan û her cure berv pêşvecûnên wan red dikir. Tevlî wê yekî ku dîrok nivîsên û rêziman qebûl nekirin.⁽⁹⁹⁾

Ev di demekê da ku koma Port Royal li sala 1600 dikarin rêzimanek rêk bixin û belav bikin û di demê salên 1800 bo zimanê Ferensî çendîn rêziman hatine nivîsandin ku dikarîn bi sedsala rêziman nivîsî ya Ferensî bête navkirin û heman peyrewa rêziman nivîsî ya Port Royallên hebû, çunkî di nav wan da hejmarek rêziman nivîs (kşîş)(zelamîn olî) di nav da gelek bûn û klîsa jî rîya xoş nîşana wan da.

Çendîn zimanvan xwe bi vî karîve mijûl kirî bû ku her yek ji vana komek bandur û berhemên xwe li ser rêziman û zimanvanî hêlayne.

1.16.1 Klud Faru Dû Wjla

Klud Faru Dû Wjla (1585 - 1650) ku bi babê rêziman nivîsî ya ferensî tê nav kirin. Ew hem rêziman nivîs û yekek bû ji endamên demezirênerên ferhengistana ferense ji berhemên bi nav û deng bi navê (amajeyek derbarey zimanî ferensî 1647) bi ferensî (Remaraues sur la Langue française) ku di binyat dana şewaza rêzimanî ya sedsala

⁽⁹⁹⁾ – Declare Jean And Pierre Swiggers .La Ligusitqu Franchise And Xvll Et Xvlll Science Ímitations The Request Reception Et Context Glob All Ín R.Lorenze(Ed) . Acts Do Xix Congress Ínsercion Dela Linguistics' Filoloxia Romanicas . Univesiade Desantiago Decomposetal 1989 Vol.VII . Foundation Pcedro Barrie Delamaza, Conde De Frnosa A Corun Pp 763, 1996.

hejdeyem de rolekê bingehî gêrit û bi dergehê rêzimanî ya wê sedê hate hejmartin. Piştî wî xasit ku tenê bi rengekê wesfî û rêpêdanê ji zimanê xwe da behs û şîrove bike ku ne li ser bigehên rêzimana Latînî û ne li ser bigehên lojîkî ne hatibne binyat nan.

Berhemê wî jî zêdetir ji awayê pêşniyar û rexne girtin kom bibû û bi taybet jî ji xeletên komêk nivîser gelek rexne digirt wekî Kardînal Rîşil Ku fermana belav bûna berhema Wjla bilav kir bi behane ya hutafên sîyasî.

1.16.2 Rinye Dimare

Ev nivîser di her dû sedsalên hevdeyem û hejdeyem da hebû di navbera salên 1692 – 1670 de bûye endamê ferhengistanê Feranse,(1684) piştre bûye serokê giştê wê ferhengstan, berhemê wî bi navê (mînakek derbarê rêzimana zimanî yê feranse)(Traitede La grammaire Francaise) belav ki, yekem rêziman nivîse ku gelek bi hurdî di hemî koşên zimanî ve şîrove encam dabe.

Berhemî wî yekem berheme ku dikare di gel berhemên nû bîte hemberî kirin ji aliyê fonetîk û her di wî warêda hemî dengên dihêne wêne kirin û şî kirin, piştre behsa amrazên nasandin dike. Ku bi şîrove kirina (nav, awellnav, cureên ranav, demên kar, şî kirina kar, amrazê peywendî, awell kar, amrazî zyade) diyar dikirin. Bi her awayekî be pêşniyarên Dimare bêtiriya wan temamin û çespîne û hêşta bi awayekî giştî bandora wan her maye, di heman demê da jî pitrî ya wan hemî çalakî nîşanên perwerde bûna wan mijûl bûne derbarê rêzimana zimanve.

Wekî mînak ji kar înan amraza nasandina Dimare bi awayekî cuda amaje dike ku di zimanê Ferensî de li gor ew cudaî heye wek van dû bikar înan di zimanê Ferensî de.

((La noblesse de france))

((La nobless de La france))

Ku di derbirîna yekem da bo komeka bilind dê bi kar înan û di derbirîna dûyem da bo kesekê bilind bi kar hatiye.⁽¹⁰⁰⁾

1.16.3 Klud Bufye

Nivîserekî nû ku pêtir ji sedê hejdeyem derdikive ew jî Klud Bufye (1666 – 1737) ye. Nivîskarê pirtûka (rêzimana zimanê ferensî li ser binemaên şewazêka nû) bi ferensî (grammaire francoise sur plan nouveau) ku li sallî (1709) belav kirîye, di gel belav kirîya zansitî bi navê (şîroveên din)(memoires de trevoux) alîkarî dikir û sernivîskarê wê belav kirîyê pêkola wê yekî dida ku raman û boçûnên Bufye di nav belav kirinê da derbarê ziman û rêzimanê de belav bike. dîrok nivîs zimanvanî Biljî, Bufye wekî zimanvan dide nas kirin ew jî rêzimana zimanê Ferensî li ser binemaên şewazêka nû ji sê beşan dabeş dike.

- Yekem / derbarey nasandna coreên kar.
- Dûyem / zemîneya esasî rêzimana ziman.
- sêyem / paşgirêk derbarê derbirîn û xwêndin û nivîsîn ve.

Bufye ji hemî nivîskarên pêş xwe zêdetir amadê qebûl kirina awayê endazeya eqlî (awez)gerî têda bûn û dibêje: rêzimana zimanî bi awayê endaze (matmatîkî) peyrew bike bi vê rengê divê bi curekê bîte dirûsit kirin ku hemî zaravayên pêş bikar hînin û bi temamê naskirî bin.

⁽¹⁰⁰⁾ -M.R Sorn, Wer. *Mhimd Alî Hiq Şnas*, R160.

Bufye wek Wujla li gor wî ku rêziman cihekê wêneî yan wesfî hebe, li gorî wî bikar înanek baş û di heman demda bikar înanek xrab jî heye û ev cudaî di rastîda bikar înana zimane ji aliyê kesanve girê daye.

Ligor wî ku her zimaneke xudî rêzimaneka serxwî heye û ev jî ji aliyê nivîser û nivîsîn ve pêş xwe veşartî bûn û rêzimana zimane bo ser hev veguhastin û bi vî karî jî rêzimanek xrab bo zimane desit xisit. Ji ber wê Bufye li gor wî rêzimanê cuda bi hevra di navendeka zimane giştî da tuxtir û bi hêztre cunkî hemî ziman hokarin bo nîşandana û eşkire kirina sirûşita xeyalî.

wî cihî jî ku xeyal peyrewêka cihanî heye li ser vê divê ziman jî heman renig bête peyrew kirin. Beşên serekî her riste pêk dêt ji :

- A / nîhad. ew tişte ye ku kesek derbarê baxvê.
- B / guzare. ew waqeye ku rudan bekar dêt.
- C / wabestê amraz. Ku ev wekî modêlên rojne ku her mîletêk bi curekê modîlî bikar dînin wekî clû berg ku her gelêk bi awayekê cuda clên xwe di poşê. Ku hemî yên peyrewêkî cuda hene bê eve jî ku wabest bin bi hevra.

Çendên din ku di vê sedsalê da bandor hebûn wek Dmarser Jîrar, Buze... Hwd. ku her yek ji wan rêziman nivîs û zimanevanên bi nav û denigên sede ya hejdayem ya Ferinse bûn, berhemên wan rolek erênî berçav ji pêş xisitina rêziman bi giştî û zimanevanî bi taybetî hebû. Vê rê ev beş vekolînên me dawî tê û qonaxa sedê nozdeh û desit pêkekî nû ya zimanevanî desit pê dike û di beşên din da behsa qunaxên sedê nozdeh û bîst û ew nivîser û zimanevana dikên ku zêdetir bandor li ser zimanevanya giştî hebûye.

BEŞA DÛYEM

2 BEŞA DÛYEM

2.1 Taybetmendîya Ziman

Ziman diyardeke anku em dikarin bêjn ku taybetmendêke taybete bi mirov û zadgayek ku wêne û ramana nû di cîhanda berhem dîne û berev ramaneka bi sûd û têgehiştên waqê di jiyana û xoşewîstî û cwanî û azadî.... Hwd radikêşe.

Mirov bi rêgeya ziman ku dikare biçête nav bina nasîna ewên din û le gel wan peywendî dirûsit biket û yekum civaka mirovayetî bihênête binyat nan û alîkarîya mirov jî da ku cudaên hesit pê bike û di wî rêge da şîyanên pêş ketin rîz bikit, ji ber hindî dikarin diyar bikên ku ziman girîngitrîn û berçavtirîn taybetmendîya mirove, Ji bilî wê yekî ku ziman peywendên mirovayetî di gel dinya ya nanxwe ya mirovên û dinya ya dereve ya rêkîxit. Di warê hez kirina mirovî da taybetmendîya xwe heye wek faktera bandorên hizir û bîre, bi wî awa yê ku şêwe û sîfatên mirovan diyar dike û pleya her kesêk bi sîstema zimanî ve girê daye, bi wê raman ku her çende tak pêşketî dibî hizra taybetî jî pêşkevîtîr dibî.

Wît Genîştayin ziman dabeşê dû curean dike ku zimanê (tak û ko). Bi wê raman ku zimanê tak grê didat bi şîyanên hizrî take kesve û cudaî ya zimanê giştî bi berçav girtina civat tê danan.

Zimanê hemî dinya di gel hev cudayî heye, lê di dû tiştan de wek yekin: yekem di veguhasitina wize di hewaê da ku bi egera şepolên denigî sûd werdegrin, dûyem jî ev şepolên denigî di peywendî dane bi rastî ya cîhana derve bikar tînin. Lê cudaî ya ziman di gel hev hene, ew cudaî jî ku di rêk îxistina yasaên nav her zimanekî de diyar dibî.

Girîngitrîn taybetendî ku ziman bi her neteweyekî dibexşît bi taybetî piştî sedsalên navenid û şoreşa Ferensa ku ew gel û neteweên pê tene

naskirin. Anku her gel û netewek xudî zimanekî taybetî xwe bû û gelek jî pê dihête naskirin ku ev yek jî ji aliyê bêtirî ya civak nasên bi boçûnêka pesenid hejmar dikin, wek ewe ku dibêje gela ferense ya Îngilîz ya Çîn û kurdî û Rûsî.... hwd. ku bi zimanên wan têne zanîn ku merem çî geleke. Ew taybetmendî ku zamin daye gelan û ji fewtan û nemanê paristne. Girîngitrîn bidesit hatîya her gelekî di zimanda berceste dibî û mana wî jî peywendî bi ziman ve heye. ⁽¹⁰¹⁾ vêrê dikarîn bêjîn ku yek ji girîngitrîn taybetmendên nasîna her gel û neteweyek zimane.

Piştî şoreşa ferensa wî demê 200 salên pêştir di koma 386 wîlayetên Elmanya çar wîlayet beruvajî ewên din reftar dikirin, ew jî mezintirîn eger bi sedema cudaîya zimanî bû di gel 28 wîlayetên din da yek girit û ferenisa hate damezrandin. Ku di demê 100 salda zimanê ferensî sercem wîlayetan girit û desit pêkê wisa nebû. ⁽¹⁰²⁾ Yan li deverên Erebi ku piştî pêkul kirin bo kom kirina hemî Erebaên di yek rengê zimanîda karî yek core zimanê standar bo hemî erban bîbînin û bibe hemî lehceên Erebi. Ev mînakên ku hatîne behis kirin yên wan gelanin ku bi dirêjî ya dîrokî xudî dewlet û hikumet û yasayek bûn lê mîlletêkî weku kurd Ku ne xudî zimanekî hevgirtî û yek parçe axe jî ne bûye cewa bikarin ferheng û zimanê xwe biparêze, ji bilî helkuftên cugrafî û srûştî ya jîngehî û çî bike ku parêzgarî ji pîcbûna zimanî bike. Bî taybetî ku bêtiriya pêkul bu jinav birina wê hatîte dan, lewra niha gelê kurd zêdetir hokarêk ku pê bîte naskirin tenê zimane, ku cuda ye di gell gel û netewên din, anku vê qonaxa jiyana dinya da hebûna ziman bi faktirên serekîên gelan tê danan. Lewra hebûna zimanekî hevgirtî bo kurd di pêş her karêkî tê.

⁽¹⁰¹⁾ -Huseyn Mhimd Ezîz, *Slîqey Zimanewanî û Griftekanî Zimanî Kurdî*, 2005, R74.

⁽¹⁰²⁾ -Nîma Çayçî, *Wer. Az Angîlsî, Wîb Sayt Wwiw. Kurdish Academy. Org.*

Ji her girîngitrîn taybetmendî ewe ku ziman hebûna gel û neteweyên derîxit û mana wan jî bi zimanê ve grê daye. Yekêk din ji taybetmendên zimanî ewe her çende ziman bi xwe lojîkî û raman dare lê ew nmad û hêma û sîmbule tû cure peywendyek di gel wan tiştan ku nav pêve krî nîne, belkî peywendî di navbera (dal û medlul) peywendyekê qerar daye û rêkeftine, wekî mînak:

Di zimanê kurdî de peywendî ya peyva (dar) û (dar) bi xwe awayekî rêkkeftine û civakê zimanê kurdî ye û em (dal û medlul)(ebje û subje)ye di civakêka zimanî dî da diguherê û bo her yekî navekê din çêy kirîne, lê navkirî heman tişte.

Yek din ji taybetmendiya wê ewe ku ziman zaîye û dizêt, ev şyane ku bi hejmareka kêma denig û hêmaên bê raman û nîşan û peyv û risite bê jimar bihênête dirûsit kirin, hezkirin û ramana xwe derbibrît ku pêştir bikar nehatîne û ne hatîne bihîstin û kesên din bi hêsanî fam bikin û têbigehin. Yekê din ji wan taybetmendiya zimanî pêk hatiye ji sîmbul û hêman ku mirov di wan sîmbulan fayde wergirtîye ku bi awayî hêma û nîşana hatîne dirûsit bûn û piştî ramana jî veguhastine li gor vê taybetmendiya mirovî şyana bê endaz heye bo dirûsit kirina hêma û nîşana ramanadar. Taybetmendîka din ewe ku ziman di hemû qonaxên dirûsit kirina hêma û nîşanên raman dar û riste û deq û yasaên de rêk xistîye û rêk û pêkîk heye, ku ew saz kirin û dirûsit kirin rêk dixê û peyrewî ya wan yasaê dike ku ew hêma û nîşanên rêk dixê ku ji desit pêkî bi bê agahî (srûştî) wan yasa û rêsa ya peyrew dike.

Taybetmendên ziman bi zimanêve û bikar anîna wê ve girê daye ku her çend bikar anîna pleya wî berev pêş çûnê zêdetir bê, ziman jî

rêkxistîtir dibe wî demî ziman jî pleya berev pêş çûn û bikar înan wê jî zêdetir geşe dike.

2.2 Sedema Berfireh Bûn û Geşe Kirina Ziman

Xeyalêka berfireh heye bi awayekî dinêre cîhan ku li gorê wî pêverek bi ser welat û ziman da dabeş bû, ku di vê cîhanîda snûrên ziman û welat û nîştîman wek yek dibin, ev yek jî bi xeyal tê hejmartin çunkî tişteke wisa mequl têda nîne çunkî di yek welatîda çendîn ziman hebûya wî heye û sînore welatan jî di hemî biwarinda çenyek nîne. Geşe kirina ziman û belav bûn di snûrê welatanda wek hev nîne û çendîn hokar hene bo wê yekî ku wê cudaî derbêxe û geşe kirina ziman wekî hev nîne. Vêrî jî mînakekê wergirîn ji çewanya geşe kirina ziman û piştî berfirh bûn û belav bûn û egerên wan jî diyar dikin.

2.3 Mînaka Zimanê Kîşwa

Kîşwa ew zimane ku nêz bi 10 milyon welatyên Hîndî di şeş welatên cudaên Emrîka ya Latîn de axaftin pê dikin û her yek ji welatên Pîro û Bolîvyaya û Îkwador û Kolombiya û Çîlî û Ercentîn, ku li snûracîyayê Endêzîn li çend deverên Emazonda. Bêtirîya egerên belav bûna vê zimanê videgerê je bo eve ku bawer înan bi vî ku wî ziman di reçelesa wan deveranda hene û cavkanîên zimanî jî li heman deverî cavkanî girtîye.

Li sala 1575 da Tolîdo cêgrê paşa fermanekî bilavkir bi damezrandina Gwanzulo Holgon wek wergêrekê di navbera zimanên Kîşwa û Îmaro û Bokonîda ku ew ziman bi giştî Hindên bin deshelatên paşaên Pîroye. Li sala 1586 deqêkî nivîsî li Labaz paytextê nihaê Polîvyada dîtiye ku behsa wê yekî dike ku tevaya Hindên wî kerte û wî bajarîda bi zimanî giştî Eymar axaftin kiriye û bêtirîya wan bi zimanê

kîşwa axfitîne û têgehşitîne, ew ziman ku zimanê giştîye li Înkâ ji bilî vê zimanekî taybetî din jî wê navceê hebû zêdetir li hindêk gûnd de ku bi zimanê Bîokonya nas kiriye. Li sala 1599 da qeşe Kuyzo daxaz ji krîstyan kiriye bi zimanên Kîşwa û Eymaro û Byokonya axaftin di gel palêwrawên bo rahîbîda bikin, çunkî ew ziman li navçe yê bin deshelata qeşeda axaftin bi kirin.⁽¹⁰³⁾ Piştî dagîr kirina navceê ji aliyê Îspanya ve rewşa zimanê navceê guhorîn bi serda hat, bi curekî ku nşînên wêrê bi çend zimanên di yek demîda axaftin kiriye ku ew jî bi welatê dagîr kerî nedihate qebûl kirin, lewra qerara fêr kirina zimanê welatê xwe der kir piştî wê yekî ku zimanê kîşwa birîye xane ya guman, çunkî zimanê brêvebrinê bû di împoraryetî Înkâ û di naverasta Çîlî û bakurê rojhelata Çînî û Îkwador û Kolombya bikar înan, lê ci nemabî ew ziman bi navçûna împoraryeta Înkâ bi êgcarî windabê be wê jî biwar pê dabû ku ji dûfaqî bûnê zimanê welat bi wê ku zimanê Îspanî ji aliyekî û zimanê Kîşwa ji aliyekî dinve.

Lê eve ku welatê dagîrker dixasit encam bide bi wî away nebû ku serbazên ne karî zimanî îspanî bisepînin lewra hewar brine ber bikar anîna zimanî kîşwa bi merema rastvekirina wî împoraryetê. Ew qonaxe wisa berev pêş dicû ku bikar anîna zimanê kîşwa gelek betîn be û gelek bi başî bikar înye di qonaxa desit pêkîda. Di qonaxên pişt re da piştî wê yekî ku pêkolin gelek dan bi merema fêr kirina xelkî bo zimanê îspanî lê bê sud bû lewra dagîrker desit bi wêran kirina cihên pîroz û peristgehan û ji navbirina kultûrê taybetî navcên û di hember vê yekî da rabûn bi çap kirina pertûkên pîroz û fêr kirina xelkî ji olên mesîhî ku bi zimanî kîşwa ev hemû tişte di gel kîşwa encam dan zimanên Eymar û Bokonya jî pêş ketî bûn, çunkî ew jî wekî kîşwa bikar anî. Lê demê van dû zimanin

⁽¹⁰³⁾ -Luys Han Kalf, Wer. Bhadîn Clal, *Şerrî Ziman û Syasetî Zmanewanî*, Hewlêr, 2012, R125.

gelek nema ku axaftin pê dihate kirin, îdî wekî zimanê prêvbrina û bandora zêdtir bikar nehatin tenê kîşwa ew ple û senig xwe ji desit neda bû.

Piştî sedsalê şazdê û sedê hevde tenê kîşwa mabî ku li navçeyên çiyayê Endêzin serbexwe yî parasit bûn, lê piştî dirûsit bûna dewletên û îcarê kîşwa bi xwe rû bi rûy qonaxeka nû dagîrkarî bû ku di vê qonaxê da gelek serkeftî nebû, bi wê cure ku deshilatê îspanya karî Deshilata brêvebrin û mezinên û vejandinê bo xwe qorx bike û kîşwa jî di nav mlletêda wekî zimanê navceî bikar dihat û piştî wê yekî ku paşên Îngilîz bu demêkî ev ziman bikar anîn û piştî desit jî berdan û di demê çend sedsalan bû bi tak zimanêk ku çendîn zimanên taybet li rûberêkî mezin nêzê zincîr çîyaên Endêzda hebûn û hevdem bû bi tak hêmaê resenayetî hîndos, Ev geşe kirina zimanê kîşwa bêtir ji aliyekî soz û wêjdanê geşe kirîye lê eve cihê tî ramane ku heya niha di nav xelkêda pê diaxafîn, her çende jî zimanê Îspanya zimanî fermî û brêve birina welatên dagîr keranin.

Eger temaşeya vê dîroka zimanê kîşwa bikên dibînîn ku zimanê kurdî kêmtir nîne ji zimanê kîşwa belkî bêtir ji zimanê kîşwa berevanî ji resenayet ya xwe kiriye û di qonaxên cudada zêdebarê wê yekî ku deshelat darên Êran û Erebî bi dirêjahiya dîrok pêkola wê yekî dikirin ku zimanê kurdî ji nav bibin û mezina hîya xwe bisepînin, lê veqer bo dîrok û ew hel û merce ku li navçeyên kurdistanê têda bi taybetî di warê cugrafîda ku bi temamî di navceyeka ciya da mabîna xwe selmandî ye û zimanê xwe bi heman awayî ji dagîr karên paristye, di qonaxa nû jî da bi heman awaê eger deshelata dagîr kerî neba kêmtir nebû ev ji bilî pêkolên navendî ku zêdetir pêkol kirine ferhenig û dîroka zimanê kurdî jnav bibin, lê zimanê kurdî her kariye wê serbexwe û zimanê xwe biparêze û

bigehê qonaxa niha. Ev geşe kirin û berfireh bûna zimanên hevçerx jî vedigerê bo hebûna wê dîrok ku çendîn eger hene bo berfireh bûna û geşe kirinê wek zimanê kîşwa ku vî awayî wan egeran diyar dikin.

2.4 Egerên Berfirhî û Billav Bûna Ziman

Zimanê kîşwa wekî mînak me amaje pêkrî, dikarin li cêha wî mînak zimanê Kurdî û Ermenî û çendên din bînîn, lê kîşwa ku bi tamî ji kurdî nêze ji rûy egerên mabînî û geşe kirinê, baştirîn mînak bû bu vî behis. Ku çendîn eger hene alîkarê mabîn û geşekirinê dane, lewra dê girîngtirîn egera desit nîşan dikîn.

2.4.1 Sedema Cûgrafi

Cugrafi yekêk ji egerên herî girînge çunkî her neteweyek li snûrekê cugrafi diyarî krîda mabîna xwe didûme, hemû beşên cugrafi bi corêk ji corên bandorê ser zimanî hêlaye ku ew jî keş û hewa û nexşe û jîngeh û nizimî û bilindî ya navçeyên ku wisa kiriye çendîn zar di çwarçûvê yek zimanda kom bibin û her yek ji wan zarava jî bi eşkire wê bandorê dibîne bi taybetî li navçeyên cîyayên hewraman ku bi sedema egerên cugrafi chê wan bandorek mezin li ser mabîna zimanî bi taybetî zimanê navceê hêlaye û heya niha jî kêmtirîn guherandin bi ser resenayetiya zimanda hatiye. Anku bilindya navçe ya û çiyayê girîngtirîn eger bûn bo mabîn û geşkirin jî her bi heman awa ye û di qonaxên dîrok jî da yek bû ji zimanên xwecihyên bêtirî ya navçeyên kurdistanê.

Bi heman awayî kirmancî bi heman awa bû ku navçeyên ji aliyê cûgrafi ve cihêk baş bû bo dirêj kirin bi zimanê navçeyê. Di mînaka zimanê kîşwade ku despêkê zimanê dûyem bû ye, pişt rê belav bûye û bûye bi zimanê yekem bi dirêjahî ya navçeyên çiyayên Endêz. mezintirîn eger bo mabîna wek rêgirîyeka gelêka dijwar li dev dagîrkera mabî ku rê

ji geşekirin û berfireh bûna wî zimanîda bigrê. Lewra egerên cûgrafi rengê berfireh bûna zimanên desit nîşan dike û her egerêka cûgrafi alîkarî ya curekê ziman daye ku geşe û berfireh bibît. Wekî zimanê (Swahlî) Erebi ku li navçe yên derya yên Erebi hatiye û bûye zimanê deryaî bi wî ziman jî geşe kiriye.

2.4.2 Sedema Jîyarî û Bajêr

Ewî ku girîngî bît di vê xalêda ewe ku srûşit û sedemên di gel jîyana nû ya bajêr û bazar bi hevrê girê dayîne. Bajêr wekî wê ku heye û dibe melbendê kom bûna bêtirî ya xelkê û pitrî livîna jîyan têdaye ev kom bûn û livînên nav bazar tevî bûna kiltûrên cuda girîngitirîn sedme bo geşe kirina ziman û berfireh bûnê wek diyare bêtiriya xelkê bi sedema hebûna bingeh û kargêrî di navenda bajêran da kom dibin û hemî li ser yek cure ziman axaftin dikin bi merema dirêjî danê bi jîyan û derbas bûna karên xwe hemî wî cure zimanî bi kar dînin. Belkî ew xelkên ku li navçe yên derve yê bajirên dihêne bajêrê je bo her meremekê bît ji mecbûrî diçine cem wê xelkî ku wî ziman bi kar dînin ku zimanê xelkê bajêr je bo mînak li hewraman xelk bi hewramî diaxive, lê eger dêçne navçeyên Soran di îro da bi taybetî bajarên wek Hewlêr û Silêmanî curekê mecburê heye ku awa yê axaftina wan bajêra bi kar bînin. Ev jî bo navçeyên zaza û dêrismê her dirûste ku dema diçine Amed yan bajarên din mecbûrin ku bi zaravayê Kirmancî bi axifin. Lewra bandora jîyar û bajêran giringiya taybet ya xwe heye je bo berev pêş birina ziman û geşe kirinê wek dibînîn zimanê bajêrê Silêmanî bêtiriya geşe bi xweve dîtîye ku çendîn eger hene wekî hebûna senterên û zanîngeh û hatin û çûna bazarganî û..... Hwd. ku li sinurên navçeyên Soranî bêtir bi kar tê.

2.4.3 Sedema Abûrî

Yekêk din ji egerên herî girîng belav bûna ziman û geşe kirinê ji aliyê abûrî û bazar kirin da ye, ku dibe mezintirîn bandor li ser belav bûna ziman ne tenê di çarçûvê cûgrafêka diyar kirî belkî sinurê cûgrafî ya xwe jî derbas dike û pêngavên je bo navçeyên dûrî je xwe jî dide ku ev jî dikarê di rêka bazar kirin û rêgaya bazirganî ve zêdetir encam bidên wekî bi eşkere diyare ku berfireh bûna zimanê îngilîzî li navçeyên dûr ji sinurê cûgrafî ya xwe tenê ji ber wê yekî nîne ku zimanekê temame belkî çendîn egerên girîng hene je bo belav bûna wî ziman ku yek ji egerên girîng di warên abûrî û bazar û şandina tiştan da ye, bi wê raman ku bi sedema bikar anîna zimanê şandin û nivîsîna îngilîzî li ser kulupelên ku di rêka bazirganî û abûrî ve tîne şandin, mezintirîn bandor li ser bi kar anîna wan tiştan heye û bi taybetî belav bûna wan jî li wan welatên ku niha bi welatên cîhana sêyem tîne nav kirin.

Lewra abûrî di berev pêş birina ziman û geşe kirinê da roleka serekî dibîne, di heman demê de egere ji bo pêş ketina wî zimanê di cîhana derve ya bikar anîna xwe û demê pêşketî dibît ku diyare ji aliyê abûrîve karî bît wê pêşkeftin berfireh bike bi wê ramanê ku tû gelêk û neteweyek nikare pêş kerî bît heya abûrîyêka serbexwe ya bihêz nebî. Anku hebûna abûrîya bihêz alîkarê serekî ye je bo pêşketina civak bi giştî li hemî warên de çî di warê sîyasî û civakî û serbazî û olî û zansitî û çî di warê hejmar kirina wekî gelêkî zîndî û xûdî jimar ji aliyê gelên dinve. Hemî ew pêşketin ji aliyekî tê hejmartin û pêşketina zimanê gel jî ji aliyekî dinve tê hejmartin anku her gelêk bi hemû pêşketinên nahête nas kirin ji bilî pêşketina ziman nebî ku gelêk zelal û eşkire ye pêşketina zimanê her gelêkî bi pêşketina wî gelî tê hejmartin û ew gel jî pê dihête nas kirin,

anku aliyê abûrî li gor bîr û nêrînîn Markis tenê egerek buyeje bo geşe ya ziman û berfireh bûn jî.

Ji mînaka berfireh bûna zimanê Kîşwa de egerên veguhastina bazirganî û hêlên veguhastina bazirganî çî bi rêga ya hişkatî yan deryayî û heta asmanî jî rolêka bi bandor dîtî ye je bo pêşxistin û geşe kirina vî zimanî.

Zimanê kîşwa ku desit pêkî ji navçeyên deşit û kenarên navceya (Pîro) axaftin di rêka abûrîve hatî ye veguhastin bo navçe yên cudaên Endêz ku rêge ya alûgurên bazirganî bû, di navbera navçeyên cuda û kenar û deşit, lewra ew ziman bi awayekî berçav geşe bi xweve dîtî ye, wekî berê me amaje pê kirbû zimanê yekem pêş zimanên din û bêtir bikarhêner ji dewrê xwe kom kirî ye ku hokarê abûrî û veguhastina tiştan bandoreka mezin li ser wê berfirehî û geşe kirinê hebû.⁽¹⁰⁴⁾

2.4.4 Sedema Sîyasî

Bi dirêjahî ya dîrokê sîyaset û sîyaset kirin bi zimanekî diyarî bandorek mezin kiriye ser hemî çemkên jîyanê civak bi wê raman ku araste ya sîyasî ya her gelêkî rû bi kiv bê araste ya fikir û hêz û pêşketina wê gelî jî bi heman awayê dibî, di warê zimanda sîyaset rolekê herî serekî dîtiye ku karî ye zimanekî bimirîne û zimanekî din jî lawaz bike zimanî fermî jî geşe pê bide, herwisa bi eşkire diyare ku zimanê Endûnîsya ku zimanek nîne bi zimanî Endûnîsî belkî bi sedema hebûna îradeka sîyasî karîne zimanê (Malaye) bikine zimanê fermî û navî zimanî Endûnîsî di ser dane û geşe jî pê bidin.

Yan ku ewe bi sedema hebûna hêzêka sîyasî karîne zimanê Îbrî ku tenê zimanê pirtûk û olîên grupên Cûyan bû, ji mirinê rizgar bikin û bibe

⁽¹⁰⁴⁾ -Luys Han Kalf, Wer. Bhdîn Clal . *Şerrî Ziman û Syasetî Zimanewanî*, Hewlêr, 2012, R130.

zimanekî bihêz û bête geşe sendin û ew jî piştî wê yekî di sala 1881 desit avîtnê bi zîndû kirina zimanê Îbrî û piştî damezirandina qewarêkî bo Cûwan li navçe ya Qûdis li sala 1904 rêkxistnek bi navê ziman hate damezrandin û piştî damezrandinê hikûmeta Îsraîl li sala 1953 li gor yasa ya ekadîmya ê zimanê Îbrî hate damezrandin û bûye yekêk ji şaxên hikûmet û dûbare nivîsîna rênûs û darşitina peyv û peyvên nû ê serkeffî bû, çendîn zarave yên nû hatine nav ferheniga zimanê Îbrîve û mezintirîn pêşketin pêşkeş bi zimanê Îbrî û Cûên hete kirin.

Ev jî eve digehênê ku egerên sîyasî û îrade ya sîyasî wekî çewa zimanekê ji nav dibêt, wekî eve ku li salên 1924 desit ji bi jinav birina zimanê Usmanî hate kirin ku ev zêdetir di warê şêwazê nivîsîn bû û karî awayê latînî bisepîne û serketî jî bû, ku bi sedema sîyasî zimanê Usmanî hate win kirin ku ew jî di welatêkî de ku bingeha dariştinê wî ziman bû.

Bi heman awayî dikarî bi sedema heman eger wekî zindûkirina zimanekî pişt rê berfireh kirina wê wek zimanê Îbrî ku rolê serekî bibîne û bibe faktorêkî serekî ji bo geşe kirina ziman wisa jî bibe faktorêk ji bo di nav birana zimanêkî din.

Lê mexabin heya niha ew îrada sîyasî di nav kurdan da dirûsit nebûye ku bikarîn zêdebarê wan hemî nivîsînîn zimanê kurdî zimanekî netewey ji bo mîlleta kurd peyda bike, ku tenê rêgir di berdema dirûsit bûna wî ziman jî di îrode tenê nebûna îradeyeka sîyasî ye ku biryar li ser dirûsit kirin û praktîzekirina netewê bide. Ku ev behs gelêk dirêje tenê wekî amaje danêk bo giringîya hokarê sîyasî di nasandan û geşe dana zimanda ku me amaje pêkrî.

2.4.5 Sedema Serbazî

Wekî zelale ku artêş li her cihêkî desithelat hebe wî demî zimanê wî artêş jî bibe zimanê serekî yê wê dever bi dirêjî ya dîrok û bêtiriya wan welatên ku ji aliyê artêş û serbaz welatên din bi qiweta hêzê dagîr kirin artêş û serbaz hevdem zimanê welatên dagîr kirine bûye bi zimanî yekem li welatên dagîr karî de ku çendîn mînakên eşkere û zelal hene bo vê babet.

Wek dagîr kirinên Ferensa bo ser bakûrê efrîqa ku karî navçeyeka berfreh li Mexrîba Erebî û Cezaîr û beşêka Lîbya bêxe bin desithilatê ya serbazî ya xwe û karî zimanî Ferensî li wan cihan ku pranî ya herî zav Ereb bûn bisepêne û zimanê navçe yê qedexe bike ku heya niha jî di hemî kar û barên fermî yên dewletî û îdarî da zimanê Ferensî li bêtiriya wan navçe ya ku Ferensa dagir kirî bûn zimanê yekeme û bêtirî ya xelkê wî zimanê bikar înin. Yan jî dagir kirî ya Îngilîz bu ser welatê Hind ku zimanê Hindî hate qedexe kirin û bi hêza artêş û leşkirî zimanî Îngilîzî kirine zimanê yekem û fermî ê welat ku binema ê zimanewanî yê li ser desitê (Panînî) Hindî damezira bû û bo demê çendîn sedsal wekî zimanê fermî yê Hindistanê bikar dihat, belk niha jî zimanê Îngilîzî li programên xwêndin û bikar anînên îdarî ên hikumetî bi awayekî eşkere maye û renigve daye.

Li Emîrîka yê Latînda dagîr karên Îspanî ku bi heman awayê serbazî bibû ye egera çespondina zimanê Îspanî bi ser zimanî Latînî û zimanî navçe ya navçeyên Emrîkê Latîn, ku heya niha jî li bin bandora artêş û leşkîrên Îspanîda ye ku zimanî îspanî zimanî fermî û yekemê wî gelê tê hejmartin.

Di van mînakên de ku me behs kiri bi zelalî tê nîşandan ku serbaz û rolê artêş di belav bûna ziman û geşe kirina wê bi egerêka serekî û girîng tê zanîn, ev nek tenê di warê dagîr karî da belkî di warê îsbata wan biryar ku îradeyeka sîyasî biryar li ser dide ku artêş aliyê serekî ye di ci bi cî kirina wan biryar ci di nav xwe ya welat yan jî di derve ya welat bi taybetî di warê zimanîda ku bi sedema desithelata serbazîve dikarê di demekê kurt da zimanê yekem û fermî ji bo welatî dabinî û geşe bike. Ku carên din jî mixabin heya niha jî em mîlletê kurd di vî beşî de bê beş bûn û bi sedema nebûna artêş û sîstemekê qeyim nikare biryarên sîyasî di warê zimanvanî ve wek xwe ci bi cî bikit ku ev yek jî cihê daxye.

2.4.6 Sedema Olî

Ol jî hem wekî pîrozî û hem jî wekî bandor li ser tamamî ya tiştên jîyana civatî li sedsalên despêka mirovayetî de heye niha cihê girîngî pêdan û rêz girtina hemî mirovayetî bû ye. axaftinek heye dibêje: hemî gel bi bê abûrî û civatî û sîyasî û zansitî kariye jîyan bikin, lê bê ol anku gelêk nîne ku ol nebî peristîyek nebê bi perstê anku tu gelêk bi dirêjahiya dîrok nîne bi bê olî bît.

Girîngî ya olî di hemî warên jîyana mirovayetî bê hijmare, anku hebûna her olîyekî girê da yê bi hebûna gelêkî û beruvajî jî dirûsite, belkî hendê gel hene ku bi sedema olî rêzdar bûne û belkî karî ye wê rêgeve xwe bikine gelêk berferh û berfireh bibin. Girîngî ya olî di warê zimanvanî hind girînge ku bi demarê here serkî belav bûn û geşe kirina ziman dête zanîn.

Her li serdemê yekema nivîsîn û xwêndevanî heya ku îro ol karî ye wî pêge û giranî xwe rabigirê di belav bûn û geşe kirina ziman de, wekî mînak zimanê Erebi ku pêş olê Îslam ew ziman nebû ku cihê girîngî bî

yan bi vî awayê muhkim geşe bike û belkî bibe zimanê fermî çendîn gel û netewe yên ku ne Erebin, ku ev jî tenê bi sedema olî pîroza Îslame ku zimanê Erebî karî xwe di çarçûvê zimanekê serkeftî û tamam de belav bike û geşe jî bikat. Yan belav bûna zimanê Îngilîzî yan Ferensî li başurê Efrîqa ku egerê serekî ya belav bûna wî ziman li wan navçe, bi taybet ku ple ya xwêndevanî ya nizme vedigerê wê yekî ku tebşîrî yên wan bangeşe bo olî Mesîhî ya dikin, pirtûka pîrozên olî ye wan bi zimanê netewe ya xwe belav dikin ku ev jî rê xweş kerêke bo wê yekî ku ew netewe fêr bibin zimanî jî fêr bibin.

Herweha zimanê Sensekrîtî ku yekem car ji aliyê Panînîve rêziman bo dana ye yekem car tenê ji ber parasitina olî û deqên olî Hindî nivîsî ye û pişt rê ku bi sedema belav bûna wî olî li hemî navçeyên Hîndistan de rû di belav bûnê kir û deqên wê jî bi zimanê Sensekrîtî nivîsî bûn, ev jî bûye sedema wê yekî ku zimanê Sensekrîtî geşêka tamam bi xweve bibîne ku ew jî bi sedema belav bûna olî bû ye.

Lewra rolê olî girîngî ya tamamê xwe heye û belkî em jî li kurdistanê bandora olî hind zave li ser me ku me nikarî ye je bo hinedik erkên olî pêvên kurdî dabnîn û di nihada li gor me ku ev peyvê kurdîne wek (heram, rojî, zekat,..... Hwd), û tevlî ferhenga zimanevanî kurdî bûn.

2.4.7 Sedma Teknolojî û Zanista Teknîkî

Îro mirovahî bi qonaxêka nû ya jiyanêda derbas dibe ku cudaekî zav heye di gel qunaxên pêştir bi curekê ku bê sedemên teknolojiya û pêşketina mirovên û berdewamiya jiyan ne rahet û gran dibe û tevlî hemî tiştên jiyan bû ye her di warên veguhastin û gehandinêda û heya warên

din mirov wek xwardin û bi hênvedan ...Hwd, hemî ev tişt di hember pêşkutina teknolojiê ê mirov qonaxeka nû bi xweve dibîne.

Di warê zimanvanî û geşe kirina zimanîda bi yek ji egerên serekî bo geşe kirina ziman ku teknolojiya qonaxeka nû ya mirovayetî û pêdivyeka serekî ya mirovî ye ji ber wê yekê ku ew zimanê bi kardînî di teknolojiêda ku dibêjn zimanê zansitî û ew neteweyên ku pleka pêşketî di warê teknolojiêde bilinde hertim pêkolê dikin ku zimanê xwe di wî warê de bikar bînin bo wê yekê li ser wî zimanî rabhîne. wekî em eşkire dibînin ku ev hemî mubayll û kumpûtetr û amîrên rojaneên van welatan da bikar dînin bêtiri ya bikar hênerên şewazê zimanî îngilîzî bikar dînin ku ev yek jî tû alîkarî dibe rêhêsankerêke bo zimanê îngilîzî bê heza wî gelî û netewên wî cure zimanî ku zimanê wan geşe bike û belav bibe.

Ev bwarê teknolojiê çendîn beşên girîng di jiyana cvakanda digre wekî bikar îna kompûter û mubayll û televizyon û amêrên dirûsit kirina xarnê û veguhastinê û... Hwd, ku her yek ji van bi komêk zimanewaniya şarave û remzî kar dike ku her yek ji van nhênî ya bi srûştî dibe parek ji zimanê bikar hênerên ku pêştir hebûna wan di nav gelande nebû, Lewra bandora pêşketna amêrên jiyana û teknolojiya û teknîkî di jiyana mirovayetî bi giştî û di warê zimanewanî ê bandorek berçav heye û alîkariya belav bûna van û geşe kirinê jî dide.

2.5 Mirna Ziman

Di sedê nozdehem û rola zanaên civakî û civaknasînê ziman bi taybet pêtiri ya wan ziman wekî hebûneka zindî bi nav dikin ku piştî derbas kirina qonaxên zarokî û têgehiştin û li ser binemaên egerîk yan kome hokarên berev nehîlan û neman biçe û zimanekî din cihê wê bigre vî derbarê bi guherîna ziman dihîte nav kirin ev guherîn kirine li ser wan

binemaên dêt ku welatên yek civak çend ziman li gor berjewendên yek zimanî desit ji zimanên din berde ku hinek caran bi merga ziman tê navkirin ev jî di demekêda bikardê ku ew lihce û ziman tenê wî civakî da hebûn hebe.

Hinek ji zanayan li cihê merga zimanî guherîna zimanî bikar dînin, ku li gor wan guherîna şewekî yan navê zimanekî bi dirêjahiya dîrok bi awayekî ku bi mirna zimanî tê navkirin û je bo mînak zimanê Latînî ku di îroda axaftin pê nahête kirin û bi zimanekê mirî jî tê hejmartin, çûnkî zimanê Ferensî û Îspanî û Îngilîzî bi awayekî nû yê zimanê Latînî xwe nîşan dide û tê hejmartin.

Merem ji mirna ziman ew guherîn nîne ku di demekê de li ser zimanekê dêt û zimanekê din ji awayê cuda bigre, belkî merem ji mirna ziman ewe ku bi rûdêkî neasayî û tengav ya rû bide û di encamda ew ziman bi tamamî ji nav biçe û winda bê.⁽¹⁰⁵⁾ di ferheniga giştîda merem ji mirna ziman ewe ku îdî xelk axaftin bi zimanek nekin û bi zimanê mrî tê nav kirin.

Îro di dînyade jimarêkî zêde ziman hene ku her zû ji nav diçin û berdewam ji nav diçin, li Rûsê zimana xelkê bakur û Sîbîrya di qonaxa ji nav çûnê nêzîke, pêtîriya zimanên gelên bakur û Sîbîrya di rewşeka pir xrabidane çûnkî peywendî di gel tu yek ji kome xêzana zimanên ve nîne.

Ji aliyekî din ve ziman di ferhenigên de bi mirnê na hête hejmar kirin, belkî bi zimanên kevin yan klasîk tînan nav kirinê. Wekî zimanê Latînî ku tenê di nava ruperên nivîsînê de maye û axaftin pê nahête kirin, Latînî û Grîkî û Erebî ya klasîk û Îbrî û Sensekrîtî ev zimanên ku çansa wan ji zimanên din zêdetre ku bi sedema nivîsîna van ziman ji sedsalên

⁽¹⁰⁵⁾ -Yhya Mdirsî, *Dramdî Bir Came Şnasî Zayan, Tihran Mose Mgalat û Tihqîqat Firhingî*, 1368, R90.

bikar înana wanda û heya niha mayne, lê ew zimanên ku tu cureka nivîsîn nîne û nivîsîn pê ne hatîye kirin bi mrî têne nav kirin û pêtir jî rû bi ruê jinavçûnê dibin. cureka din ji mirna ziman birîtî ye ji helmijîn û çûna nav zimaneka din wê raman ku zimanekî baladesit zimanê bindesitê win dike û zimanê bindesit bi tamamî jinav diçe.

Dibe mirna zimanan li gor rêjê be û buye bihêne pêvane kirin bi wê yekî ku hejmarek bikar înîna zimanekî werdigrîn ku dû corên ziman bikar dînin û pişt rê rêjeya yekem werdigrîn ku bi zimanê yekem di axvin û rêja wan jî ku bi zimanê düyem diaxvin, piştî guherîn kirinekê bo me dredikevê ku rêjeya bikar înîna wan dû zimanên gohurî ye bi raman wê yekî ku rêjeyek ji ziman tûşa mirnê bû ye, bi wê yekî ku bikar hênerên wî cor kêmbûne.

Komek eger hene ku wekî pêştir jî me bal kişande ser bo geşe kirina ziman bi heman awayî jî çendîn eger hene ku dibne sedema mrin û jinav çûna ziman. Ji ber wî komêk eger diyar dikin.

1. Bi sedema heza daye û babên xwe ku dixazin zarokên xwe kîjan ziman bielmin, wisa li niveên xwe dikin ku ew ziman wan hez dikin bielmin wekî wê ku li kurdistana bakur (turkya) rû dide ku pêtiriya kurdan zimanê dayk piştî guh xistiye û zimanê düyem ku turkî ye fêrbûne yan desit ji fêrbûna zimanê kurdî berdane ku komeka haletên hene bo vê yekî ku vêr cihê behs kirin nîne, ku hez bi xudan kirinê bandoreka zav li ser vî haletî he ye di nihada bi taybetî ev yek jî bûye ku zimanê kurdî bi rêjeyka berçav berev mirnê biçe.
2. Bela û karesat û zyanên zav ku berê xwe didine neteweyekê wekî hişksalî û nexoşî yên mirnî û şer û erdhej û birsyetî û burkanHwd, bi awayekî giştî dibine sedema kavi kirin û wêran bûna navçe ê û

guherînk bi ser hemî biwarinda dihêt û ziman jî beşdarê wan guherîn kirin û guherîn jî bi serda dit ku bi awayekî ji awayên egerê mirna ziman tê çaverê kirin, Ku di encamê wan diyarde ên rû didin ku piştî van karesatên dêne xarê ku awarê û derbederî ya gelî tûş dibe.

3. Sûd wergirtin ji qutabxane û fermangehên hikumîda wekî mînak li welatê Flîpîn piştî serxwe bûnê anku li sala 1972 xelkê zêdebarî bikar îna zimanê mîllî û neteweyên zimanê düyem anku (Tagalug) yan wekî zimanê düyem bikar dîna bi taybetî di warên perwerde yê û fêr kirina wê egerê bû sedema wê ku bi dilê xwe desit ji zimanê mîllî xwe bihîne û zimanê düyem anku tagalug bikine cihê wê zimanê netewey wek zimanê yekem tê hejmartin, ku ev yek jî Arîşe bo komeka wan hoza û qebîla dirûsit kiriye ku zimanê tagalug nzanin û rû birûy arîşa bûn.
4. Egerê sîyasî ku her zimanek di berjewendi ya rêve birina sîyaseta wan mîletanda be peyrew dike û desit ji zimanên din berdin ev yek jî li mîllet û zimanê Îsraîl de dibinîn ku bi heza Emrîka û Îsraîlê li ser belav bûna zimanê Îbir ye, bi wê yekî jî zimanên din ku li Îsraîlde hene bi sedema heman sîyaseta wan welatên rû bi ruê ji navçûnê bûne û ji nav diçin.
5. Egera teknelojî û geşe ya abûrî û pêşketina pîşeyan ev yek jî bûye sedema ewe ku bajêrekî pîşesazî corêk ziman zalbe bi ser zimanê asaî û rû bi rû zeafbûn û winbûn dibîtewe⁽¹⁰⁶⁾.

Komeka egerên din hene wekî egerên serbazî û civakî û olî û abûrî, ku her yek ji van ji aliyekî rolê xwe dibîne ji mirna ziman û jinavçûnê, Lewra di dawî yê de bi mrî tê hejmartin her çewa be nav înana mirnê bu

⁽¹⁰⁶⁾ -Alî Mhimd Hiq Şnas, Şar û Zad û Mirg Zibanha, *Mqalatî Adebî û Ziban Şnasî*, Tihran, Weş Nîlufir 1370, R140.

zimanî cure xerîbî têdahene çûnkî qonaxa mirna zimanî bi awayê mirna her candarêkî nîne.

Girîngî û Pîtedana Ziman

Ziman di sadetrîn raveda yek ji kirestên klîlîyên binyatnana grûpên mirovayetî û dirûsit kirîye ko peywendî gişt peywendyên, vî rûy hemî civakîk û pêkolê dike perwerdeya zaruwên xwe ji berçavgirtina zimanê civakî araste bike, anku hemî mirovayetî birewam pêkolê dike sîyaseta zimanî bikin û zimanê xwe biparêzin û ast û pleya zimanê xwe bilind bikin vê awayî jî netewe binemaên netewe bûna xwe li ser binemaên zimanekî binyat binît, ku tenê senter bûna ziman dibe binyat binînîn, babetê giringiya ziman yekêke ji babetên giştî ku berewam cihê şîrove û zimannasan bûne.

Ziman amrazêke ku li jiyana civakîda hatiye taybet kirin bi mirovîve yan bi awayekî din dikarin bêjîn ziman taybetmendye ku tak ji tamam bûna proseên jiyana giştîde bikarê mirovên bi gutûbêjn hevdû fehim dikan û tamam karê jiyana mirovayetî ye bi sedema ziman ji niveyekî ji bu niveyekî din û dahatî veguhazê û eger ziman di civata mirovayetî de cuda bikên dewrana civakî wê radiwiste. hendê caran ziman wekî sermayeka ferhengî tê navkirin demê bidesit hatin û geşekirin û berferh bûna kultûr û ferheniga civakêk tê behs kirin ewe ziman ku raburî û dahatî û nihaya wê civatê bi hevra grê dide.

Babetê ziman û giringiya ziman û peywendî di gel heqîqet û hizir kirinêda yek ji babetên serekyên ku berewam ji aliyê feylesufên di hemî serdemên cudaên dîroka felsefîda cihê hizir kirin û nêrînên bû ye, wî demî mirov xwe wekî bûnewerêkî hizirker nas kirî bî corêk ji gelî vî babetîda peywendî bi hevra bûnê heye, ku bi rastî peywendî ya ziman di

gel heqîqet û rastî de çîye? Aya bi rastî ji dereve ê ziman dikarin bigehîne heqîqet û dikarin hizir bikin?

Hîraklîtus feylesufê yewnanî yekem kes bû ku berisva vê pirsê dide, Hîraklîtus di heqîqeteka bi navê (Logos) ve axaftin kir ku hem rêk bûn di de cîhanê û hem jî dîne nav fikir û xeyalê, ji aliyê Hîraklîtus ziman helgirê heqîqeta hemî hebûne yan ew axaftina Suqrat derbarê giringiya zimanî dibêje: (axaftin bê fikir û fikra bê axaftin jî hebûn nîne).⁽¹⁰⁷⁾

Paol Sîmpsun zimannas di despêka pertûka(ziman aydolojya û rawange) di mînakêkîde hûrkarî û girîngî û bayexa ziman û bikar anîna ziman pêvane dike ser nîgar kêşan, demê di mînakêkîde behsa wan her sê nîgar kêş dike ku divyan wêney paşa ê çêkin ku cihê razî bûna paşa bît, yekem serkuffî nebû û dûyem jî bi heman away û piştir a sîyem nîgar kêş dikarî serinca paşa rakêşe û xeleta her dû nîgar kêşên pêş xwe dûbare neke û paşa bi wêne ê xwe razî kir.

Sîmpsun dibêje ku çewa huner dikare bi wî awayî bikar bît ku cihê rezamendî be, spî û reş li cihên xwe danin, bi heman awa ziman jî bikar înan heye û dikare bi wî awayî bikar bît ku axaftinkirek divê encam bide, di gûtnên baş û nebaşda beşdare, wî demî meydana kar kirina zimanî dibête meydana nasandina kesayetî û şîyana kesên di warê jiyan bide û anku diyar kirina kesayetî ya civakî jî diyar dike. herçende di rwangeha nezerî û atîfî û rewşa mirovî a ziman wekî yekin û yeksane, ta wî demî ku nûgerî rû li zimanê dike bi sedema pêşketina civakî wê yeksanî ya wek yek girîng hebûna wan cuda bû û hendî bi lezatî û hendîk jî bi hêdyatî girîngî û hebûna xwe disilmîne.

⁽¹⁰⁷⁾ -Befraw Nûrî Sayetî Xelk,Mqale, Wwiw.Xelk.Org.

Lewra ziman wesîle ya guherîna hizir û fikir û havdem jî yek ji klîlên befreh bûna zihna mirove, di gel wê yekê jî ku ziman girîngtirîn pêvera nasandin û bawer kirin ye, lê egerên din jî hene bo bjartin û cûda kirina wan nas kirin, dibe ku ziman di binyat dana welatekê nû ya de kum bibît û di heman dem jî de yek ziman egerê dawayê nîne je bu binayt nana dewlet çunkî Sirb û Kirwat û Bosne yek ziman hene, lê dewletên wan cudane ku çendîn eger hene wekî cudayî berjewendî ya millî û mezhebî û olî... hwd.

Demê welatê Franse ji împoraryeta mesîha cuda bû divê li ser çî binemayeka pêname ya xelkê welatê Ferensa bikin bi taybetî demê Papyê xelkê wî welatî ji împoraryetê dûrxist, lewra tenê tişteke hevbeş kir ku xelkê frinsa di çarçûvê yek dewlet de kom kirî ew jî hebûna zimaneka hev beş bû ku karîn xwe di çarçûvê dewleta Frensa rêk bixin û zimanê Frinsî bikine alîkarê pêk hatin û kom kirina dewlet. ziman amrazêke je bo nasandin û aşna kirina fikrên mirov û tû rolekê di binyat nana fikrên mirovî de nîne û bîr û nêrînîn mirov û pîroz û nasnama mirovî nîşan dide.

Zimanî rolekê wisa nîne di dirûsit bûn û binyat nana pêname ya kesî û qewmî, bo mînak ew kes bi zimanê Îngilîzî di axive merc nîne Îngilîz bî yan Ereba yan Fars bî çunkî rêja wan kesên ku xelkê welatê Îngilîzin û bi nive ê wan Berîtanîne cudandin ji wê rêjeya ku li dînyada bi zimanê Îngilîzî di axvin lewra ziman bi mezintirîn û berêztirîn hunerên mirovî tê hejmartin û her kultur û ferhenigekî xudî zimanekê taybet bi her takêkî, ezmûn û xeyal û hesit û bidest hatît di navbera hevdûda di guherin bi awayekî giştî ziman amrazeke bo fêr kirin û fêr bûna merema her takikî.

Fêrbûna ziman û giringî ya ziman di salên destpêka jiyande desit pê kir û bi xwêndina babetên cuda berev lutke ên pêşketî çûye û ev pêşketin rolekî bandor di pêgehandin û mezin bûna eql û zêhna mirov de heye.

2.6 Roll û Erkên Ziman

Ziman amrazêke di çendîn hêmayn pêk hatiye ku di xizmeta her komeka ji komên mirovî wekî her amrazekî din çendîn erk û rolê taybet digrê, bi ramaneka zelaltir ziman erkêk yan çendîn erk hene, herwekî wê yekî ku gwh û çav û difnê erkên taybet hene û (azad hat kuşt, azad kuşt) azad dû rol biker û berkar dibîne û ev erk jî bi awayê cuda tîne encam dan û pleya girîngî yê jî cuda ye û bi awayekî asayî rolekî serekî heye û çendîn rolên lawekî. Ji aliyekî din ve biwarêk ku egera bikar înan û sûd wergirtin û encam heye cudaye di gel rolekê wekî hebûna seqfa ser derincka ku amade karin yan ragirtina derincka yan bo dirûsit kirina sêber bi kar dît û sûdên di wergirtin û encamên wê ji rolê serekî ya siqffî de cudaye û çendîn rolên lawekî dibîne.

Vî awaye ziman jî ku rolê serekî birîtî ye ji şîrove kirina xeyalên û nivîsîn û veguhastinê bo beramber, yan jî bo veşartin û dernexistna rastên bikar bît anku bo drew kirinê dikare ji zimanî sûd werbigrin, lê nikarîn bêjîn ku drew kirin pareku ji erkê zimanî.⁽¹⁰⁸⁾ Di navbera ziman nasandin û lojîkçên derbarê erk û rolê ziman ve çendîn cudayî hene û ji rûy hejmar jî yek nînin li ser hejmarê erk û rolê ziman ku di navberê deh je bo bîsit erkan diyar kiriye ji erkên serekî ku vêrî çendîn erkên serekî diyar dikin.

⁽¹⁰⁸⁾ - D.Mihdî Baqrî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, R 56.

Bi awayekî gişitî ziman wekî wesîleyek ye je bo dirûsit kirina peywendî di nav bera kesên de here serekîtrîn rol dibîne û erkên din jî şîrove kiriye, xeyal û derxistn û nav înan û diyar kirina tiştêkî bi tiştêka din amade kiriye, eger ev erkên zimane lê serekîtrîn erk tenê ewe ku je bo peywendî kirinê di navbera takên de bikar bît, ev erk jî hevdem bi hevra grêdane.

2.6.1 Roll û Erkê Peywendî Kirina Ziman

Girîngitirîn û serekîtrîn rolê ziman brîtî ye ji peywendî ya wî demî ku peyamêkî alogor dike, her çend tenê ziman nîne je bo alugorên peyamên mirov, çunkî di desit pêka qonaxên jiyana mirovayetî ziman bi wî away nebû ye ku alogor û peywendî di navbera takên dirûsit kirî bît, bigre egerên din wekî hewar kirin, desit qutan û rûnahî... hwd. Je cihê ziman ew role dîtine.

Derbarê îro ya ziman ve dibe têbînî ya wê yekê bikin ku pêtiriya demê ev peywendî di navbera dû kes û desitde di yek dem de rû nedit belkî eger heye ku ji niveyekî je bu niveyekî din û di qonaxeka cuda de ew peywendî dirûsit be ku bi herdû rengan ew peywendî dirûsit dibe hem bi awayê nivîsî li ser ber û pêsit û daran hertim bi awayekî zarekî û di encamê vegohastinê ji niveyekî je bu niveyekî din dirûsit dibe. Dibe ev yek jî bîte zanîn ku fam kirina henek babetan li ser binemaên ziman cudne, wê hind alozî û ne rhetî têdanin lê tû babetek nîne di ziman de ku hejî famkirin û têgehiştinê nebe. Eger haletekê husa di zimanekê de rûbide ew ji kîm û kurî û şyana ziman nîne belkî ji bikar hênerên wî ziman dane, bo mînak ew gelên ku şyana niyasîna şerab nîne di demê wergêrana pertûka Încîlîde şyana famkirin pirtûkên jî nabe û je bo wan jî pîroz nabe û di gel wê yekî jî bi vî halitê dan belkî dikare şîroveyn zêdetir bo bîte kirin bu wê yekî ku peywendyên ziman dirûsit bibe û

fehim kirin sanehê be.⁽¹⁰⁹⁾ Lewra girîngitrîn û dergehê û erkên ziman birîtiye ji dirûsit kirina peywendiyên, demê ku welatên civakêk peywendî dirûsit dikin dû armanc hene:

- A. veguhestina zanyarî bo hev dû.
- B. Dirûsit kirina hev zimanî û hevdilî di navbera hevdû.

wan armanc bi mînakêkî diyar dikin:

- Îro subehê xebera nexoşya hevalêkî xew bihsît ____ vegohastina nûçekî.
- Belê! Rastî aliyê te bî lê çarekî nîne _____ hesta hevdî.

1. ZIMAN WEKÎ ÇAVKANÎ GİRNA HİZR Û ENDÊŞE.

Ziman zêdebarê wê yekî ku di dirûsit kirina peywendî de rolêka here serekî dişupîne, amarazêk jî ji bo bîr kirineka mentîqî (lojîk) ye. eger çalakên zihnî mirov di çarçûvê ziman encam nebe cihê guman kirinê ye ku bi xeyal tê nav kirin, çunkî demê mirov tenê hizir dike û hizir kirin jî ji çalakî ya zihnê mirove di çarçûvê ziman bi hem dibe her ji ber vê yekî jî ku gelek ji zimannasên bi cihê cavkanî girtna hizr û xeyal daniye.⁽¹¹⁰⁾

Ev waqîyet gelek ji ziman nasên berev wê yekî rakêşane ku li gor wan xeyal bi rîya zimanî ve digehe mirov, anku yasa ya ziman ku yasa ê hizir kirinê dir dîxit û her ji ber vê eger jî bûye ku Ywnananên ramana (derbirîn)(nitq) û eqil(lojîk) yan bi yek peyv derbiriye, ku ew jî

⁽¹⁰⁹⁾ - Abwalhsin Nicfî, *Mbanî Ziban Şnasî*, R36.

⁽¹¹⁰⁾ - D.Mihîrî Baqrî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, R57.

(LOGOS).⁽¹¹¹⁾ Ev zelal û eşkire ewe ku bê ziman nikarîn bigehine hizir û xeyalê. Dû xalên girîng di wî bwarê de hene:

- Xeyal bê ramana giştî û ramana taybetî tû hebû yekî nabê.
- Ev ramana giştî û taybet di rêya ziman desit ber dibe.⁽¹¹²⁾
Vê qonaxa wisa zelal di kin.
- Zarok mezin dibe ___ li ser binemên ziman dikarin nûçekî vê wrarê de fehim bikin.
- Zevî hesareke _ di rêya zimanve dikarin rastî û ne rastî ya wê nûçe bizanîn.

2.6.2 Derbirîn bê Guhgarêk (Gutûbêj Kirinê di Gel Xwe)

Ev rolê ziman demekî eşkire dibe ku kesîk merema dirûsit kirina peywendî û têgehandin nebe, belkî bo derbirîna hestê xwe û rewşa sozên xwe axaftinê bike û merema serekî labirina perdê bît ji dinya ya derûniya xwe û tû cure karvedan û berhem û şîrove û axaftinên kesên din dev wî girîng nebe. Wekî wê ku li bazarî yan li cihekî de henid car hinek kesên dibînîn ji berê xweve diaxve yan jî bi xweve şîer dibêje, henek ji zimannasên evên gelek biaxivin di vê çarçûvêda têne hejmartin.

berhemên şair û nivîser û çîrok nivîs û dastan nivîsên ku di bêjn di vê çarçûvêda têne hejmartin, ji ber vê eger jî bi axaftin di gel xwe bi nav û dengin, lê ji ber wê yekî ku rolê serekî ê ziman brîtiye di peywendî ya di navbera kesên û hemî li ser vî babet rêkkeftîne. Divê ew kes bîne neçar kirin ku di rîya peywendî kirinê de bi kesên din ev babet û gutûbêjê ku dinaxdane bidne guhdarên.

⁽¹¹¹⁾ - Abwalhsin Nicfî ,*Mbanî Ziban Şnasî*,R37.

⁽¹¹²⁾ - Fatme Şîrzade,Mirkiz Yagîrî ,Sayt Tibyan.Www.Tibyan.Com

Divê ew yek jî bîte gûtin eger hat ziman berdewam ji revrevê rol bibîne û bikar hatbê bi egera nebûna guhdarî, gelek blez ziman da ru bi rûê vekîşan û paşkeftinê bî. Ji bilî bo xwdiyê axaftin kerî ramaneka diyarî krî nebî. Taybetmendî jî ji kesêkî je bo kesên din de cuda be. Ji ber wê pêdevîye hebûna peywendî di gel kesên din di heman demda parêzerê kar kirina zimane û ev role alîkariya mirov dike ku ev di nav kirokê xudaye di warê da bi axvê û derbibre, lewra bi yek ji erkên giringiya ziman tê hejmartin.

2.6.3 Erka Dirûsit Kirina Ciwan di Gutnê de (Gutnêka Ciwan)

Ev erkê ziman dikarin bi erkê hunerî navdêr bikin ku ziman wekî amrazêk je bo dirûsit kirina ciwany sûd wergirtiye, pêtiriya peywendên ziman û gehandina peyamên li gur berçav girtna van erkê tene encam dan, Lê hinek caran axaftinkar cuda bu bandor bûna zêdetir a gutnên hewarê bu derbirîna ciwanî û nasikî û pir raman û rêkixistî dibe ku li gur komeka egerên wekî pley kesayetî û cihî erk û xwenîşandan zêdetir vî erkê ziman cî bi cî dike û axaftin bi şewazêkê goranî û muzîk dibêje hinek caran ji rûê ramanêve gelêk jî bi hêzin û dibe ew jî bîte têbînî kirin ku tenê ji rûê dervê ciwan dikan.

1- Rola Bingehî

Ev rolê ziman bi awayekî giştî di gel rolên din bi hevra grêdane bi awayekî ku cûda kirin ji hev dû pir zehmete, ji bilî hinek caran ji ber mermên taybet ku axaftinkar ji ber derbirîna ciwaniya axaftina xwe hember guhdarên dirdibre ku ev yek jî zêdetir di zamanê edebîda ev erkê gelêk bi eşkire dibînin ji wezin û qafiyên şîer û rêkxistina pexşan û mûzîk û dastande rolê sereki dişupîne ku ziman wekî yek ji dest pêktirîn

ciwanî sûd jî tê wergirtin. Lewra ev erkê ziman ji dirûsit kirin û ciwan kirina hemî berhemên edebîde rolê yekema here serekî vedigerê ji pêdana hebûna berhemanda.

2- Rola Lawekî

Zêdebarî wan erkên serekî ku me gut, çendîn zanyarên din di pal wan erkan dane, bu mînak di axaftinêda her takêkî dikarê wê yekê bike û wan zanyari ya bi desit bixe ku axaftinkar cihêle yan pîre yan cinsîyet û cih û plên wî.... Hwd, anku di demê guhlêbûna nûçekêda dikarê pley axaftinkar di hemî biewarên de diyar bik bi rêjekî zav lewra serekên ziman alîkariya wê yekî didin di demê axaftin kirinê de (peywendî) kesayeti û rolên lawekî bîne nas kirin û derxestin. Lewra rolên lawekî bi rolekê serekî girê da ye ku pêştir me behsa wî yekî kiri bû.

2.7 Ziman û Bîr û Hizir

Ev yekî ku bixazê derbarê peywendiya ziman û xeyal û hizir (THOUGHT) û (LANGUAGE) şîrove bike rû bi rûê komeka babetên felsefî dibe, li gur hinek felsefe ku xandineka temam derbarê ziman bikin em ji têgehiştina babetî dirûsit kirina xeyalê û çavdêrî kirinê alîkarî bike, hinekî din jî di gel wan ku ziman qudîkeka serdabirniye cîhane bo desit keftina derave ya jîyanê fîzîkî, bi wê raman ku komeka pirsin derbarê çewaniya hebûna dîniya yê me çî derbarê wê hebûna dizanin, şyana peywendî dana felsefe bi zimanê mirov ve ji awayê girtna arezûya feylesufên ferahem dike ku çendîn caran ew yek hatiye tekuz kirin ku egerê cûda bûna mirov ji candarên dî ve bîr kirina hizrye.⁽¹¹³⁾

⁽¹¹³⁾ - Ekur, Thought And Language, *Philosophical Aspects In Philosophy of Language And Linguistics*, Ed . Alex Barber And Robert.J. Stain Ton 747,2010.

Ji girîngitrîn wan pirsan ku peywendî di navbera ziman û hizir bi hevra grê dide didû pirsên girîng diyar dikin:

- yek : eve ku rêjeka diyarîkrî ji xeyalye li ser ziman yan ziman li ser xeyall û hizir şîrove kiriye, bi wê yekî ku nêrînên tak li ser handana xeyallê li ser zimanî yan ziman li ser hizir û bîr û nêrîne?
- didû: hevbeşêka diyar krî di navbera hizir û nêrîna zimanê çêbît? Wî demî ku me divê bîr bikin gutûbêj bikin di navbera wê peywendiya dirûsit krî di navbera tiştan bîr bikin û der bibrînin.

Lewra ziman diyardeka bi hevra piçrî û aloze û ji girîngitrîn şyanîn mirovên tê hejmartin ku bi mezintirîn û baştirîn sîstemê peywendî kirin di navbera hevdû de tê hejmartin. Bi awayekî sade ziman egereke ji bo şîrove kirina hizir û bîr pêkhatiye, destipêkê hizir û xeyall birîtiye ji ramanê û her ramanek jî ku bi ser komeka tiştan ve taybet kiriye ji desitêka taybet tê hejmartin. Wekî mînak (kotir, dayk, mêz,) Her yek ji van ramanek hene û bi ser komeka tiştên taybetê fîzîkiya dinya yê taybet kiriye. Raman bandoreka zav li ser jiyana mirovayetî danaye, bi wê ku di rêya dabeş kirina cîhanê yek cudaî û diyarên dibe sedema wê yekî ku pêkol û mandû bûnên bo nasîna ramanên kêmtir bibi, bi alîkariya ramanên dikarît gelêk arîşe û udaiya nêrînên li ser rastî û dirûsitî ya babetê bidit, wekî mînak cudaiya navê (hewir,kursî) di rêya ramanê dihête zanîn.

Raman jî di çarçûvê guzarên dihêne dîyar bûn, guzare jî risteyeke ku yasayekî derbarê waqeve derdixe, em bi sedema zimanve dikarin raman je bo veguheştina bîr û nêrînên me di çarçûvê guzarede sûd jî wergirîn.⁽¹¹⁴⁾ Dikarin dû rû je bo ziman diyar bikin:

⁽¹¹⁴⁾ - Himze Gincî ,*Rwan Şnasî Emumî* ,Tihiran,Danişgahê Pyam Nûr, Çap Hiftim,1370,R73.

- Berhema ziman, peyda bûna xeyaleka guzare yî dest pêdike û pişt rê bi awayekî riste dirdikive û di encamê dê di çarçûvê dangan tê şîrove kirin.
- Têgehiştina ziman, bi guhdariya dengên desit pê dike ku me di çarçûvê peyvan de ramanên jê dertixin û bi tevlihev bûnê riste dirûsit dikin û awayekî jî van ristan dguhurîn bi guzare.

Ev taybetmendên ziman giringiya ziman ji beşên cuda derdîxe, li gur hemî zimannasên wekî (Binyamîn lî wrif, Adward Sabîr) ku ziman hizr û nêrîna pêk dihîne û ji şîrove kirin jî ziman ji çend zemînên cuda de şîrove dikin û ev vekulîn bu sedema wê yekî ku zimana taybetiya her kesêk û ferhengêk ku pê perwerde bûye ne tenê li ser wî awayî ku li ser perwerde bûne ku li cîhanê têdgehîn.⁽¹¹⁵⁾ Kaydûyçir di rojnama (hrald trîbîwn) di babetêkîda dinivîse ku aya zimanê wê çewa hizr û nêrîna dirûsit diku? Şîroveyên van çend salên dawyê wê yekî nîşan dide ku demê em zimanê deyk fêr dibîn di gel wê jî kirdarên hizrên diyarî krî jî fêr dibîn, vekolîn wê yekî diyar dikin ku her zimanêk bi sedema pêk hatiyekî taybet ku heye, axêverên xwe neçar dike ji alê xweve çarçûvekê diyarî krî helbijêrn, je bo mînakê demê bi Îngilîzî dibêjî (yek bûm ji cîranên). Vêrî ew rixset daye ku regez ne hête diyarî kirin ku ew cîrane nêr bûye yan mê. Lê eger kesêk heman riste bi Elmanî yan Ferensî yan Kirmancî û Hewramî û Erebî bibêje wî demî tê neçar kirin regez diyar bike lewra dihête gûtin ku ziman di çarçûvekî diyarî krîda bo derbirîne rol dibîne. Yan jî berçavgirtina demî bo mînak di zimanê Kurdî de demê rûdana karêkî tê diyarî kirin wekî xarna spêde ku demê wê diyarî kiriye lê di zimanekê wekî zimanê Çînî vî awayê nîne je bo hemî demên yek cur kar bi kar dînin.

⁽¹¹⁵⁾ - Birk ,Luray ,Rwan Şnasî, Rişd, *Yhya Sîd Mhimdî* ,Tihran, Weş Arisbaran ,Nubt Charm,1384,R34.

Ev diyar kirina çarçuve ji desit pêka temenê mirovî desit pê dike û bandor li ser çewaniya bîr kirin û hesit û hizr jî dibe. ev vekolînên zimannasî wê yekî dibêjine me ku bandora ziman li ser fikir û xeyall (hizir û nêrîna) gelek ji wê yekî zêdetire ku ev hesit pê dikin û ev adet û ferheng ku em her ji temenê zarokî wekî krasekê ber xwe dikin ji dirûsit kirina bawerîn û bayex û aydolojiya me bandoreka zav dibe.

2.8 Guherîna Ziman

Bi awayeka giştî guherîna zimanek hevdeme di gel guherîna pêdavên civakî ku ji wî ziman wekê amrazê peywendî di navbera hevdûde sîd wergirtîne, guherîn kirin û pêdavên her civakêkî jî girê daye bi guherîn kirina menewî û siyasî û abûrî û civakî. li vî aliye de peyvên her zimanekî zêde ji hemî tiştên din dikarin lvîna guherînan bîn. Nêrînen me di ferhengên peyvan ew yek bu me zelal dibe ku hendek peyv di demekî diyar kirîda bu meremeka diyarî krî bikar hatiye her çende niha bo zêdetir ji wê meremî bikar dihên yan jî li ser demê pêştirda hebûn û nebûn û niha di gel pêşketina mirovayetî ew peyvên nû peyda bûne ku rengvedan li ser guherîn kirina ziman dibe.

Egerên wan gohwoyin kirina zavin ku zimanek di qunaxeka dîrokî bi awayekî bûye di qonaxên din da awayê wî goheriye yan jî çend awayên cuda berhem hatine, hemî ziman wekî yek û di yek demîda nagoherin, her ji ber vê jî ku zimanên Kurdî û Farsî û Hîndî û Îngilîzî û Elmanî û Ermenî...hwd. ji yek cavkanî anku Hîndî Ewropî caVkanî vegirtîye, ji ber wê yekî bi dirêjahiya dîroka xwe mîtod û aliyên cudayên xwe derbaz kiriye ketine jêr bandorê egerin cudên guherandin ku her yek di gel hev dû cudane û her yekî jî taybetmendiya diyarî krê xwe hene. Didû egerên serekî di guherîna ziman de bandorê dibînin :

➤ Egera dereve

Ji ber wê yekî ku ziman waqekî civakî heye û je bo dirûsit kirina peywendên di navbera civakanda bikardên, bê guman egerê civakî di guherîna ziman de rolêka serekî dişupîne, ew guherîn ku wekî guherîna olî û siyasî û abûrî û rewşenbîrî û ta endazeyek zav di guherîna zimanîda rol dişupînin wekî mînak hatna olîya pîrozê Îslam je bo navçeyên Kurdistanê komeka zav guherîn di zimanê Kurdî de bi dûr xwe anî û komeka peyvan nû ku berê nebûn hatine nav zimanê Kurdî.

➤ Egera nave xwe

Yek din ji egerên herî bi bandor di guherîna ziman de birîtiye ji kurt birî yan jî temeliya mirov di himber bîrde, di heman demda bi yek ji beşên rewan bêjî tê hejmartin. Bo mînak di zimanê Îngilîzîda peyva (I'm) gelek hêsantre ji (I am) bikar dît û di zimanê Kurdî jî bi heman away bi taybetî di demê gutû bêjan da pêtiriya kurt birî û labirina hinek fonîm bi taybetî di dawî ya karande bikar dên wekî mînak navê Mmhimd – Hime, û Îsmâil – Sime, û Îbrahîm – Ble... Hwd. Der dikevin yan jî di karên, dehêm – dîm û debêt – debe. Ev guherîn jî di navçeyên cografîda cudandin bi taybet je bo zimana kurdî ku heya niha mexabin xwediyê yek cure zimanê standar û nafxwey nîne ev yek jî bandora guherîna li ser guherîna ziman bi taybetî zimanê Kurdî zêdetre.

Demê ku guherîn ru di zimanekî dike eger hene henek deng dirêj yan kurt bikin û belkî bandor li ser guherîna civak hebe ew guherîn ku ji sedsalê çarê de rû bi rûy zaman Siwşdî bû ew jî labirina dengê (P) dawîy ji peyvên weku (VER) dar û (HUND) seg (BLAD) gella, bû. Di vekolîneka nû de li bajarê Stukhulm nîşan dide ku îro bi berawrid di gel pêncî salên berê de guherîna ziman gelêk cudaye û kêmtir deng tene

ladan (hezf), ku ji ber zêde bûna xwêndewarî û bilind bûna pleya xwêndewarî vedigere, guherîn kirin bi berovajî qonaxên pêştir axaftinên xwe werdigêrn.⁽¹¹⁶⁾

Lewra guherîna ziman bi yek ji xalên cewherî pêşketina ziman tê hejmartin û bi qonaxa tevlihev bûna ziman û ji hev nêzk bûn û bi corêk ji curên jî hêsantir bûnin jî di zanîn, herçend paraw bûna hinek ziman tuşê arîşe hatiye lê pêşketina mirov di warê jiyanê de nikare rê di wê waqîe bigrê, je bo qebûl nekirina wan guherîn ku rû di hemî zimanên de kiriye, lewra jî ji didû aliyve girînge hem je aliyê aşna bûn di gel zimanên derve yê cîhana xwe û hem jî ji aliye geran bi dûr peyvan de.

2.9 Dabeşî û Didûbûna Ziman

Destgehê ziman komeka eger û nîşanên rêk û pêk û rêkixrave ku li gor yasa û rêkxistinêka taybet û yek bi dîv yek dên, lê ev pênase je bo diyar kirina ziman ji desitgehên dinin peywendî kirin bes nîne çunkî hinek ji amrazên dinên peywendî di vê pênasê de hevbeşin, wek mînak ew peyamên ku bi tepill yan aseaf û yan amajên ker û lalin de û belkî hinek awazên gehandinê peyamên canewerên û semaya mêşheng.... Hwd, hemî ev kome nîşanên ku li ser yek hêl têne hejmartin, lewra divê taybetmendiyeka dinê ziman hebe ku beşên dinên peywendî kirin li vî bêbeş nebin.⁽¹¹⁷⁾

Eger têbînya çend egerên peywendî bikin cudaîyekî bingehî di navbera ziman û egerên din dibînîn ku ew jî ew peyamên ku di rêya zimanve têne belav kirin di komeka riste bi hevra grê daiy û di çendîn beşên biçuktir pêk dihên di vî rûy risteyek şyana dabeş bûnê heye bo

⁽¹¹⁶⁾ - Cîn Açsun, Wer. Mihmud Alyasî, *Micle Pjuşî Danişge Tnirbît Muelim Sbizwar, Şmare Awl*, 1370 R46.

⁽¹¹⁷⁾ - Rabrit Larnis Trisk, Wer. Alî Famyân, *Mbanî Ziban*, Antişarat Mirkiz Tihran. 1379, R150.

biçuktirîn beş, helbet dikarîn beşêk ji egerên jî dabeşa çendin beşên bikîn, lê cudaiya mezinê ziman di gel wan egerên eveye ku dabeş kirinê peyamîk binema û yasaya dabeş bûna wan diyariye û ev peyam jî dabeşê biçuktirîn beşa watadar dibe, wekî mînak di peyama (ez birçîme) dabeş dibe ser sê yeke(ez-birçî-me)ev jî di dirûsit kirina çendîn risteyên din bikar dên.⁽¹¹⁸⁾

Di demekî de je bo dabeş kirina beşên dinên peywendî kirin û egerên din ew yasa ya bingehî nîne ku li ziman de hene. îro sînor û çendiyetî ya dabeşî ya ziman diyar nekiriye û dikarîn her carêkî bi awayekî din dabeş bikin, û xudî pênaseka diyarî krî nîne heya ku bi heman dabeş kirin di peyamên dinda bîne bikar anîn.

Yekêk din ji taybetendiya ziman ewe ku peyamên zimanî dû caran şiyar hene bîne dabeş kirin, bi wê raman ku yekem bi desit hatnên ziman di dabeş kirina hevra xudî raman û pênaseyên diyarî kiryên xwene û her yek bi hevra ji komêka denigên pêk hatîne, li ser vê binema dikarî wan jî dabeşê çendîn beşan bîne kirin, di riste ya (ez birçîme) di dabeş kirina yekem de bi ser sê yekeda me dabeş kir, ew sê yekî jî dabeşê biçuktirîn beş tîne kirin ku no beşe ku (mi + bizrok + ni + bi + bizrok + ri + si + î + mi). Dabeş kirina yekuma ziman tê nav kirin û ew yek jî ku bidesit hatiye dabeş kirina yekema ziman tê navkirin û ew yeke jî ku bidesit hatîne dibêjnî morfîm, nabe morfîm di gel peyvên tevlîhev bibin çunkî hinek caran ku morfîmek pêk hatbe wekî(dibêjm,dikim....Hwd). Dabeş kirina morfîm jî bi ramana dabeş kirina biçuktirîn yekeya watadarên zimane je bu dangan, dabeş kirina didûyema ziman tê nav kirin, beşê bi dasit hatîn jî vê dabeş kirinê de bi desit dên dibêjn fonîm.⁽¹¹⁹⁾

⁽¹¹⁸⁾ - Abwalhsin Nicfî, *Mbanî Ziban Şnasî*, R29.

⁽¹¹⁹⁾ - D.Mihdî Baqrî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, R45.

Fonîm bi tenê xudî raman nînin, lê cûda kirina ramana anku ji didû fonîma wek yekde, yek fonîm dikare cudaya ramanê derûsit bike, wekî:

Dar	keş
Bar	geş
Kar	
şîr	tîr

Lewra fonîm rolê serekî di derûsit kirina ramana morfîmên digre, her çend bi tenê xudî ramana serbexwe nîne, lê cuday ramanê dirûsit dîke. Hejmara fonîm jî bi awayekî asayî di navbera 20 – 40 fonêmîn û dibe ew jî bîhête gûtin ku fonêmên hemî zimanên wekî hev nîne û ji zimanek je bo zimaneka din cudane.

Ev dabeş bûna ziman bi desit hatna sîstemê zimanî yan jî yasayên ziman zelaltir dike, çunkî piştê vê dabeş kirin bi taybet dabeş bûna ziman ji bo beşên fonîm, me dikarin hejmareka zav fonîm nas bikin ku binemên her zimanekî li ser vî beşê tê binyat dan, bi hevra bûna vî beşê biçûk beşek mezin derûsit dibin û komêka zav risteyên bê hejmar dirûsit dibin.

Andir Martîne zimannasê qonaxa nû ya dabeş kirina ziman bi taybetmendiya here serekî û destpêkî û cûda kirina taybetiya zimanê mirovî dizanît, çunku tu amraz û egerek dinên peywendî nîne ku didû caran dabeş bibi.⁽¹²⁰⁾

Dibe vêrê pirsêk dirûsit bibe ku je bo çî li cihê fonîmên raste û rast peyv bikar înaîn û sudê fonîmên çî ye? Bo çî pêkola dîtna wan hatiye dan û boçî bo her ramanekî yan nîşanek ne hati ye danan?

Van pirs bi mînakêkî zelal kên:

⁽¹²⁰⁾ - Rabrit Larnis Trisk, Wer. Alî Famyân, *Mbanî Ziban*, Antişarat Mirkiz Tihran, 1379, R151.

Ew ezmûnên ku di qotabxanên de hene bo fêr kirina xwênd karên ji xwêndin û nivîsîn demê komeka qutabiya dikin didû desite û desitê yekem wekî vê rengî normal fêrê dangan dibin ku ji (alf ta ya) di zimanê kurdîde, desitê didûyem raste û rast fêra wê yekê bibin ku fonîm kîjanin, peyvên bine fêr kirin di encamê de je bo demekî destê didûyem plê pêşketnê ji çavê destê yekemde di astekî bilinda bû, lê piştî wê yekî ku hejmar peyvên zav bûn bu çil peyvan paşê şyana wergirtnê nema û peyvên ku hatebûne zanîn hatine ji bîr kirin lewra şyana wergirtna mîşk ji nîşana tiştan snûrdare, lê dikare bê dawîy bi sedsema fonîm nîşanên bihête dirûsit bûn bi wê ramanê ku fonîm nîşan nînin belkî bu dirûsit kirina nîşanên tene bikar înan.⁽¹²¹⁾ Lewra hebûna fonîm di dabeşiya ziman de cûda kirineka desit pêkiya zimaniye ji egerên dinên veguhastina peywendî yan peywendiya di navbera mirovên de.

2.10 Ziman û Waqî'î Bûn

di berê de me ball kişande ser wê yekî ku zimannasî vekolîn nîne derbarê pesend kirin û derêxistna egerên dereve di gel wê yekî jî peywendêka berdewam di navbera ziman û waqîyet heye, bi corêka din ziman egera bûna waqa derve ye, zêdebarê wê yekî ku dibêjn ziman rolê serekî dirûsit kirina peywendiya di navbera takênde, nabî wê yekî jibîr bikin ku ew peywendiya li ser binemayên waqîyet hatîne binyat nan, demê ez pêtvî xarnî bi wî kesê xarnê difruşit dibêjm endazeyek bide min, ev jî fruşit bi endaze ya ez û ew têçûn ku ez wergirtîy bu ez rêk dike û daxwaziya ez pesend dike, lê çewanya vê peywendî di desit pêkê de eşkire û diyar nîne, bi wê ramanî ku nabe li ser waqîyet biryar bidîn ku kar kirina ziman bi çi awayê û bi çi endazeyek bîte diyar kirin, waqîyet

⁽¹²¹⁾ - Abwalhsin Nicfî, *Mbanî Ziban Şnasî*, R29.

ne hejmara peyvên bikar hatên ziman diyar dik û ne jî endaze û dirûsit bûna peyaman jî.

Li ser vê binema ê nikarin pêş gûtnê bêjîn ku filan ziman bu mînak bu şîrove kirinê diyardeyekî çend peyv pêtevîye, çunkî komeka ziman hene bu derbirîna ramana tiştêkî yek nav bikar dînin wekî bikar îrana yek peyv bu herdû rengên kesik û şîn, bu nêçîr kirana (babê min biznêka kîvî kûşit) hinek ji sûrpêsitên Emrîkî bi dehan ramanên cuda bikar dînin wekî regez û rawistan û livîna kûştinê wesîlên kûştin û çewanya kuştinê jî..... hwd. Ji aliyekî dinve hinek raman hene ku heqîqeteka derekî nîne wekî mînak (şîra mrîşk) di hqîqetêda nikarin bêjîn heye, di ziman de bikar dehêt û raman jî heye wekî wê yekî ku di zimanê kurdî de dibêjîn: şîra mrîşkê û roha mirovî bu aniye. yan di waqîyetê de tû carêkî nebûye ku mer gurgekê bixwat lê di zimande ramana xwe hene û bikar tê, ji ber wê ye ku dibêjîn mirov dûnya di derwaze ya zimanî ya xweve dibînin, ne je derwaze ya heqîqet û waqîyetê derve, lerwa ziman bi awaêkî di pêkhatna waqîyet de bi bandor dibe.⁽¹²³⁾

Zimannas desit pêk di dîrûsit bûna denig û rêziman û ramana ziman û kar kirinê mijûl dibe û xwe di wrê felsefî dîr dike û bi vê razî dibe ku bêjêt: li ser her zimanek corêka taybet di komîteka cîhana dereve ya zimanê praktîk dibe li ser vê binema fêr bûna zimanêka din pêtvî bi fêr bûna awayekî dine ji bo dabeş kirin û fam kirina waqîyet, ev xall ku pêtir ji dirûsit bûna peyvên û rîz kirina ristên bi dirûsitî di hîte dan di hemî zemîne yên dinên ziman û di fonîm jî da dirûsite. Lewra di hemî zimanên de hejmara fonîmin cudaye anku hem jmar û hem jî derbirîna fonîmin cudane lewra rêya tamam di ziman nasî de ewe ku her zimanekî wek ew ku xwe heye bête zanîn ne bi çavê hemberî di gel zimanên din.

⁽¹²³⁾ - Pul Hinle, Wer.Îdalle Muqin, *Nqîş Ziban Dir Nmude Waqeytha*, Antişarat Hris, Tihran,1378,R75.

Feylesuf û zanayên warê ziman li ser wê yekê rêk bûn ku rêya nivîsîna ziman (şêwazên çespan) ziman bi cuda ji waqî nîşan didin anku nasîna waqîyet bi babetekî tamam cuda ji giringiya ziman dizanin û ziman wekî amrazêk ji bo nasîna waqîyet dizanin, di demekî de ku şêweyên nû yên zimanewanî gelek bi berûvajîya vî babet bûn, li gor wan ku yasa ya nasîn û waqîyet û derhaviştina mirov di pêk hatînin ziman de cuda nîne û nehatne cûda kirin jî, wê raman ku ziman netenê ji nasandina waqîet de erk heye û roll dibîne, belkî di pêk hatna waqîyet jî bandoreka serekî heye, bi ramaneka din raste û rast dûnya ya derve dûbare nake, belkî têgehiştin û reftar kirina mirov di gel dûnya ya derve dişupîne.⁽¹²⁴⁾

2.11 Corên Ziman

Hejmara wan zimanên ku îro li hemî dûnya yê dî dehêne bi karhatin û bûna wan jî heye nêzîk bi 3000 ziman dibi ku ev hejmare jî tekuz nîne û heya niha rastêka tamam nîne je bo tumar kirina hemî zimanan. Lê çewa dibe ku ev hemû ziman dabeş bikin bi ser çend deste, komek ji zanaên zimanewanî hemû zimanên dabeş dikin bi ser sê destên serekî ku ji rûê pêkhatna vî dabeş kirina hatî ye encam dan brîtîye ji:

Ku je bo yekem car Edward Sabîr zimandanê Emrîkî di destpêka sedsalê 20 de ev sê grop diyar kir.⁽¹²⁵⁾

- tik hcayî (yek birgeyî).
- zimanên peyvestî (likawekan).
- zimanê şî vekirî (gerdan krawekan).

⁽¹²⁴⁾ - Amuzade Mihd Îrcî Mhimd, *Pju Hiş Name Alum Ansanî Danişgae Asifhan*, Şmare 37, Behar 1382,R103.

⁽¹²⁵⁾ - Natil Xanlirî, *Tarîx Ziban Farsî*,R107.

2.11.1 Zimanên Yek Birge (Tik Hcayî)

Vî cur di ziman de her peyvek ji yek birge pêkdêt û hertim ev birge jî bi awayê tekî der dikevin, anku beşên wê guherîn jî bi serda nahîne û nahîne şî kirin jî, ev birge jî ramana giştî peyvên digihîne, rêkxisitna birgên jî di her ristekî de cura şî kirin diyar dike bi wê ramanê ku ew rêkxistin dibe sedema diyar kirina beşên axaftin wek nav, kar, hawelkar, hawelnav... Hwd,wekî mînak di zimanê Çînîde birge ya (T = A) bi ramana gereyî dêt . eger ev birge pêş peyvên din bêt ew hawelnav yan hawelkar diyar dike. wekî: (T – jin) = (jin – A)bi ramana zelumên mezin. Her dem jî ev birge piştî peyvên bêhêt ew bi ramana nav yan kar dêt wekî : (jin –T)(A – jin) bi ramana zelumên mezin yan mezina zelum tît. Yan birge ya (lî) bi ramana naveve dêt lê eger bikevê pêşa peyvên (uo) ku bi ramana xanî dêt wî demê dibe, li mal yan bo mal dêt.

Di zimanên yek birge de wekî ev di hîte dîtin jmarê peyvan kîmin? çunkî tenê di yek birge dae dikarêt çend der birîneka cuda û ramanên cuda bikar bihêt wekî (tau) ku di heman dem de bi ramanên (gehiştin, dapoşîn, genim, birîn) tîn, anku koma zimanên Çînî, Tibtî, pêtiriya zimanên başurê rochelata kîşwerê Asya vî cure ziman tîne hejmartin.

➤ Taybetmendên zimanê yek birge

1. peyv ji rûyê ramanê ve serbexwe nînin û bi şeweya morfîma bend dihên.
2. peyvên morfîmîn din nagirne esto.
3. berovajîya zimanên din gîrek di vê cure zimanê de nîne.
4. bi şî kirina birge ve grê dane û nahîne guherandin.⁽¹²⁶⁾

⁽¹²⁶⁾ - D. Rfîq Şwanî, *Zimanî Kurdî Û Şwênî Le Naw Zimanekani Cîhanda*, Çapî Yekem, Weş Dihok, R 94-93-92, S 2008.

2.11.2 Zimanên Peyvestî (Likawekan)(Agglutinating)

Ev cur ku di navbera peyvên û ramanên de û ramana lawekî anku kes û dem û jmar û beşên din de peywendî heye ku di desitpêk yan li dawiya peyvên de cihê xwe digrin û bi peşgir û pêşgir hatine naskirin, di gel beşên serekên peyvan da tevil nabin, bo wê yekî wekî peyvêka serbixwe hebûna wê bimîne,⁽¹²⁷⁾ je bo mînak: di zimanê Turkîde (ev) bi ramana xanî dêt, di gel beşêk ku ramana wê cudaye ji peyvên serekî wekî (dan_den) ku bi vê rengê dibe (evden) ramana wê digoherê je bu, jimalê. Yan (lar_ler) ku bi ramana ko dêt ramana wê digoherê je bu ko (evlerden) di malanve, di van curên ziman de kar li gor yasa ya bûn nabî wekî peyva (bil) a Turkî (bilmek, bildim) di hemû van qonaxên de (bil) bi bê tu cure guherînek di desit pêka peyvên de hatiye û Paşgirê cuda di cihêda hatiye, her çend ev cure ziman di çendîn beşde di gel corên dinên ziman wekî zimanê şî vekirî hevbeşî heye, lê nabî wek yek behêne polîn kirin, je bu mînak zimanê Turkî ji zimanê Hîndo Ewropay nehêne hejmartin ku çendîn hevbeşî di navbera wanda heye.⁽¹²⁸⁾ Ku je bu yekem car ji aliyê Wîlyam Fun Humîlt di sala 1836 de ku bu polîn kirina zimanên pêkol kirî ev cure ziman ji aliye pêkhatnêve diyar kir.⁽¹²⁹⁾ Lewra zimanên wekî (Turkî, Baskî, Mxulî, Kîşwa, Nahwatil, Huartil, Eymara, zimanên Qefqaz û Çîçanî...hwd, Bi van curên ziman tê hejmartin.

➤ taybetmendî zimanên peyvestî

1. peyv ji morfîm pêk dên, her peyvek ji morfîmêk pêk dê.
2. morfîmên bi hevra deçespîn bi dûr yekdî rîz dibin.
3. gîrek tu cure goherînek li ser regên peyvan ji alî gorîna hallet û gerdaniyve nake, ev jî berovajiya zimanê peyvestî wekî ewrupayn bi

⁽¹²⁷⁾ – Senendicî(Hewar),2013,R52.

⁽¹²⁸⁾ - Wîkî Pîdya, Farsî, *Ziban Pîwnidî*.

⁽¹²⁹⁾ - Asmaayl Salaryan, *Ziban û Adbyat Tirkat Xrasan*, Çap Nişde, Sayt, Wwiw.Salavigan.Arzablog.Com.

taybetî Ferensên paşgira gerdana kar goherîn dikin, çunkî halletê cuda û nû bi karve di bexşêt.⁽¹³⁰⁾

2.11.3 Zimanê Şî Vekirî (Gerdan Krawekan) İniflecting

Ev cur ziman ku bi wan ziman têne nas kirin ku şyana şê bûna hebe, peywendî peyvên di gel hevdû, Ku ramaneka cuda û serbexwe nîne, tenê erkê wan dirûsit kirina peywendên di navbera peyvande wekî (ji mal, bu mal, bi mal.... Hwd). ku ev hemû (be,le,bu) bi serbexwe raman nîne û tenê peywendî peyva serekî mal di gel beşên din dirûsit dike. Taybetmendîka eşkere vê komê ziman guherîna rengê peyva serekiye wekî mînak (bawkim, bawkman-bawkit, bawktan, bawkî, bawkyan) di raste de bi zîede kirina çend beşêk di dawiya peyvên serekî de guherîn bi serda hatiye çunkî her yek je (man, tan, yan) tu demekî de bi serbexwe raman nîne û nahîne bikar anîn.

Di karde ev taybetmendiye gelek bi eşkire derdikevê wekî (derwm û derwy, derwyin, derwn) her yek ji (mi, ê, î, ni) bi serbexwe bi kar na ê û ramana serbexwe jî nabê belkî di dirûsit kirina ramana dîyem de roll dibînin û peyvên serekî digohrine.⁽¹³¹⁾ Anku ev curên ziman bi razîbûna peyvên serekî bi wergirtina pêşgir yan paşgir ramana peyva yekem digehurê û vî corê de kar bê çarçûvê (bê yasa) dikarît bi çendîn cor bikar bînin û bigoherînin wekî zimanê peyvestî nîne ku şyanên guherîna kar jî hebe wekî mînak:

○ Sûta	disûtêm	sûtêner
○ Bird	birdinewe	biranewe

⁽¹³⁰⁾ - D. Rfîq Şwanî, *Zimanî Kurdî û Şwênî Le Naw Zmanekanî Cîhanda*, Çapî Yekem, Weş Dihok, R 94-93-92 S 2008.

⁽¹³¹⁾ - D. Pruyz Natil Xanlirî, *Tarîx Ziban Farsî, Çap Awl û Diwm*, Weş Ktîbe, Nşir Nû, 1365, R114.

Di van cure ziman jî wekî zimanên koma Hînd û Ewropên, Kurdî, Farsî, Îngilîzî, Elmanî , Frensî ...hwd. Herwisa ji kome zimanê Samiên jî li ser van cure polên dikin wekî Erbî, Îbrî, zimanên kevnên Aşurî, Kinanî, Aramî ...hwd. Ev polên kirina ziman nikarê bi polênêkî tamam zansitî dabinin çunkî tu dû zimanek nîne ku bi tamamî ji hevdû cuda bin û meger ewe ku di çendîn xalda hevbeşin, lê ev cur dabeş karin rêjeka baş ji cudaiya ziman kom dike yan je grupêkî de bi hevra kum dike.

➤ taybetmendiya zimanî gerdanyan

1. Bi bêtiriya gîreka rêziman werdigrît je bo derbrîna rewşa rêzimanî.
2. Peyv hebûna taybetî heye ku ramana cuda û serbexwe nîne.
3. Erkê peyva van ziman bi sedema dengên dibe.⁽¹³²⁾

2.12 Ziman û Civak

Ziman wekî diyardekî civatî peywendika bihêz di gel pêkhatên civakî û yasayên civatê de heye ku bi tamamî ev peywendî didû arasteye, kartê kirin li ser civak û pêk hatên civatê li ser ziman dibe, di beşê berê ya niha da pênase ya ziman hate kirin û cuda di pêk hateyên din yên civakî hate şluvekirin û li vêre dê rûnahî êxîne ser ziman ku girngiya li ser bîr û bîr kirinên de çî ye? Mirov çê wa hizir dike? Ku raste û rast peywendî bi civakve heye û kartê kirin li ser herdû alyên asantir dibe her çînek di xelk û civakamirovayetî kumek je rêziman û pêvên cuda fayede werdigrin û bikar dînin, ev cudaî vedigerê je bo lehceyên cuda û egera cûgrafi kartê kirineka mezin li ser lehceyên dirûsit kiriye, ku hukarê cûgrafi jî kartêkir mezin li ser pêkhatina lihceyên dibe ku nêzik û dûriya lehceyên jî bi wî hukar dibe, anku hinde hukar wekî çiya û rûbar wî

⁽¹³²⁾ - D. Rfîq Şwanî, *Zimanî Kurdî û Şwênî Le Naw Zmanekanî Cîhanda*, Çapî Yekem, Weş Dihok, R 94-93-92 S 2008.

cudaî mezintir dibin lehce jî zêdetir ji yek dûr dikevin û cudaya wan zêdetir dibe.

Belav bûna taybetmendiya ziman çê dibe ji ber çend egerên ji westanê dikivê wekî (temen, netewe, ol ...hwd). di buhurîde hizir li ser wê yekê bû ku di navbera nejad û netewe û ziman de peywendî heye, ku belgeyên temam li ber dest hene ku piştgîrîkerên van nêrînane diwestêne, çunkî her mirovek kam ziman bixazê dielmêt û serdema berêda hejmarêka zav ya mirov hebûn zimanê xwe gehertine.⁽¹³³⁾

Hebûna çend ziman di yek civat de diyardeka normale, ew welatên ku hejmara nîştecihên wê gelêkin çendîn zimanên navxwe jî bi kar dînin anku her civakêk bi şewazê xwe yê taybet gutûbêj li ser lehceya xwe dikin, ew welatên di yek zimanê fermî hebe nîştecihên wî welatî jî kême li vêre pêdiviye amaje bi wê yekê bikim ku çendîn pênase ji bu zimanê civak yan civaknasên ziman hene hinek ji wan behis dikin.

1. Rumîn 1971 dibêje: civaknasî ya ziman peywendî di navbera ziman û baştir bûna pêkhatyên civakê de cudayeka taybet heye.
2. Gîk Îfwlî 1972 dibêje: civaknasîya ziman û bi dest hatiya ziman jî hemî di kuşe ên civakde araste kirîne.
3. Prayr 1970 dibêje: xwandin û têgehiştina kulturiya civakî ye ku çewa ev têgehiştin di çarçûva ziman da tê şluve kirin, bi wateyeka din kar kirin li ser zimana rojane, zêdebarê cudahiya lehce û civak jî.
4. Trad gîl 1974 dibêje: civaknasiya ziman bi wî beşên girê dide ku bi nav û nîşanin ferhengî û civakî dihête şluve kirin.

⁽¹³³⁾ - Mhimd Rza Batnî. *Ziban û Camae Şnasî* (Mcimwae Mqalat), Tihran. Çap Awl,1381,R85.

5. Madsin 1980 dibêje: ziman peywendiyeka raste û rast di gel cvak heye.⁽¹³⁴⁾

Hayimiz dibêje şiyanziman tenê ji bu xwe bes nîne belkî pêdevîye (şiyânên ziman) di gel (şiyânên peywendî) bi hevra grê bidin heya ku pênasaka tamam ji ziman der bêxin, ji bu bi dest înanana pênasaka tamam dikarin di warên cuda ên kar kirina ziman bi dî bikin wekî ku mirov dikare axivtneka tamam û rêk û pêk derbarê tiştêkê derbêxe, di heman dem da dikare pêşbînî û soz jî bide.⁽¹³⁵⁾ Bi awayekî giştî ziman amrazeka girînga dirûsit kirin û parastina peywendiyên civake, piraniya zimannasên şewaza kar kirina ziman li ser didû beşên dabeş dikin.

1. Kar kirina ziman di dirûsit kirina peywendî.
2. Kar kirina ziman ji nîşandanên kesên axivtin kirî.

Ev dû xall peywendiyeka bihêz di gel hevdû hene û di demekî de tamam kirên karên yekdîne, û di meydana kar kirinê de bi didû şewazên der dikevin, di şewazê yekê de bi rêya peywendiya ziman di navbera wan de eşkire dibe û di şewaza düyem da bi rêya giftûguyê bi awayekî ne diyar eşkire dibe, herdu cur kar kirina ziman wê waqîyet nîşan didin.

Peyvên zimanekî nîşana daxwaziyên xelkîne ku wekî wan divên bi axivin ji bu mînak, hinek gelê Ereb hene bi awayekî cuda (xurma) bikar dînin, yan gelê (ser sehol, Îskîmu) ku ji bu peyva (Befr) çend şewazek bikar dînin, û bi tenê di nav yek ziman de çend gel û neteweyek bu yek tiştî bi çendîn navçên cuda navek dinn bi taybetî ku ew tiştên sruştîne wekî (dar, giya gull... Hwd) wekî yek bikar dînin.

⁽¹³⁴⁾ - Xlam Abas Tuslî, *Nizryehay Camae Şnasî*, Çap Çarm, Saziman Alum Danişgahî Simt, Tihran, 1373 R155.

⁽¹³⁵⁾ - Sîd Alî Mîr Amadî, *Mcimwae Mqalat Çarmîn Knifranis Ziban Şnasî Nizrî û Karbirdî*, Micle Awl, Tihran, Antişaran Danişga Alame Tbatebay, Çap Awl, 1379, R93.

Warê cudayên cvakî û cudayên pêşketina û şaristanên jî peyvên pêk hatina zimanên cuda û taybet dihêne berhem anîn, ku girêdaye bi pêşketin û paşketinên civak û bikar anîna pêvan, wekî hebûna çendîn pêvên cuda ji bu pêvên nan di nav gelê Erebede ku bi mebesta berv pêşveçûna jiyana mirovayeti fayedê wergirtine.

Cuda bûna zimanî di civakîde şewazê reftarê kesên derdixê ji bu mînak, di axivtina kesekî de hinek taybetmendiyên wî kesî eşkere dibe û dê zanîn ku xelkê kîrê bîr yan pleya xwandinê çî ye û regezê wî çî ye, wekî keseka zana di warêkî ekadîmî de giftûgu yê dike cudayê ji kesekî din, je ber wî di yek civat de be rêya zimanê ve cure ên kesayeti bihête nasîn, ku axivtinên jêrê axivtnên kesayeti der dixê.

- 1- eger kê m baxvin dê supas dikim.
- 2- hîvî dikim qreballxê nekin.
- 3- bê deng bin.
- 4- devê xwe bigrin, (devê xwe qepat bkin).

Lewra ziman di civakê de rulêka serekî heye ji bu rêxistna jiyana pêkhatên û dirûsit kirina peywendên di navbera gelên cuda de ku bi tenê di sînurê cugrafîya welatêkî namênê.

2.13 Ziman û Axivtin

Cuda bûna ziman û axivtin yek ji wan dûyên zimane ku (firdînad di sosêr) pêşkêşa lêkolerên Zimanewanî kiriye, axivtin ji hebûna çalakên take kesî dirûsit dibe, demê ku peyvek di bikar înan ji didû alyan ve bikar dê.

1. aliyekî wê li ser zimane, Ew jî ew ji bu me dest dixê ku guhdarên di wî fam dikin ku axêver dibêjêt wekî endamêka ser bi kuma xwe

diaxivêt ku li ser morale ziman û çeşnên ziman û pêyvên ferhengî rêk keftîne.

2. aliye dûyê ya axivtnê ye, demê axivtneka diyar krî bît bi awayekê asayî mebesta wê axivtnê hatîne kontrull kirin fayede je dewruberên xwe bigrê je bu diyar kirina mebesta xwe.

Di diyar kirina cudaiya di navbera ziman û axivtnê je alîyekî û cuda bûna ramana mebesit jî ji alîyeka din, peywendiyek heye ku Sosêr encam daye, da ku ew peywendî eşkire bikin pêtevîye behsa zimaneka diwrûber bikin.⁽¹⁾ wek ew ku hejmareka xwêndkarên di polekî da rûniştine û amîrê fênkerî polê berv sardî bir, û xwêndikarêk jî dibêje, (mamusta heva sarde), hemî xwêndikar mebestê xwêndikarê din ghiştine ku mebest ji wê ristê çî ye, lê çî amajek bi vemrandina wî amîrê fênîk kerî nedane, bi tenê di dewrû berên zimanî di hesta wê xwendevan geheştîne.⁽¹³⁶⁾

Bi vî cure em dikarin bêjîn, em dişên di raste ê da ziman veguhêzîn ji bu axivtnê, riste jî bihête guherandin û raman jî bgehînit. Axivtin bi awayekê dest pêk ku bu dîrokê vedigerê hebûnika xwe heye, ku çê wa dema zarukêk ji dayk dibît her ji zarukî ya xwe roj bo roj çalaktir dibe di warê ziman de û mêşka wî zarok jî amade ye gelek peyvyan werbigire.

Hindek xall hene nabît bihête feramuş kirin û nabît, şiyânên zehnî ya her zimanekê di gel axivtna wî zimanî bê hejmar kirin, şiyânên ziman şiyânên kume rêxistneka alluzin ku zansita ziman ji yek cûda dike, ev sê şyane (şyan, hizir, axivtin) ji ber wî ku hemî bi hevra dirûsit dibin me rû bi rû ye wê hele dibîn ku wisa fam bikên ku bi hêsânî me hîna ziman û axavtinê bûn tû carêkî me hizir ne kiriye ku em demêkî zimanekî nas

⁽¹³⁶⁾ - Mhimd Mhimd Ywşin Alî, Wer.Nerîman Ebdalle Xoşnaw, *Derwazeyek Bo Zimanewanî*, Çapa Yekem Weş Rohellat, Hewlêr, 2010, R61.

bikin ku di berhema şiyânên hizr û şiyânên fam kirin û weregirtinên dengên ku hemî bi ryên zanistî perde li ser hatiye labirin ku ev hemî zimanê axivtn berhem anîye.⁽¹³⁷⁾

Peywendiyek heye di navbera wê cuda bûna Sosêr ku li sala 1926 encam daye, cuda bûnek bi rêya 50 salan ku ji aliyê Çumîskî hatiye encam dan, cudaiya dest pêk di navbera her dû alyan dayae, axivtinê di navbera Sosêr amaje dike ji bu akamên bikar anîna kirdarên zimanî, ne kirdarên bikar anîn, ev jî wisa dike ku çemka axivtnê ji aliyê wî ve çemkêka hişk û ne dînamîkî bît, ev jî di gel pênaseyên ziman dihête guncan ku sîstemek je nîşanên ne sîstemêk ku je hêmayên pêkhatî bît Lê Çumiskî bu wê diçe ku tiwanîn, şiyana dist be serda girtina zimane wek system ne kirdar.⁽¹³⁸⁾ Ku di encamên çendîn hukar dêne berhem ku wanin:

1. Rêziman bi giştî di hizra hemî mirov de heye, (zimanê sruştî) bi tenê di mirov de heye û bi rêya mirovekî je bu miroveka din dihête veguhastin .
2. Çêdibe gelek caran ev pirs ji bu te hatî bît ku erê ziman û axivtin ji yek cudane û eger cuda bît dê çê wa bihête nas kirin, lewma hindek caran di axivtnê de xelet dibin û heta demekî em axivtina xwe dirûsit bikêt yan jî bê denig dimînin û di nav xwe da di hizirde hinek peyvên din bikin li cihê peyva nezanrî ye .

Zimanî şiyânên tû cure xeletêk nînin, belkî bi tenê bi axivtnê ve girê dayîne û di xelet jî berprisin, li vêre bi pêdvî dizanim runahiyê bixme ser çendîn xalên ku cudahiyê dixê di navbera axivtnê da.

⁽¹³⁷⁾ - Xlam Alî Amîr Nurî, *Gunîdgî Wift Byan*, Tihran, 1384, R43.

⁽¹³⁸⁾ - Mhimd Mhimd Ywşin Alî, *Wer. Nerîman Ebdalle Xoşnaw, Derwazeyek Bo Zimanewanî*, Çapa Yekem Weş Rohellat, Hewlêr, 2010, R64.

- 1- Yekum fayde cûdahiya wan xeletî û kê m û kûrtiyên di nav axivtnê de dihêne rudan û çak kirin û rêxistina wan xeletên jî di stûyê zimanî daye.
- 2- faydeya dûyê bi alîkariya wan cudahiya em dikarin nîşanê bidên wan kesên yên ku srûştîne (CONGENITAL) yan jî ji şiyânên axivtnê bê beş bûne û şiyânên ziman nînin, lê ker û lall şiyânên zihnî de wekî her mirovekî asayî dikarê fayde ji şiyânên wan bibînin, cudî jî di gel kesên asayî ewe ku je ciha sûd wergirtin je axavtinê jib u tamam kirina pirosên ziman wan sûd je cullên dinin endamçn axvtinin werdigirin.
- 3- faydeya sisyê jî ewe bi rêya vê cuday wê yekê eşkire dibe ku çe wa û je bu çî, lehceyê çî sûd nagehînine ziman, çunkî cudahiya zaravên bi lehceya axivtnê girêdayne nek zimanve.⁽¹³⁹⁾

⁽¹³⁹⁾ - Mirkiz Yagîrî Sayt Tibyan, *Nuyisnde Fatme Şîrzade* . Wwîw.Tebyan.Net.

BEŞA SÊYEM

3 BEŞA SÊYEM

3.1 Teorîya Zimannasî

Ziman bi awayeka cuda cuda hatiye şluve kirin û di gel babetên taybetî de hatiye dabeş kirin, bi merama bersiv dana babetên pedavi û beşên hatine dayir krin, bi awayê diyardeya xweya srûştî û ferhengî şluve ji bu hatye kirin û bi çendîn pêşketinê bê wêne û şaristanên cudayên Îslamî û Yonanî û Çînî şluve hatiye kirin û hevdem agehdarê pêşketn bûye, (Nwam Çumsikî) ku bi serdarê qutabxaneya Emrîkî hatye danan di şluveyeka zansitî de rolêka herî serekî hebûye û dibêje serdarê wê qutabxaneyê zimanî tû kesekî nîne je blî (Lîwnard Blomoffld) ku gelek bi nav û denge bûye, di vêrede cihê xweye ku amaje bi kesêka din bikên ku ew jî Firdînand dî Sosêr e ku bi babê zimannasî dihête naskirin û zimannasi beşên ji alyê wî ve hatye diyar krin û li ser qutabên xwe belav kir.

❖ Zimanas dabeş dike ser çend curêk:

1. zimannasî ê tîyorî.
2. Zimannasî ê dîrokî.
3. Zimannasî ê cvakî.
4. Zimannasî ê derûnî.

Her yek ji van cuarên li ser çend beşeka biçûk dihêne dabeş kirin xwe bi xwe behsa zimannasê tîwrî dikin, kû ev cure bi nav û dengitrîn curên zimannasiyê ye û beşeka gelekî grînge, wekî dyardeyeka mrovayetî û amrazê peywendî kirinê şluve dike kû ziman çendîn beşên wekî (deng, peyv, riste.....hwd), pêk dihêne ev jî her yek ji wan beşên di zansitê zimanîda dikevê ku wvanin:

- fonotêk (Phoneticis)

- fonolojî (Phonologiy)
- morfolojî(morphologiy)
- sîntakis(syntax)
- sîmentêk (Semantics)
- pragmatîk (Pragmatics)

3.1.1 Fonotêk (Deng)

Anku deng û nasîna zansîtê dengî, kû di zimannasiyê di bi binemaye zansîtê ziman û nasîna ziman tê danan û gringiya wê ewe bi sîstemeka rêk û pêk bi hevra werin grê dan û çewaniya peyda bûna hejmareka dengînan zmanek derdikevê û amajê bi hendêk endamên axivtin dike kû beşdariyê di dirûsit kirina hindêk dengên dikin, dema veguhestinê û wergirtina dengên ziman vekolîn dike û ji sê kuşeve vekulîna xew encam dide.

1. Ji alyê dirûsit kirina mîkanzîma endamên axivtnê vedgre.
2. Bi rêya çewaniya veguhastina dengên di hevade û cûlleyên endamên axivtinê.
3. Bi rêya wergirtina van dengên bi guh û parastin û şluve kirin di mêşk de mîkanîzma fisyolocyetê guh û mêşk vedgrê.⁽¹⁴⁰⁾

Jiber çend egeran kû peywendî bi sruştê amancên zansîtî û zimanî heye bi tenê di kuşeya yekêda tê vekulîn krin, kuşeyên din ji bu babetên serbexwe yê zansîtî û zansîtê zimanî tê cuda krin, lewra zanîna dengên ziman ew sîstema taybet kû deng û raman bi yekdûve grê didin, lewma dema tu ghu li zmaneka din dibî çêdibe tû tiştêkê tê naghî û nizanî çewa û li kêrê ristê dest pê kiriye û bi dawî dit. gereke vê zansit di nav xwe da

⁽¹⁴⁰⁾ - P. D. Wirya Emer Amîn ,*Asoyekî Tir Zemaneweanî, Bergî Yekem, Dezgay Çap û Bllawkirdnewe* Aras, Hewlêr, Çapa Dûyem, 2009 R46.

cuda bikin, je fonolujî anku wan didû werên cudandin, herçend di çendîn dengên vedikulin lê pêtevîye ji yek werên cuda bikin û bi cuda bihêne behis krin, lewra fonontêk bi cuda kû di dengê ziman vediklê, û hejmarê wan di her zmanekî de diyar dike û di kîjan beşên endamên axivtnê de dirûsit dibin û kêhan deng serekî û (fonîm) kêhan jî ne serekîne.

Ji ber vê Fonêtik babetêka giştiye û li gor wan bi bê wî curên zman nas bikî vekulînên xwe derbarê deng û çendîn beşên din kû peywendî bi dengve heye encam dide, çar beşa serekî bi xweve digrê.

3.1.1.1 Fonotêka Fîzîkî

wate bwarê naveroka wê û çewaniya dirûsit kirna şepolên dengî û çewniya çûna wê şepolê vedigre, deng brîtiye, ji hebûna kumêka şepolên û bilez ew kume tê pêk anîn û di yek çirkede digehête (1100)pê, bi vê lezatiyê şeweyekê rêk û pêk deng tê dirûsit kirin her wekî dirûsit bûna dengên zman, xullên dengî di ziman de bi awayekê tamam dirûsit nabe, lê her dengekik bizwên heta radek bi rêk û pêkî bidûmahî hevdû dihên, jber kû bi dengên bizwên dibêjn dengên rêk, bi vî cure dengê bizwên û ne bizwên di funutêka fîzîkî da dihêne cudakrin.⁽¹⁴¹⁾

3.1.1.2 Funotêka Dersixtîn

Ev fonotêk çewaniya karkirnê û livilvîna endamên axivtnê vedgre û her dengek bi awayekê cuda bi lvîna xwe ve tê behis krin.⁽¹⁴²⁾

3.1.1.3 Fonotêka Gwe Lê Bûnê

Erkê vê fonotukê ewe guhdarya dengan biku veguhazê je bu mêşik, di bînyatê de sê erkên serekî bi xweve digre.

- Kum kirna dengên û rakirna zanyariyên.

⁽¹⁴¹⁾ - D. Ewihma Ni Hacî Marf, *Ferhengê Zarewayî Zimannasî*, Slêmanî, 2004, R28.

⁽¹⁴²⁾ - Ç.B ,R276.

- veguhastina deng û ghandina zanyarî.
- Şluve kirina zanyariyên.⁽¹⁴³⁾

3.1.1.4 Fonotêka Taqî Krin

Ev fonotêk beşeka grînga dengê zanistiye, çunkî je bo bikar anîna amêrê vedgerê û rastiyên dangan digehîne ji alyê fîzîkî û livlîna masolkên ji endamên axavtinî, bi wî wata ku ew encam ku di vêrêda berhêm dihêt dikarîn bikene belge ya serekî çûnke şluvekirin bi amêr di şêweya tîyurî derbaza şêweyin piraktîkî dibe.⁽¹⁴⁴⁾

Wekî berê niha me amaje pêkirî ku zansitê fonotêk gringiyeka taybet bi alyê deng dide û dîroka vî zansit bi ser çar qunaxên dê dabeş kirin.

1. Sedeya destipêk.
2. Qonaxa di nav bera salên (1770 -1920).
3. Qonaxa di nav bera salên (1920 -1950).
4. Qonaxa salên dûmahiya 1950 ta nûke.

3.1.1.4.1 Qunaxa Yekem

Di qonaxa yekem de bi awayeka giştî babetê deng nasî ji bu salên (150 - 880) berî zaynê vedgerê, anku bi ramana cih û cihê dirûsit bûna degan fam dikrin, Panînî berî 400 salan di derbarê dirûsit bûna dangan lêkulîn encam daye.

Ewropyên û Yonanyên kintir ji Hindyên şarezayê di wî warîde hebû, çunkî bi tenê Eflatûn ew şiyar hebû deng ji hevdû cuda bike, anku ji

⁽¹⁴³⁾ - D. Nerîman 'Bdalle Xoşnawî, *Deng Sazî*, Çapî Yekum, Çapxaneyî Rojhelatî Hewlîr, Laper 12, Sallî 2003

⁽¹⁴⁴⁾ - D. Nerîman 'Bdaale Xoşnaw, *Deng Sazî*, R 68.

sedeya 19 şiyaye berê keftina Hindiyên qonaxêka nû dirûsit bikin. Eflatûn deng bi ser sê deste dabeş kir.⁽¹⁴⁵⁾

1. dengên dengder
2. dengên bêdeng
3. dengên navend

3.1.1.4.2 Qonaxa di Nav Bera Salên (1770 -1920)

Di wê qonaxêda gekêk amêrên hatine dirûsit kirin ku di van jî amêrên dirûsit kirna dengên ji alyê (Kîsn Gut Lîbkrat Ziştîn)ve û paşê wê amîrekê axivtn jî ji alyê (Wulivgang Win Kmilpin)ve li sala 1795 hate dirûsit kirin yek ji pêşkeftinên qonaxê (Hînrî Suyt) bû, ku di berhema nû da bi navê (desit nvîsek bi nav û dengê nasînê) li sala 1877 derxist kû deng çi ye? berhem jî kartê kirneka mezin li ser pêşkeftina deng li Berîtaniya û wan navçeyên hebû, kû bi baştirîn dengnasî di wê qonaxê da hate hejmartin.

yekêkem fonotêk ji alyê zanayêka Hulendî bi navê (Budîn Dûkurte Nay) kû bînemayên di sala 1894 belav kir, her yek je zanayên wekî (Firdînan dî Soser, Aymu Nid Ayç, Asnit Sun, Lunard Blumfîld, Edward Sabpir, Yakup Çakisbûn ...hwd. cê destê wan dîyare.⁽¹⁴⁶⁾

3.1.1.4.3 Qonaxa di Nav Bera Salên (1920 -1950)

Zanayê Elmanî bi navê (Hirman Hlim Hultir) zêdetirin pêşkeftin êxiste ser dengnasî û di berhemên xwe bi navê(deng wekî nav û nîşanên destipêka fîzlojêk nasî ya tîyurî) belav kir kû bi nivîsîna vî berhem bi awayekê fermî dengnasî wekî zanistek hate şluve kirin, di vê qonaxê de mrov ji tîşkên amêrên karebayî fayede wergirtine û yek ji wan jî

⁽¹⁴⁵⁾ - Sîrus Awsîy , Wwiw.Linguisit.Bolgfa.

⁽¹⁴⁶⁾ -Wwiw.Waisman.Wisc.Edû/Alc/Pubis/Speech-Pid

(fonudîk) bû, ji alyê (dîtun klarnis mîlî) li sala 1886 je bo 1942 derxist bû kû amêr ji bu wêne girtina şepolên dengî dihate bikar anîn

3.1.1.4.4 Qunaxa Nû (Qonaxa Salên Dûmahiya 1950 Ta Nûke)

Ev qunax kû çaremîn qunaxa pêşketina dengnasî ye, kû zêdetir fayede ji kumpûterîê hatiye wergirtin, ku li dûmahiya sedê nuzdê de fono graf Edîsun pêşkeftineka mezin peydakir, ku amîr rê dida şepolên dengî bihête tumar kirin û wan jî dabeş bikat , piştra jî amîrê (espektugraf) çê kir û ji alyê (Al Wa Îs-Kwayink Wdan) li sala 1955 ew amîr yekemîn amêre ku bikarê şeweyên dangan nîşan bidit.⁽¹⁴⁷⁾

3.1.2 Fonolojî (Phonologiy)

Ew yasayên fonîmên ziman dest nîşan dike û di nav qalbê birgeyên fonumê da tê şirove kirin ji bu pêk anîna birgeyên fonolojiyê, dîroka dirûsit bûna fonolojiyê wekî beşeka zimanê vedgere ji bu sala 1928 ankû dîroka wê yekem kongra zimanê asayî di meha Aprîl di hemî salekî li darxst û li bajarê (Laha), yekem babetê vê kongirê hatiye behis krin kû pêdiviye şluve kirna wê li ser didû beşên dehête behis kirin.

- 1- Pêdiviye fayede ji rên zansitî yê srûştî û fizyayî û taqîgehên werbigrîn.
- 2- Pêdiviye di civakêda yasayeka taybet ji bu ziman hebît wekî rêzman debî sîd jê bihête wergirtin û raste u rast peywendî bi zimannasî ve hebît kû bi wî dibêjn fonolojî,⁽¹⁴⁸⁾ her zmanek kumeka yasayên taybet û fonolojiya xwe heye wekî:
 - A. Fonîm dihête dest nîşan kirin.
 - B. Di nav qalbê birgên fonotêk de, fonîm be hev dide je bu pêk anîna birgeyên fonoloji.

⁽¹⁴⁷⁾ -www.Phonetics-Acousticpntics.Wikipedia.Html_Laspretvied@_2007-

⁽¹⁴⁸⁾ -Mihri Baqri, *Miqdmat Zimansnasî*.R95.

C. Je encamdana lêkdana wan fonêmên jî de, di hindek haletên de hindik deng peyda dibin û hindik deng jî win da dibin.⁽¹⁴⁹⁾

Ankû fonolojî tişteke taybete dema fonotêk xwe diyar diket û xwe bi sax kirina dengê ve mjûl dike fonolojî çewaniya sîstemê rêk dêxe û wan dengên vedikulît ji bu mîna, fonotîk dihête sax kirin dengê (ji) dengê sereke yê wê fonêmê ye ji alyê zimanê kurdî yê de û dengê (ji) di hemê peyvan da dihête bikar anîn, her di peywendiyê jî da berisva pirsêka wisa tê dayn bu çî dengê (ji) di peyvên de heye (kojtin , bikojin), lê di peyveka din de wekuî (kuştin) de nîne û tê gohertin je bo (ş), deng (ji) dibête (ş) yan berovajî, eger li gor yasayê ev hewll û merce têda hebît, ev pirsên yên ku fonolojiyê dirûsit dikin fonoloji sîtemeka taybetê zmanekê diyar kirî rêk dixe û dengên zimanê diyar kirî vedikule.⁽¹⁵⁰⁾

Bi awayekê giştî didû curên sîstemî ji bu van zanistên hatîne danan, ku heta nuke hemî qutabxanên zimanî nîşanê wê pênaseya diyar kirîye, birge ên pêşkêş bikin ew jî ev dû curne.⁽¹⁵¹⁾

- Birgeya Fonotîkî

Ev birgeye hemî zimanên cîhanê têda beşdar, û çewaniya kar kirna endamên axivtnê heye di nav çarçûve ye qalbê vê birgeyê de zimanên cuda nîşan dide û ev birgeye fonolojiya curê dîyem pêk dîne.

- Birgeya Fonoloji

Di nav hemî zimanên da birgeya (vawlêk)(bizwên) ku digel wê bizwênê de çend nebziwênêk derdikevin, ku hejmara cur û rêzbûnê wan derdikevin di yek zmandae, ji bu mînak di zimanê Kurdî de yek heta çar

⁽¹⁴⁹⁾ -P.D. Wirya Emer Amîn ,*Asoyekî tir Zimaneweanî* ,Çapa Dûyem ,R104.

⁽¹⁵⁰⁾ -D. Ceafer Şîxul Îslam . Wwiw.Yagey Ziman .Com

⁽¹⁵¹⁾ -P. D. Wirya Emer Amîn ,*Asoyekî tir Zimaneweanî* ,Çapa Dûyem,R109.

nebziwên digel bizwênekî dihên. yek birgeye derkeve ku nîşên xwe bi yekve grê bidin, lê di zimanê Îngilîzî de pênc nebziwên dihêne bikar anîn ku ew dişên sê nebziwênan bixne tev yek bizwên, di hindêk zmana de dişên sê nebziwên bixne berê bizwênekî ve ku hindêk fonêm hene çî caran dernakevin, bi wî yasayên ku qalbên birge dest nîşan dikin dibêjin yasayên fonolojî.

Curê syê (yasayê fonolojiyê) e ku di encam yek fonîmê de û di hindêk haletên de deng heye em dşeyên wekî amraza (e) ku dibêjnê amrazê naskirî, dema (e ,eku) yan (en) ku amrazên kum kirî ye bixne ser amrazê (e) wekî mînak: (di lehceyên soranîde)

Kur + en _____ kuren

Haletêka din jî heye beruvajî ye di encama lêgdana fonîmên hindêk deng peyda dibin wekî derkevîna (î) ku fermanê wê (e) diçîte ser wan peyvên yê dîmahîya wê bizwên.

Ew mamusta _____ e _____ ew mamustaye.

Fonolojî ew sîstemê taybetiyê dengên rêk dêxît û di zimanê vedikulît bi taybetî di zmaneka diyarîkrî de.

3.1.3 Morfolojî (Morphology)

Raste û rast pewyendî bi veguhestina ramana famkirî ye û roleka serekî heye, gelek zimannas çendîn pênase je bo morfolojiyê danane, lê heta nuke çend xaleka namu derbarê morfîman hene çunkî hindik pênase bi pişt bihîstina jêderên dirûsit û bawer pêkirî hatne nîsandin ku ev pênase hindik caran ji bu şluve kirî ziman aluz û şîyanên famkirî nîne û niha em dê runahî dêxêne ser çendîn pênasa.

- morfîm, je çendîn birgên dirûsit dibe, di hindek ziman de morfîm bi tenê je dengêkî pêk hatiye.
- morfîm, biçûktirîn raman heye û li ser yeke yan tê dabeş kirin.
- peyiv di biçûktirîn beş de dihête bikar anîn.
- morfîm biçûktirîn raman heye û ji alyê funetîk û sîmantîkve tû furmek nîne.
- morfîm ew zaniste li murfilociya zimanê vedikulît ji alyê qebare ya û cur û ramanêve.

Hevbeşiya van pênasên ewe ku hemî morfîm wkî biçûktirîn yekeya wata darê zimane ku ramana xwe heye, di vêrêde ew pirs dihête serheldan ku çewa wê dibe yeke ya ramandar. Je ber çî hindê fon dengên bê ramanin û je ber çî di hindek zmananda ramana wan heye? û berisva wan jî ji bu xwêndevanên beşa ziman ne sehle û aloz bûye, ku persîva wan bi awayekê raste û rast di pertûkên zimanê de bi hêsanî dest xwêndevan nakeve.

Lewra morfîm dûyem yeke yê zmanê ye piştê deng, biçûktirîn yeke ya zimanê ye û neşên je bo yeke ya biçûktir were dabeş kirin, je alyê rêzimanîve yeke ji sê rûweknên zimannasiyê ku gelek gîrnigê pê dihête dan. erkê morfolojiyê ewe ku peyvên ziman rêk dixe û pesend jî dik.

Taybetmendiyên morfîm

1. Morfîm tê dabeş krin li ser didû beşên morfîmên rêzmanî û morfîmî peyv darêj (wataî)
2. Her morfîmek dikarê li cihê bikar anîna xwe, xwe li ser çend beşên dabeş bike, je bu mînak (karker) dikare bu didû yeke yên cuda bihête bikar anîn, ku di binge de di yek morfîm pêk hatiye û bi awayekê serbixwe û dariştina deng dihête bikar anin.

3. Her morfîmek daneyêka watadare.
4. Di pêk anîna ramanên mazin de bişdar dibe û rula reste sazî dibînê.
5. Her morfîmek daneyêka fîzkiye.⁽¹⁵²⁾

❖ Curên Morfîm

Em dikarîn dabeş bikin je bu ser didû desteyên serekî

- Ev morfîmên serbexwe ku ramaneka serbexwe hene, wek nav , havilnav , çawg ...hwd) bi awayekê giştî watadarin û hejmareka zav û ne dîyar joi wan hene, çunkî bi derbas bûna dem guhertin bi ser wande hatiye.
 - ew morfîmên bi awayê morfên sade dihên bikar anîn yan di dariştina peyvên nû de beşdar dibin dibêjin(mofrîma ferhengî, yan morfîme peyv darêj).
- Morfîmên rêzmanî bi ser didû ramanên rêzmanî dê dabeş bûn.

A. Morfîmên azadên rêzmanî

Ev morfîm di çarçûva rêzmande bi kar dên hejmara wan jî dîyare û rêya zêde bûna wan jî ne vekiriye, demkî bi morfîma rêzmanî dene nav kirin xwe bi xwe jî bi morfîma erkî jî dene nas kirin. Morfîmên rêzman didû watayên taybet bi rêzman hene:

- Hindek caran ramana wan kême, hindek caran bi morfîma tak tê nav anîn, lê morfîma peyvdarêj bi morfîma pir yan pir raman tê navanîn.

⁽¹⁵²⁾ -D.Nerîman 'Bdaale Xoşnaw, Deng Sazî , Lapere 68.

- Morfîmî rêzimanî beruvajîy morfêmên peyv darêj, di beşêka diyar kirîye de têne bikar anîn ji ber wî hejmarê wan kême û bikar anîna wan zêdeye, lewra dû curên serebixwe yên morfîmên hene .

1. Morfîmên serbixwe yên rêzimanî
2. Morfêmên serbexwe yên bend,

B. Morfîma Bend

Ev morfîm bi tenê wek danyêka serbixwe dernakevê, belkî di awayekê bend der dikevê û pdivî jî bi mrovên serebixwe hene, ku ji bu derketin û bikar înin, anku rola serbixwe nîne, anku ev cure morfîm tû demêk di dirûsit kirna risteyên serbixwe û raman û rêziman de û dariştina wê de beşdar nîne, belkî hevdem cêha rêziman û deng û dariştina piştê morfîmên din tê diyar krin wekî (pêşgr û paşgr û navgir).

Lewra morfolojî di zansitê şluve kirina peyvên de û çewaniya pêkhatin û amrazên peywendî dana peyvên û pêşgir û paşgrên vedikulê, cêhê wan yasayên digrê yên çewaniya pêkvin û tevlêhev bûna peyvên diyar dike wekî beşeka gring ya rêzimanî û gringî pê dihête dan.

3.1.4 Riste Nasî (Syntax)

Gelek pênase ji bu riste hatiye kirin û lêkulînên baş ji bu risteyê hatiye encam dan, em nikarîn pênaseyeka temam bêxîne alyê, ku guzarşîtêka temam ji sîntaksê bikit, Ku kêmtir di aliye restive temam bin ji ber wî nikarin pênasek bi belge û rastî bidest bixên û bibête yekem pênaseya dirûsit, bi kurtî sîntakis ew zaniste ku di rêz kirinê de erkê peyvên ziman de risteyê de li gor yasê wî zimanê vedekulît.⁽¹⁵³⁾

Reste nasî di wî rêyên vedekulêt ku peyvên jib u dirûsit kirina resteyên tevlêhev dikit her dû warê (morfolojî, sîntakis) pişt bi yek dibestin û

⁽¹⁵³⁾ -Mhimd Amîn Hewramanî, *Sertayêk bo Fîlojî Zimanî Kurdî*, 1973, R23.

lêkulînên ziman pêk dînin, her babetek di kumêka yasayên rêzimanî pêk dihêt her zmanek ji bu dirûsit kirina peyamên peyvên xwe, xudan rêxistnên taybetin li dûv binemayên yasayên taybet, eger her ristek di zmanekê de bi çavê rêxistinên yasayên wî zimanê nekit wê dem ew ziman nikarê rola destipêkî cî bi cî biki, lewra ew kesê zimaneka diyar dike pêdiviye şarezayeka tamam di yasa û rêxistina wê zimanê de hebe, û Ji ber we ew kes ku bi zimanêka dîyar kirî diaxivêt şarezaya ew yasa û rêxistineye ku ew ziman ji pêk hatîye je ber we bi wî yasa û rêxistin ku di zihnê da heye dibêjin meleke.⁽¹⁵⁴⁾

Hemî zimanên cîhanê bi awayek sîntaksêka taybet ci bi cî dikin, anko yek sîntakis yek cur nîne, eger bi wî awayî dibû ew dem tenê di cûday di peyvên zimanîda hebû, wê dem karê zimannasa gelek hêsan dibû, dema wergêrana rîstande bi tenê di peyvên wergrin û ciguhertneka rêxistina peyvande nedihêtine diyarkirin, di rewangehekê din de dibêjn ku tû didû zimanêkî ji alyê pêk hatin û fonetîk û morfîm û sîntaksî ve wek yek nînîn û rêzmana her yek ji wan zimanê cudane di hemî zimanên de bi kêmasî her risteyek je biker û kar pêk dihên wekî (Azad hat, Ez diçim hwd). anku sîntakis wan û rêxistnên û pevyên ziman di çarçûva yasayê de tene diyar kirin yan rêziman rêk dixe ku deaxivê û ya guhdar dibe şarezayê hebe lewma her dem risteyek bi şewazê yasaya tê danan çî cure arêşeek li aliyê gohger nahête dirûsit bûn lê dema yasayê rêk dixe.

3.1.5 Wata nasî (Sîmentîk)

Zansitê nasîn ev pênase yekem car ji alyê (Mîşl Bre Al) li sala 1879 hat dirûsit krin ku dîroka wê di zimannasê de hatbû ku zarave ya ferensî li ser binemayê peyveka Yonanî ya kevin hatiye, bi ramana

⁽¹⁵⁴⁾ -Mîhrî Baqrî, *Miqdmat Ziban Şnasî*,1383,R139.

jêderên girtiye ji seredemê Yonaniya kevin heta vê serdem devam dike û sîmentîk bi ser sêy beşan dabeş dibe.⁽¹⁵⁵⁾

1. watanasî felsefî.
2. wata nasî mintiq.
3. wata nasî zmanewanî.

Anku nasîna felsefe ku kevintrîn beşa wata nasîyê ye, beşek li wata nasîyê zimanê tê pêk anîn û peywendî di nav bera deqên zimanî û diyarên cîhanî şluve dike, anku wata nasî menteqî derbarê deqên vekulînê bike di çarçûve ya yasayê lojîkî û di waqî de beşeka lojîkî (menteq) bîrkariye (matmatîk) yek ji wan kesayetiya ne diyardeyên vê cure watanisîyê, ku ziman wekî amrazek ji bu şluve kirina waqeyetê û cîhana derve ya ziman bikar dîne, wata nasî ziman wekî di beşa sêyê de amaje pê dike di waqeyetê de li rewangeha (Mîşl Bre Al) berçav dike û dixazê şluve kirinê derbarê taybetmendiyên zimanê srûştî pişt rast bike û beşek ji zansîte amaje dikin, di vî curê ramanên de watanasê zmaniyê.⁽¹⁵⁶⁾

Wata nasî felsefî mitqî cihê gringiyê nîne, belkî ziman bi xwe dibête warê şleve kirinê, ya eşkire ye ku zanîna ziman di zanîna dengên de û peyv û riste de di rastiya wê amanca serekî di zanîne axivtnên rêk dixê ku bikarê mebesta xwe rabgihîne.

Lewra lêkulîna wata ya ziman û şluve kirina peywendîya di nav bera peyvên de ramanê diguhrê ev zanist bi awayekê giştî li ser peywendiyên egerên wekî (zmanên, deqên , nîşanên) ku ji bu çî dihêne bikar anin û

⁽¹⁵⁵⁾ -D. Bilqîs Roşn, D. Lîla Ardibîl, *Miqdwarî Bir Mana Şnasî Şnaxtî*, Çap Awl, Nşir Alm, Tihran, 1392, R14.

⁽¹⁵⁶⁾ -Palmirqrink, Wer. Kurş Êxri Sroş, *Ngahî Taze Be Mana Şnasî*, 1384, R43.

sûd jî werdigrê ⁽¹⁵⁷⁾ (qutabxane ya Lenden) ku nabî raman di cihê xwe de bimîne û pêdiviyê ptir run kirin hebe çunkî hemî astên hevbeş dikin, derbarê wê bîrokê (Fîrs) dibêje, formên ziman li ser asta rêzimanê murfulujiyê ramana xwe heye, û ev raman êkser di ristê de diyar dibe. Lêkulerên zimanî vê bîroke ji alyê (Halêder) bi eşkere deng vedaye, ku erkê mrovane ziman cî bi cî bikin, ev xalên binê amaje bi wê yekê dikin ku li bin navê peywendiya ramanên dabeş kirye. her wisa di babetên cureyên wata vekulîn encamp didi ku bi wî cure ji xarê amaje pê dikin

3.1.5.1 Hev Raman

yek ji binavtirîn peywendiyên ramani ye bi taybet di ferhengên de bi nav û nîşan dananê peyvek çend dikare êkser ramana xwe bide weku (dûnya,cîhan) lê pêdiviyê wê jî liber çav bigrîn ne bi tamamî haw wata ye, belkî rêje heye, anku nikarîn li didû peyvên de (haw wata) di yek cihêde bikar bînin ku heman raman hebe, wekî (gîtî bînî) li cihê wê bêjin, (cîhan bînî).

3.1.5.2 Dij Raman

Anku şeweyeka dij ramanek digre, bi wî rengê ku lihember ramana xwe hebê wekî (jin , zelum, runahî , taryatî, sard , germ) bi awayekê dij em dikarîn dij wata bikar bînin ku didû peyvên hev dijê yek bin wekî (şerîf, ne şerîf).

3.1.5.3 Yek Nav

Dû peyivin ku je alyê deng û nvîsîndinve wek yekin, lê di ramana wan cudahî heye, ku dibêjin (hav navî), ev peyv çi peywendiyek bi ramanve nîne, lê bi yek awa tê nvîsandin wekî:

⁽¹⁵⁷⁾ -Sacîde Abdalle Firhadî, *Riste Paş Riste Tîrwanîkî Erkî*. Çapî Yekem, Bllawkrawey Dezgay Aras, 2008 R37.

- Şêr Şemşîr hîwan
- Şane rîkxistin şane heng Şaney qij

3.1.5.4 Çend Raman

Her dema yekeyêka ziman çend ramanên bi xwe ve bigre, di ferhenga zimanêde bi yek derwazê tê nîsandin wekî:

- Ser endameka leşê mrov ye .
Ser bi wata ya sereve.
Ser be wata ya araste.
- Dill naveruk.
Dill dllî mrov .
Dill derûn .

3.1.5.5 Gişt Gîriya Raman

Hindek caran egera wê yekê heye ku yek raman bikarê çend ramanêk bi xweve bigrê bi vê peywendiyê dibêjin gîtgîriya raman wekî (heywan), ku hemî cur candarkî bi xweve digre wekî:

- Heywan hemî cureyên candar heywane.
- Heywan bi wî cur ajel dibijin ku hurdin (biz, mer...).

3.1.6 Pragmatîk (Pragmaticis)

Pragmatîk ji wan beşên ramana ziman pêk tê ku dema kumêka risteyên tê dîtin, ku wan diyarde û gutarên vedikulê yên karîgerî li ser saz bûnê hene anku raman heye, ku kengê û li kîrî û ji alyê kîve û armanc ji wan axivtinên çî bû ye, zanyaryên nû û kevin çend hene û gelek babetên din ve vekujîn encam dide.⁽¹⁵⁸⁾

⁽¹⁵⁸⁾ -D. Ceafer Şîx Alaslam , *Mqale Pşekêkî Zor Kort Bo Zimannasî*Wwiw.Gagiyzman.Com.

Em babet hemi curên hizir û ramanê axêver û gudarêkî di restan de û çe wamîya sûd girtin wan di zimande vedegrê, eşkure kirna van ramanên pişt bi zanyaryêt dest pêkî dibestê ku di zihina axêver û gudarîker de heye.

3.2 Îtmolojîya Ziman

3.2.1 Zimannasî ya Dîrokî

Tê zanîn ku curê zimannasiya dîrokî kevintrîn zimannasî bî, ku ji sedê hejde û nozde de şluve kirna wê der dikevê eger bîr li şluveya zimannasiya dîrokî bikin fam li wî tê kirin ku lêkulerên dîrokî yên ziman li ser deqên ziman axivtin û diyardeyên ziman di rewangeha guhertina dîrokî nehatiye berçav kirin, anku ziman wekî pêşveçûnk qunaxên dîrokî hatiye behis kirin, herwisa li wî demê têrwanînêk di nav ziman de serhilda û ziman herwek candarêka zînde di wan bûçnên de karîgeriya xwe heye (zîndewirzanî) ku (Dareîn) di pertuka (Nîçe) li ser curên wê da hatbû dariştin, li vêre tevlehev bûna (mîtod) hebû di nav bera vekulînên zimannasiye dîrok de, lê zimannasê bi nav û deng (Firdînanand Dî Sosêr) şîya ye van didû mîtodên cuda bike, vî ziman desit bi cuda kirin vekulîna (daykronî û saykronî) kir û herdû mîtod tevlihev kir, çunkî dîroka ziman pêşveçûna peyvên û pêkhatayên tû peywendek bi qunaxa mrovanve nebû ye, î dî wî demê zêdetir gringî bi stûna êstayî hate dayin wekî (mîtoda daykronî), gelek gringe bihête run kirin zimannasiya dîrokî ku her kesekê mafa ewe heye zimanê diyar kirî bixênêt.

Zimannasi Ya Dîrokî Gringî bi Van Babetên Dide

- Vedîtina nejadên zman bi taybetî zimanê Hîndî û Ewropî, pêdiviyê amaje bi wê yeke bikin ku erkê zimannasiya dîrokî di gel zimannasî wek yekin, ji alyê dest nîşan kirina xalên hevbeş.⁽¹⁵⁹⁾
- Zimannasiya dîrokî bi tenê di zimanê vekulîn dike wekî zanistek, anku mebesta wî zimannasî berhem anîna ferhenig û nvîsandina rêzimanê ye ku alîkariya têgihştina deqên edebî û olî yên kevin bike.
- Armanca zimannasiya dîrokî şluve kirina deqên kivin bû, astê rewşenbîrî û hizrên mrov di qunaxên berê niha de çî dibe bi rêyt şluve kirina deqên kevin ci bi rêya peyvên derbirînê bike û zanyaryan derbarê deqên bighînin.
- zanayên zimanînasiya dîrokî di gel babetên gringî yên ziman vekulîne wekî (Hombult) ku girngîyeka zêde bi peywendiyên di navbera ziman û nêrînên daye, û gihîştîye wê encam ku ziman û nêrîn bi temamî ya temam kerên yekin.⁽¹⁶⁰⁾

3.2.2 Zimannasî Ya Wisfî (Hawkatî , Descriptive)

Sosêr di nav bera zimannasiya dîrokî û zimannasiya wesfî hêleka veqetiyânê dirûsit kiriye, û nabît ev herdû curin zimannasinê tevlihev bikin, zimannasiyê dîrokî berê niha me behis kirî bû, ku çewa ziman têne guherandin, guhertin jî heya îro dihête tumar kirin û di demekê de zimannasî wesfî ku xalek ji bu guhertina zimanê dîrokî bi ser de hatiye û tê berçav krin, û wesf jî dike lewra nabît têbîniyên dîroka ziman bikin xal.⁽¹⁶¹⁾ lewra derbarê taybetmendên zmaneka diyar kirî zimannasî tê jinav birin û bi ramaneka din zimannasiya wesfî tê diyar kirin ji bu

⁽¹⁵⁹⁾ -D. Dara Hmîd Mhimd . *Hendî Llayan Le Tîwryekanî Ziman*.R30.

⁽¹⁶⁰⁾ - D. Dara Hmîd Mhimd, *Hendî Layen Le Tîwryekanî Ziman*.R31.

⁽¹⁶¹⁾ - Glin Ward, Wer.Qadir Fxir Rincîr, Abu Zkirî, *Phist Mdirnîm*, Tihiran, Mahî, Çap Awl ,1384, R125.

bersiv dana nêrînên amade kiriye û runahî xistine ser xalên lawaz yên zimannasiye wesfî.

Di hemî zimanên di beşên nav hebûnêka xwe heye, zimannasê wesfî bi belgeyên zansitî diyar kirine ku bi kêmî zimanek hebûnekê xwe heye û cuda bûna nav karî de diyar naken, derbarê taybemendiya wî zimanê şluve diket anku wesfa taybetmendiya zmaneka diyar kiriye. Zimannasê wesfî di pleya yekem de ya ziman û rêxistina fonetikî fonîme û dengên tê û rêzmana morfulujî kultûrî peyrev dike, çunkî ev ziman wekî dezgeheka peywendî bi xalên hebû û demeka diyar kiri de cudahi di bîr û buçûnên de guhertin bi serde dînîn, anku zimanek heye xelik bikar dîne.⁽¹⁶²⁾

Zimannasyê wesf ji wê yekê derbas nabe ku xelik çewa di axvê belkî lêkulîn bi risteve mjûl dib nûke xelik rast ya ziman çewa bikar bîne û her ev wesif kirin û şluve kirinê ziman bû babetêka zansitî ya vî cure bu zimannasî bibixşît, bernemaeya zimannasî ya wesfî ewe ku êkser sûd dibexşête kesên din, ew jî bi rêya fêr kirina xelkî ji bu elmandina zimanên din.⁽¹⁶³⁾

3.2.3 Zimannasî Ya Berawrid

Pişî vê qunaxê sedeyên navend qunaxeka rêzimanîya berawrid despê kir, ku qunaxa vekirina Ewropa ye ji alyê mletên din bi taybet mletên Asîya, rêzimanê berawrid lêkulîneka berawridî di nav bera dengsazî û ristesazî û watasazî di nav bera wan zimanên encamp dide ku di yek kuma zimanin yan di yek malbatên zimanin, ziman nasî berawrid di sedeya nuzdehem de bûye sedeya vekiryanê.⁽¹⁶⁴⁾

⁽¹⁶²⁾ - Bayk Ahmidî, *Saxtaru Tawîl Mtin*, Nşir Mirkiz, Tihran, Çap Nhim, 1386 R20.

⁽¹⁶³⁾ - D. Azad Emîn Baxewan, *Lêkolênewe Le Rwange Zimannasyewe*, 2005, R170.

⁽¹⁶⁴⁾ - D. Dara Hmîd Mhimd, *Hendî Layen Le Tîwryekanî Ziman*, R25.

Lêkulîn cudahiyê pişt bi aşekirê kirina zimanên dibestê ji bu xêzanên zmanî, gringitrîn encamên vî curî cî bi cî kirina vî zimaniye polîn kirina zimaneke ku peywendî bi yek dîve hebû ku (Franiz Pup û Şlîgil) rabûn ku gutin: yek ziman heye li Ewropa heta Hîndistan yek cure û deyan gut xêzanên zimanî ya (Hîndî û Ewropî) pişt rê zanayên di warê zmanevanî yên civakên din wekî civakên (Samên, Amên) amaje dikin em cur ziman lêkulînên dike derbarê diyardeyên dengî û peyv sazî û ferhengî ku di zimanê de yek xêzanin .⁽¹⁶⁵⁾

Armanceka din ya vî cure ziman li ser binemayê nejadîne nek li ser binemayê cugrafî û li ser binemayê curên zimanê yên xêzanî peyda bûne û bi belgeyên zansitî cudahiyê yek civak şluve dike Li dest pêkê de seredana (Wilyam Cuniz) dest pê dike dema seredana welatê Hîndistan kir pişt rê lêkolîna zimannasî San sikrîtî têbîniya wê dê kirin ku hevbeşeka zêde di nav bera ziman û zimanê Girîk û Latîn û Cêrmanî de heye û ji wan jî petewtîre , ev jî bûye gava yekema wê curê zimannasiye, Lazime ew jî bête eşkire kirin ku tevlihev bûnek di nav bera ziman nasiye wesfî û zimannasiye berawrid de heye.

Peywendiyên Havînî û Cê Nşîn(Stunî û Asoyî)

Dema di babetên din yên ziman behis kiri, wekî dizgehên peywendiya peyvên zanînî ew raman nîne ku ziman bi tenê di civakê diyar kiriye û pêkhatî bît û ew şane her yek bi tenê amaje bi rastiyê yek waqiyê dikin, çunkî bi awayek rastî û rastî peywendiyên wan derdikevin, û bi tenê wî demê ramana hebûna xwe hebît dema dinav risteyê da tê bikar anîn ji bu mînak, eger bi vî awiye bêjin, tû ramenek û guhekirîneka dirûsit nabe wekî (spî, bînî, kotir, min) eger em bixazîn

⁽¹⁶⁵⁾ - D. Azad Emîn Baxewan, *Lêkolênewe Le Rwange Zimannasyewe*, 2005, R72.

peyvên zimanê watadar diyar bikeyên, pêdiviye li ser alyeka asoyî (havnşînî) bi rêya rêzimanê ve temaşe ya her yek ji wan risteyên amadekirî bikiyên, bi awayekî normal guhertin yan kêşe di hemî risteyên da dirûsit dibin.⁽¹⁶⁶⁾

- Ev ristên binê pênc beşan pêk dihên.

▪ Min	behay rêzimanî	ranaw	pêk dêt.
▪ Yek	le behayekî	rêzimanî jmare	pêk dêt
▪ pênus	le behayekî	rêzimanî naw	pêk dêt
▪ mi	le behayekî rêzmay	ranawî llkaw	pêk dêt
▪ heye	le behayekî rêzimanî	kar	pêk dêt

Her yek ji wan beşên ji blê ku peywendî bi diyardeyên beşên dinve heye, di heman dem da peywendiyka din rastîya dabş kirinê de heye, wekî ranava (min) ranavêka serbixwe ye, ji bilî ku peywendî bi risteya dûv xwe heye, raste u rastî di peywendîyka din beşdare û peywendî bi ranavê serbixwe yên kesêka din heye wekî.

- tu êmeew Ewan Êwe h.d .

Her wisa di beşeka din da bi heman awa wekî hejmarên yan jî navên yan jî karên, ev hemî peywendî digel peyvên din yên zimanê ku em dişên bêjîn bu dirûsit kirina her peyvekî didû awa yên karîne liser didû curên bihêne dabeş kirin.

1- Peywendiyên Rmanê Asoyî

Peywendî sîntaksî di nav bera peyvên de derdikevê û di gel yek di çarçûveya risteyên de guncandine, bu şluve kirina risteyên peyvên li ser

⁽¹⁶⁶⁾ - Firzan Scudîy, Lîla Sadq, *Pjuhiş Hay Ziban Wadbyat Titbîqî*, Dwre Awl, Şmare Dûyem, 1389.

yek hêll bi dûv yek dihên ku ev hêll ramana risteyê yan gutnê bi tamamî rûin dike, ev peywendî ye raman di nav bera peyvên li ser hêllên de dirûsit dike û dibêjin (peywendiyên ramana asoyî ku beşên wê (peyvên) tamam kirî ya ristê (sîntakis) bi xwe ve digre.⁽¹⁶⁷⁾

2- Peywendiyên Ramana Stûnî

Ev peywendiyê bi morfolojiyê û di nav bera peyvên û guhertina peyvên din di heman jînege de li ser ramana stûnî di peyvên din yê jîngehê de ristê bi hevra grê dide.⁽¹⁶⁸⁾ Herwekî me berê niha amaje pê kir her peyamek je çendîn peyvên dirûsit dibi, ku ji alyê peywendî dar bi yek dibestin û beşdariyê rêzmanî heye û dibêjin peywendiyên hawinşînî ku li ser yek hêll ew peywendî dirûsit dibe, peywendî ya didûyem ku dibêjin peywendî ya cê nşîn kirn li ser araste ya stûnî kar dike, di nav bera peyvên û ramana bikar anîna peyvên li cihê peyvên din li ser araste ya stûnê bikar tê û dibêjin peywendiya ramana stûnî, bi van mînakên binê zêdetrî dê peywendiyên ramana stûnî rûn dikên.

peêwendî watay asoy

▪	min	dwênî	yek	pertûk	gewre	kirî.
▪	to	emro	dû	tyanûsî	bçuk	bird.
▪	ew	pêrê	pênç	pênus	cwan	hêna.
▪	Ême	emşew	de	cafî	şîn	frê da.
▪	Êwe	emsall	dewanz	lastîk	baş	hebû.
▪	Ewan	beyanî	bîst	raste	nawend	dehênît.

⁽¹⁶⁷⁾ - Sacîde Abdalle Firhadî, *Riste Û Paşî Riste*, Dezgay Aras, Hewlêr, 2008, R33.

⁽¹⁶⁸⁾ - Talîb Husîn Alî, *Hendî Llayan Le Peêwendî Nêwan Riste Wata Le Kurdîda*, Namey Diktura, Zanko Slahaldîn, Kolêjî Adab, Hewlêr, 1998, R33.

Ev mînakên serî ku çewaniya kar kirina peywendî bi ramana peyvên hem astê stûnî û hem jî astê asoyî di yek zimanê (sîntakis û morfolojî) me bi kar anî.

Têbînî, bikar anîna ranawên biker di dawî ya ristê de amaje pê nehate krin.

3.3 Qutabxaneyên Zimannasî

Di vî beşê de amaje bi didû qunaxên cuda û qutabxanên zimanî dikin ku qunaxa serdema dest pêka(kevin) di qonaxa nû ku her yek ji qunaxên çendîn curên qutabixne û çendîn şeweyên taybet derbarê lêkulîna ziman hene ku tê zanîn di beşa yekem de ya dîroka zimanê behsa hindêk alyên qutabixtneyekê kirine ku piranîya wê bi vî awayî dest pêdike lêkulîna ziman ji alyê kesekî ve li welatê Hîndistanê li sede ya sêyê û çarê berê ya zaynî dest pêkiriye û nêrîna ziman bi ser didû taybetmendiya dabeş kiriye.

- 1- Bi awayekê diyar kirî li ser binemayê dîtnên rastî û rasit yên rêziman nvîsînê.
- 2- Wesif kirina cuda cuda û yên tamam.

Ev wek yekem lêkolîn ber bi rojavayê çûn û yekem endîşyên li ser zimanê li Yonanstanê ser hill da.

3.3.1 Sruştîyên (Naturaist)

Ev gropek bûn ku dibêjin ziman bi hayeka sruştî heye, ramana peyvên di awayê sruştî de mrov dikarê werbigre û (Eflatûn) yek bûye ji endamên vê grop ku bi belge wek rastiye axivtnên we derdikivin.⁽¹⁶⁹⁾

⁽¹⁶⁹⁾ - Mcîd Baxnî Por, *Micle Ziban Şnasî, Sallî Sîzdehem, Şmare Awl û Dûwm, 1375, R33.*

3.3.2 Rîk Kuftin (Rîk Kuwtnekan) (Qrar Dadîwn)

Ev grope bi dûymîn kuma Yonanî têne danan ku şluveyên derbarê zimanê dikirin, hindê hebûn ku peywendiya nav bera peyvên û ramanên bi rêkftinek di nav bera wan de dirûsit dikir û liser binemayê van bîr û nerînên yasayên ziman înan û li ser van nerînên gropêk bi navê (Endazyaran) ku (pêwerên) bi stu yê xweve digirin û endam jî bûn, û derbarê vê ziman çendîn lêkulînên înan. Li sala 300 a berê zaynî (Zinûn) qutabxaneyêk bi navê (Rwaqîûn) rexnegirên, damezrandin ku li ser binemayê lêkulînên (Eristu) bi bingenasîn û deng nasî ya zimanê hewl xwe bixne kar, lê peywendî di nav bera peyv û şêweyên wê bi siruştî hate danan, beruvajî Eristu ku dibêji: ziman bi yasa ya ziman amrazê der birînin hest û endêşên, yekên din di gropê Yonanî de lêkulînên zimanî mjûlî sufistayên bûn.⁽¹⁷⁰⁾

Ev kume kuvintrîn nvîsarên derbarê peywendiyên Yunanî yên ziman hatine pêşnyaz kirin binemayên danayî yên qutabxaneya mamustayên zansitî (byan) şluve kirine, rêziman di karê rujanede (Eskunderiye) û hizra çend qutabxaneyên din yên Yunanî da hebûn ku lêkulîn derbarê ziman dikirin.

3.4 Piştî Yonanyên, Latîniyên Bi Zimanê Latîniye Mjûl Bûn

Prîs Kyanûs binav û dengitrîn rêziman nvîsê latînî bû, rêziman nvîsa kultûranku beşeka ser bixwe derdikevin û li ser rêbaza rêzmaniyê ev didû ziman derkevtin û hatine nvîsandin, piştê dawî hatine sedeyên navend û hewl bu çendîn kumeleyên Purt Royal derkevtin, çend taybetmendiyeka gring bi xwe ve digrin.⁽¹⁷¹⁾

⁽¹⁷⁰⁾ - Fikturya Framkîn, Wer. Alî Bihramî, Shîl Zyaaldîn, Anşarat Rahinma, Çap Awl, Tihran, 1386, R235.

⁽¹⁷¹⁾ - Nwam Çumsikî, Wer. Kurş Cafrî, Tihran, Hrimsî, 1391, R127.

- 1- Li ser rastiya wêneya zimana edebî û gringiya mezin ya zimana axvtinê li ser zimanê nvîsandin.
- 2- wergirtin li ser zimanên din ji egerê ji navçûna zimanên din tê zanîn .
- 3- pêk hateyên zimanê latînî ji bu wesif kirina hemî zimanê dîkarî bête bikar anîn.

Di sedeyên yazdê û diwazdê de, hewl derbarê şluvekirina lojîk di beşên cuda yên zansitê de hatine dir ketin û birhemên Eristo di sedeyên paşî de hatine sûd wergirtin heta di sede ya çardê de beşek ji peyamên (namên) wekî wane di zanîngehên de di hatine xwandin, di vê qunaxê de ramanê derbarê rêzimanê zimanê hatine (wesif kirin) guhertin ji bu haletekê din (nezerî) yek ji bi nav û dengitrîn rêzmanên vê qunaxê bûn ku taybet (Racribîkt) di navde zimanê Yonanî şluve kiriye û dibêje ku ev rêzman ji bu zimanên Îbîrî û Erebi jî tê bikar anîn, di wê baweriyê dane ku naveka dest pêkiya rêzmanê di hemî zimanên dînyayê de wek hev in û cudahiya wan bi awayekê kit û piriye ku di sedeyên şazde û hevde û hejde de cudahiya felsefe di nav didû gropên de hate dabeş kirin.⁽¹⁷²⁾

A- gropa ezmûna gerî

B- gropa hzir gerî

Ji kesên wekî (Rabripîkin, Can layk, Dîfîdhîwm) ji zanayên gropa ezmûna gerî tene hejmar kirin, Dîkart binaxe danerê gropa hzirî dikin beruvajî ezmûn gerî karî bi hest û taqîkirnan nebû, û di rewangeha hzir û bîr û nerîn lêkulînê tê encam dan, ku dibêjn hzir û mêşka mrov li ser binemayê tégheştina xwe anku (takî) di hemî kesên da hebûna xwe heye, gişt bûna ziman li ser binemayên endîşe hzir gerî hatne damezrandin,

⁽¹⁷²⁾ - Firzane Tîfurî, *Tihqîqî Tusîf Ziban û Gîftar*, Dal Mdalul, Payan Name Karîşnasî Arîşd, Danişgahê Tîhran, Bxiş Ziban, 1352, R95.

ziman nasê nû yê Emrîkî (Noam Çomskî) li ser heman şêve vî gropî rê dike.⁽¹⁷³⁾

Ev beşeka diyar kirina qutabxaneyên wekî dest pêkêke ji bu çûna di nav babetên qutabxaneyên zimanî, wekî me berê niha amaje pê kir, di dîroka zimanî de di beşa yekem da pêdevî zanîn biçin li ser wan qunaxên yê mezintrîn guhertinên ziman û hatin û çewaniya wan de der dikivin û ziman wekî zanisteka serbixwe rull û karîgerî li ser qutabxaneyên berê bi zimanekî bî wextî dibe û cihê wê diyar dike, her wek ew zana û nvîserên di qutabxaneyên amadeyî de hebûn behis kiriye .

Pêdiviyê têbîna wê yekê bikin di vê beşê de amaje bi rullê ziman ji alyê Ereben ve nehatiye krin, anku ev ziman ptir ji bu alîyê rujavayî tê bikar anîn, ew qutabxaneyên Emrîka û Ewropa serhildayin li sedeyên hejdê û heta qunaxa nû ku ew jî ji ber vî seredemî de anku sedên nuzdê û bîstê yê Emrîka mezintrîn pêşkevîtin di warê zimanî de tomar kirine, bi wê cur ku pêşketina Emrîka yê kartê kirinek li ser proseya zimanî li cîhanê hebû, li ser dema çendîn zanayan wekî (Abu Allasud Dûalî, Abin Sîna, Farabî, Xlîl bin Ehmid) mezintrîn rull ji bu pêşvebirna ziman hebû bi taybetê piştî damezrandina qutabxaneyê (Bêse û Kufe) Ev didû fêrgehê mezintrîn fêrgehên zimanî ya Îslamî Erebi bûn di dîroka Erebi, jiblî ku hindê babetên din jî di vê fêrgehê da dihatin xwandin û karîgerî bu ser navçeyên rojava û mexrîba Erebi hebû, heta wî demî ku zanayên vê qutabxane hatine veguhestin ji bu bajarê Bexda û liwê rê bi heman awa qutabxaneyê Bexdad (mistenseriye) bu ku yek ji qutabxeynên mezinên ku rullêka berçav di pêşve birina zimanevanî hebû ye, piştê wê qutabxaneyên Emrîkî dest pêkirin wekî dest pêkêk ji bu derkevîna şêwazeka nû di lêkulîna ziman û zimannasê da.

⁽¹⁷³⁾ -Nwam Çumsikî, Wer. Kurş Êfuy, *Ziban Endîşe, Tihran*, Hrimsî, Axrîn Çap, 1391, R112.

Hindek qutabxaneyên şîyan ku nêrînên xwe biparêzn û pesend bikin, ji alyê hindek kesên ve, lê hindek qutabxane û nvîser neşîyan parastina dîd û nêrînên xwe bikin û pesend nekirin, lê bi awayekê giştî em dikarîn nû bêjn, ku lêkuler di zimanî de kirine û dikarîn amaje bi qutabxaneyên wek qutabxaneya (Binyadî û qutabxaneya Prak , Kupinhakin û qutabxaneya Lenden hwd. bikin.

bi kêmasî behsa qutabxane û kesin ku ji destipêkê ve guhertin di dîroka zmaniyê de dirûsit kirine û di dîroka zimannasî di çendîn guhertine mezin şoreş (înqlab) derketin û bi ser çar dirbeyên dê dabeş bûn.

3.4.1 Şoreşa Yekem ya Ziman

Ev dirbeye ji sala 1786 dest pêkir dema maf nasê Îngilîzî Wilyam Cuniz deqên zimanê San Sikrîtî di gel zimann Laytinî û Yunanî berawrid kir û gut ev herdu ziman ji yek jêderve hatîne ew jî bûye dest pêka guhertin û înqlaba ziman a yekem .

3.4.2 Şoreşa Dûyê

Bi nerînên Sosêr dest pê dîke, ku dirêjahî bi dirbeya yekî dide Sosêr binyat derê qutabxane ya (bûniyewî) ye, ku behis di gringiya rewşa saykronî (hevdemî) dîke nek alîgiriye daykronî (dîrokî), şluve ya Sosêr li ser binemaye têgihştinê û hêmayan bûye, Sosêr ji dal û madlul didû beşên giştî yê hêmayên şluve û behis dîke.⁽¹⁷⁴⁾

3.4.3 Şoreşa Sêyê

di sala 1957 sêyem dirbeya zimannasiyê rudida û di didû boçunên Çemsîkî hate dirê û li ser binemaya morfolojî binyatê ziman hate

⁽¹⁷⁴⁾ -Bayk Ahmidî, *Saxtar û Taoyl Mtin*, Nşir Mirkiz, Tihran, Çap Dûyem,1372,R95.

damezrandin û riste wek yekemîn şluveyê zimanî hat danan bi vê awayê zimannasî zincîreyî qunaxeka tamam karî drebaz kir.⁽¹⁷⁵⁾

3.4.4 Şoreşa Çarê

di salên şestan de komeka zimannas babeteka din pêşniyar kir ku bi dirbeya çarê tê nas kirin ku zîndî kirina pragmatîk bû, Ku her dem Paradaem ji beramber Çumîskî ve dima, em nerîn jî ku bi nerînên kar kirnê bawerî hebû wisa difikran ku yekeya şiluve kirna ziman pêdeviye axaftin bît. Wî çar soreşên zimannasî zêdetirîn guherîn bi dawî yê xwe îname ku kumêka zêde ji ziman nas bi şeweyên cuda cuda ji wan guherandin pêrewî kirine.⁽¹⁷⁶⁾

3.5 Qutabxane yên Zimannasî ya Binyat Gerî (Structualismr)

Binyat gerayî wekî yek ji çalakyên dîrokî ya endêşe ya mirov tê danan nikû di nav bera şerê yekem a cîhanî û ya didûyê de hatiye rûdan, ev jî li sedeyê hevde ya zaynî ji bu zansitê bayulucî hate zêdekirin li sedeya nuzdê de, lêkulîna zimanî û edebiyatê dest pêkir û herwisa li felsefe jî hate bikar anîn, di gel jêderên sîstem ku îro nêzkitrîn jibiderê ramanê ye ji bu bikar anîna jîderên sêy tê bikar anîn û jêderê(roll yan çalakî) li ser binemayê pêwaneyî yê û standerê hebûna xwe di dirûsit kirinê û rêxistinê de hebe, lê sîstem erkê wê ewe ku çewaniya rollê xwe di çalakyê de bibîne.⁽¹⁷⁷⁾

Zanayê binav û deng yê suyisrî (Frdînanid di Sosêr) ji dest pêka sedên bîsta sala 1875-1913 lêkulînên nû yên zansitîyên zimanî binyat na û bi babê zimannasiya nû tê nas kirin, wî tû demek şewaz û têgihştina

⁽¹⁷⁵⁾ -Bayk Ahmidî, *Saxtar û Taoyl Mtin*, Nşir Mirkiz, Tihiran, Çap Dûyem,1372,R96.

⁽¹⁷⁶⁾ -Alî Akbir Şîrî, *Nqış Aşnayî Zdayî Dir Afrîniş Ziban Adbî*, Micle Rişd Adb ,Şmare 96,S 1389,R25.

⁽¹⁷⁷⁾ -Clade Levi. Strauss" *Mythologiques*" Volume1" Volum 1raw" The Cookud" Publisher University Of Chicago" Press" Page 10" 1983.

nû ya zimannasiyê bi şluve behis nedikir û li sala 1916 anku piştê sê salan ji kuç kirina Sosêr berhema wî hat belav kirin, ku ji alyê qutabên xwe hate kom kirin bi navê (waneyên zimanansî ê giştî) hatine belav krin. Ku wekî biyat nerên zimannasê nû hate nas kirin ku di berhemên xwe de çendin cudahên bingehî û fam kirina bingehî di şeluve ya zanistî ya ziman di çarçûveyên nerînên geştî de hatine derxistin ku wanin ji binê de amajî pê dikin:

3.6 Cudayî di Nav Bera Ziman û Axivtnê

Ziman kumeka rêkevtinê pêdevî civake ku bi şêweyê gutnê dêhête derbirîn, axivtin diyarêka madî û fîzîkî û derûnî ye, ziman berhemê civakiye ku hindê kes bi awayekê sirûştî bikar dînin di demekê de axivtin berhemê take ku bi xastê xwe axivtnvberhem dîne. Sosêr peywendî di nav bera wêne û deng û ramanê bi rêkeftina tê danan, ramaneka din ku Sosêr gringiy pê didet ewe gringî a hebûna yek hêllê yan jî yek arasteyê ku hebûna xwe di wêne ê dengên de heye, Sosêr li ser gringiya şluve kirina zimanî di didû rewangehên de ew cudayî eşkere dike.

- Lêkulînên demî ziman wekî rêxistineka hebû ye di demeka taybet di ku dibêjin zimannasê he(saykronî).
- Lêkulînên dîrukî ya ziman ku guhertin bi dirêjahiya dîrukê bi ser ziman de hatiye dibêjin zimannasê dîrokî (daykronî).

❖ Dwane Bûna Ziman Je Alî Sosêr Ve

- 1- Dengên axivtinê ku taybetmendiya guh lê bûnê di gel daye, bi ramaneka din ku zimanê axivtin guh lê bûn jî heye.

- 2- Diyarde ya berhem anînê ziman je alyekê ve di gel dengên û di gel ramana pêdiviyê, ji vî alîve diyardeya zimanê hem madiyê û hem jî derûnî û hem jî diyardeyeka berhem anînê ye.
- 3- Sosêr di wê bawerî daye ku ziman tureke ji peywendiyên ku jêderê wêneyî di gel vê curê turê bikar aniye.⁽¹⁷⁸⁾

3.7 Piştê Sosêr û Qutabxaneyên Bûnyewî Sê Qutabxaneyên Din Derkevîne

3.7.1 Qutabxane ya Bûnyewî ya Emrîkî

Li Emrîka qutabxane ya zimannasî li sala 1930 pêk hat ku li bin karîgerî ya nerînên Sosêr şiyani xwe temam bikin, ku dikarîn di qunaxa dûwyê de navê wê bînin, piştê rê qunaxa yekê li Ewropa li ser destê Sosêr serhilda. Babê bûnyewî ya Emrîkî (Franiz Biwaz) ku hem zimannas bû û hem jî entropolocîst, piştê Biwaz didû curên lêkulîn serhilda ew jî yek Edwrad Sapîr, ya didû jî Blomfîld, di bûnyewî ya Emrîkî zêdetir serinca lêkulerên û zimannasên li ser zimanên surpêstên bû ku bi awayekê bilez ber bi navçûnê çûn.⁽¹⁷⁹⁾

Biwaz di beşên axivtinê de surpêstên wekî (nav,ranav û kar) di gel zimanên Hîndî û Ewropî pê berawrid kir, Blomfîld bûnyewî Emrîkî wekî tiyureka zimanî piştê belav kirina pertuka (ziman) zmanevanê Emrîkî (Lyonard Blomfêld), li sala 1933 cêgir bû, nerînên Blomfîld dest pêkê di gel boçûnên zimannasî xurtên ji yek nêz bûn, çunkî dima wê sala 1913-1914 li Lînribîg ku jêderê serhildana zimannasê xurtên bû hate xandin.⁽¹⁸⁰⁾

⁽¹⁷⁸⁾ –Pîtir.A.M.Soron,Wer.Alî Mhimd Hiq Şnas, Çap Awl,Tihran, Mirkiz Antişarat Simt,1388,R196.

⁽¹⁷⁸⁾ -Ywsif Krîmî, *Tarîxçe û Mkatb Rwan Şnasî*, Tihran, Nşir Pyam Nur,Çap Hiftim,1385,R64.

⁽¹⁷⁹⁾ - D. Dara Hmîd Mhimd, *Hendî Layenî Fillolujî Ziman*,R62.

Blomfilêd yek ji pêşrewên zimannasê Emrîkî bû ye di sala 1887 li Emrîka ji dayk bûye û li sala 1940 mamustiyê zanîngeha Bîl bû, Dî wê bawerê da ye ku pêdiviyê ziman wekî zanistekê serbixwe bît û cuda bît ji hemî zansitên din û çî peywendiyek bi zansitên din nebît, lê di nerîna xwe de peşîman dibe û wesif kirina ramana peyvên bi şêwazê zansitê ve grêda ye, çunkî bi peyvên cuda nkarîn ramana tamam were diyar kirin, lewra di wê baweriyê daye ku pêdiviyê ramannasî di zimanê de cuda bikin.⁽¹⁸¹⁾

Blomfêld je bu lêkulîna ziman gelek sûd ji zansitê derûnnasî ya rewşitî werdgirt bi taybet di warê ramanê de derûnnasî rewşitî egereka gring bû ji bu cuda kirina bûnyewî ya Emrîkî ji bu bûnyewî ya Ewropî çunkî bûnyewî ya Ewropî li bin zansitê civaknasê de lêkulîna zimanî encam daye û herwisa hebûna gelek ziman ji bu egerê berê bi navçûnê biçê ev jî hanê zanayên û zmanevanê dide ku gringî bi wî zimanî bidin.⁽¹⁸²⁾

Blomfêld zêdetir bi wesif kirina zimanên û peywendiyê wan hebû û peywendiyên di nav bera ziman û nêrîn û enîdîşên ret diki, ev lêkolînên zimanî li ser van binemayên ziman wekî curekê kirdarên û gutinên hatine danan, ev hizir û nerîn di nîva yekem ya sedeyên bîstê li ser zimannasê bûnyewî Emrîkî kar tê kirina xwe bi cî hêşt. Ew bi rêya şluveya rêxistnên ziman û nas kirina rêyeka zansitî zimannasî wekî zanistekê serbixwe nas kir û reftar gerayî wekî binemayeka zimannasiyê dana, li ser vê binaxeyê zincîreyêk eger û bersivên axivtinê wekî berisvên hatine danan. Kint lî Payl, Zlîg Hrîs, Çarliz Hakt, zimannasên Emrîkî

⁽¹⁸¹⁾ – Pîtir. A.M.Soron, Wer. Alî Mhimd Hiq Şnas, Çap Awl, Tihran, Mirkiz Antişarat Simt, 1388, R199.

⁽¹⁸²⁾ - Cmay Az Mulfan, *Miktb Hay Rwan Şnasî û Niqd An*, Tihran, Mirkz Nşir Simt, Çap Çarm, 1380, R84.

bûn û pêyrewa Blomfilêd pesend dikir û ziman bi egerê ber freh kirina ziman û zimannasê Emrîkî hat danan.

3.7.1.1 Edwart Sapîr

yek ji zanyayên bi nav û deng yê Emrîkî bi reçekek yê Elmanî li sala 1884 li (Lnînburg) li Elmaniye ji dayk bû ye, piştê 5 salan koç dike û ber bi Emrîkayê dîçe di bin karîgeriya (Franiz Biuz) ber bi warê zimannasê giştî û nejadnasê diçe, ziman wekî diyardeka ferhenga dîrokî şluve kir û di wê werê de bû ku peywendiya nêzmî di nav bera ziman û endîşe hebe û bê ziman nikarê hizir di tû tiştan de bike û di wê werê de bû ku ziman şeweyê derve ya hizir û nêrînê û yekeyên zimanî û yekeyên endîşe wekî yek şluve dikri.⁽¹⁸³⁾

Ser barê van hemyan di lêkolînekê de derbarê wesif kirina ziman sûrpêstên çendîn şluve encam dan ku di wê werê de bû ku her zimanek berhemê hizir kirina me ye di cîhana derve wekî di çarçûva hêza axivtinê de liser van binemayên ziman birîtî ye ji mînakên dil xastiyê ku runah kirên şeweyên zihin û bîrin bi rêya runah kirina endîşên mrov bi rêya axivtinê ku ziman pêk dihêt wan hizrên runah dike, çend cudayêka hevpar di nav bera Blomfilêd û Sapîrde hene ku bi kêmasî bi vî şêwa dihêne diyar kirin.

3.7.1.2 CUDAHÎ DI NAV BRA BLOMFILÊD Û SAPÎR

- Sapîr lêkulîn derbarê xwedê ziman nebû, lê Blomfilêd di nav zimanê xwe de şluve jî encam dida .
- Sapîr ziman di peywendiyên hizir û bîr û ferhengê de şluve dikir, lê Blomfilêd di gel reftargerayî şluve encam dida.
- Sapîr zhin gera bû , lê Blomfilêd djî zhin gerayê bû.

⁽¹⁸³⁾ - Rabrit Larnis Trisk, Wer. Firyar Axlaqî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, Tihran, Nşir Nî, 1380 R122.

3.7.1.3 XALÊN HEVBEŞ DÎ NAV BERA WAN

- herdûk gringî bi wesf kirina ziman didin (descriptive).
- herdûk ezmûn gera bûn (empiricism).
- herdûk rêjeya (nisbit) *gera bûne (relativism).⁽¹⁸⁴⁾

Pirsek ku sapîr bi vî awayî bersiv dide, gelu di nav bera nejad û ziman de çi peywendiyek hebû? Sapîr dibêje: nexêr çi peywendî di nav bera nejad û ziman de nîne, ji bu mînak eger zarukêka Seudî li Kurdistanê ji dayk bibe, erê fêra ziman ê Seudî dibe yan beruvajî ku çendîn zarukên Kurd hene li welatê Seud jiyayî dikin û zimana Kurdî a daykê nizanin lewra di wê baweryê daye ku di nav bera nejad û ziman de nîne. Di pirseka din erê peywendî dnavbera ferheng û zimanîda heye, bi vî awayî bersiv dide. Ku peywendî di nav bera ferhenig û ziman de heye û gutye, eger ferhenig wekî kumeka adab û edat û teqalîd pêname bikin, ziman bi awêneya ferhengî ye, lê eger ferheng wekî şeweyek di hizir û endîşeyê were pêname kirin, wî dem di çarçûva babetên zimanê de em dê derbarê cîhana derve şluve bikit, ku dibêjnê (hendseya zimanî).

Binyamîn Lî Wrif qutabî a Sapîr bû, li sala 1897 bûye endazyarê kimyayê bûye, lê peywendî bi lêkulîna zimanê surpêstên hebû, piştî lêkulîn encam dayê di wê baweriyê bû ku fam kirina her gelekê ji bu ziman bi awayekê berçav ya cudaye, lê di gel Sapîr rêjeya ziman dihênê li sala 1960 ev bîrdûzê giştî quleya peywendiyê di nav bera ziman û endîşeyê de, Binemayên ziman û endîşeya her mrovek di bin kartê kirina zimanê je dayk dibe.⁽¹⁸⁵⁾ Mrov destên je taqî kirinên werdigrê ku raman hebe, anku lêkulerên ev kum taqî kirin wergirtine ku xudan ramaneka

* -Nisbit Gera (Fqe, Qanun) Nisbîy Bûn , Nawî Egerêku Ku Enîştyayn Nasrawî Kird , Ku Le Nêwan Rûdawekan Ştekanda Bekar Dêt, Zyatir Le Bwarî Matmatîk Pesnid Dekrêt.

⁽¹⁸⁴⁾ -Abuzr Hisnud Emu Zade, *Nisbît Zibanî Dir Wajgan û Xuyşawnidî Guyş Lkî Dre Şhir*, Îk Birsî Titbîqî Ba Ziban Farsî, Firhing Aylam, Dewre Panizdhim, Şmare 45,1393,R146.

⁽¹⁸⁵⁾ -Mhimd Dbîr Miqdim Wwiw.Virast.Persianblog.ir

gring bûne di zmanekî diyar kirî de, ziman bi şêweyê pêk hateyên cuda û ramanên cîhanî vedguhestin wekî xwe.

Ji alyê Îskîmû çenîd peyv ji bu ramana befir bikar dênin ku di çendîn ziman de yek peyv û yek raman heye yan jî ji bu xurmayê Erebin çendîn peyv bikar dênin ku di zimanê Kurdiyê jî di bi tenê yek peyv ji bu wê ramanê dihête bikar anîn. Li ser peywendên di nav bera endîşe û ziman di demekê zav derbes bû ku eger zarukêk pênc sall bi kare hindêk karên di ziman de encam bide çendîn zanayên ziman di ferhengê di dikive di warê lêkulînê de, ziman û endîşe peywendiyên xizmayetiye heye, li sala 1930 di, Sapîr û Wrif runahî xistine ser wan babetên ku çewa ziman û şêwe û cur dihêne pêşniyar krin ji bu mînak dema dibêjin: (mam oumer bo taxa çwardê dihêt) heman riste di zimaneka wekî zimana Rusî dikarê regezê wê bihête diyar kirin di zimanê Manarîn li welatê Çînê di (mam) ji bu kise karên afret dihête bikar anîn û di zimanê Endûnîzê de dema rudana vê ristê ruydayê yan jî bihête rudan dema nihaye.

3.7.2 Qûtabxane ya Zimanê ya Kubinhag

yek ji wan qutabxanên li sala 1931 hatiye damezrandin ku binaxe ya wî li ser destê Lunî Trul Îlmislif û Rasmus û Wîk Brundal ku bi mirina Lunî Trul Îlmislif li sala 1965 dawî bi vê qutabxane hat, zanayên ji qutabxanê ji bu şluve kirina zimanê endazeyê bikar di anî, Lunî Trul Îlmislif her pêk hateyêka zimanî bi zincîreya (sîlsîle) bi nav dikir û beşên di nav ziman de her beşek di çendîn yekeyên biçûk dihatine pêk anîn ku di gutinê endam. Lunî Trul Îlmislif zansitê ziman bi coerekê şluve dikir û li ser peywendiya matmatîk rêk dxistin û li sîr binemayê wesif kirina taybet dirûsit kirin.

❖ Lunî Trul Îlmislif 1965 - 1899

Zimannas a Danîmarkî ku di beşa zimannasî ya piraktîkê di wane xandine ku nameya dikturî yê derbarê guhertina dengên di zimanê Lêtwanî yê nvîsandiye, li sala 1931 di kumelgeha zimannasê Kubinhag hate damezrandin⁽¹⁸⁶⁾. Ji dest pêka tîyuro anîna vê kumelgehê derbarê mesîlên nezerî û çewaniya nasîna ramanê û diyar kirina ramanê û cudahiya funên bû ye, lê piştr Lunî Trul Îlmislif û hanis wirgin bi nezeryeyka din û ya nû ev nerîn diyar kir û di bin kartê kirina bûnyewên di kir. Lunî Trul Îlmislif djî wê yeke sekiniye ku felsefe ya ziman û ramanên wekî yek tê hejmartin û ziman bi serbixwe, xwe bi rêve dibe û peyda bûna wê bi curekê matmatîkî ziman beriya bîne bûye ev peyda bûne zimannasî bi mebesta buçûnan qutabxane ya (kubinhag) cuda kiriye, di şêwazê kulturyên zimannasy bûnyewî qutabxaneyên din wekî prag Lunî Trul Îlmislif bi şêwaza zimannasiyê Sosêr wefadar kiriye, lê di bin kartê kirina Selmanî vegeerê lujîka Alferîd Nors Waythid û Rasl û Karnap hewll dane li ser şêwazê babetê belav bike⁽¹⁸⁷⁾.

Çend berhemek belav kirin wekî (binemyên rêzimanî ya gşitî 1928) dest pêkik bû ji bu nezerî yê zimanî di sala 1934 şwênearên kume ya zimannasî ya kubin hag li sala 1959, di wê werê di bu ku li sala 1930 ji bu sala 1940 nerînên tamam derbarê zimannasî yê wesif kirî bûn û dikarî binemayekê ji curê nû di zimannasî mentiqî de (lujîk), herwisa Sosêr xala tîro anîne di hêmayên di pêk hate ya navenda ziman werdigrê, ku di nîşanên di amaje nînin eger di pêk hateyên de nîşan dirûsit nabin, dabeş kirina pêk hate ya navendî de nîşan di bin karî geriya endîşe di şluve ya dengê de ji alyê nvîserê qutabxanên ve runahî xistine ser prage wate di şluve kirinên Lunî Trul Îlmislif de nîşana berhemê kar kirinê didû furn yan didû şewe û yek şewe raman di wek şewe ya gutnê yan derbirînê ku

⁽¹⁸⁶⁾ -Mçid Bihram Bîgî. Wiw Majidbahrambeiguy.At

⁽¹⁸⁷⁾ -Tîna Amir Allhî, Ruzname Kargaran. Wwiw. Kargozaaran.Com

bi awayê ramanê berhema di rûn nasê û ramana şêwe ya gutnê ku nîşan tê de eşkire dikin.

Sosêr lêkulîna ziman pesend kir û pêk hate ya ziman wekî peyvên û risteyên li ser (hem nşînî) zincîre azedir û di wê bawerê de ye li ser peywendiyê bi hevra bûn û yek araste yê û blincyê bi awayekê cuda di zincîreyek de dirûsa dibe di peywendiyên di nav ristyê de wek nîhad der dikive û di peywendiya yek arasteyê de wek (sifet û mwsûf) de derdikevê û peywendiya blind wekî didû pêk hateyên serbixwe di nav risteyê de derkeve wek hawelkar.

Yelmislif jî wê baweryê daye raman şêweya ramanê ye, eger kirokê raman gringê hebe, divê ew jî wekî formêk were şluve kirin eve bi tenê wêne û edebiyat nagrê, belkî bînîn û guh lê bûnê jî digrê ⁽¹⁸⁸⁾.

Kroka gûtin madyeka fizîkiye wek wêneyên û dengên tescîl kirî û nvîsandinên ser kaxezê û furmê gotnê di zimanê pêkhate ya sîntaksî(ristesazî) eşkire heye û li cihê Sosêr ziman form tê zanîn û di çarçûva Yelmislif rê tê dan ku deqên di guşa cudahiyê de şluve bikin û şluveyeka cuda ji bu pêk hateyên deqên bikin û şluveyeka dirêj di pêkhateyên nîşanên de runh bikin û li ser vê binemayê fîzîkî nîşan amaje bi xwe dikin⁽¹⁸⁹⁾. her çende çendîn zanayên din di nav vê qutabxaneyê de hebûn û çendîn şluve encam dane wekî (Eto Yesprisn) ku ziman nasêkî bi nav û deng yê Danîmarkî bû û bi damezrênerên zansîtê dengê tê nas kirin û xudan dîdgehêka runah bû û di wê baweryê de bû ku ziman di qunaxa pleyê de di çarçûva yasayê dane, serbarê wê yekê ku kartê kirin raste u rast li ser qutabxane ya kubinhag hebû, lê mirna Yelmislif nikarî

⁽¹⁸⁸⁾ -Azîta Afraşî, Manî Şnasî Baz Tabî, Firzyeay Taze Dir Şnaxt Û Tbîn Manî, Rsale Dikrî Ziban Şnasî,Tihran, Danişgae Alame Tbatebayî,R64, S1381.

⁽¹⁸⁹⁾ -Hsîn Şkir Kin, Mqale, *Miktb Hay Rwan Şnasî û Niqd An*, Tihran, Saziman Mtalae û Tdûyn Kitb Alum Ansanî Danişgaha Simt, Mirkiz Tihqîq û Tusae Alum Ansanî, 1369.

dirêji bi vê qutabxaneyê bidit û dewam bikit her çend kartê kiri li ser zimannasî û roleka diyarî hebû û niha kartê kirinên wê ne diyare.

3.7.3 Qûtabxane ya Zimannasî ya Prag (Prag)

Qutabxaneyê prag vedigerê ji bU (Anton Martî) Martî mamostayê felsefe bû li zanîngeha prag li chê(Franis Brintaho) bû, Martî zimannas ne bû, lê wekî feylesuf derbarê nîhad û guzare li sedên bîstê behis kir û beşdarî têda kir û tû demekê raste û rast di warê zimannasê de şluve nekiriye û hemî runh kirinek derbarê felsefyê hebû û danustandên berifre di nav bera zanayên serdemê xwe hebû û wekî Wîlham Wunt, Hirman Pawl, Edmond

Husril, bi awayekê kurt nvîsandin, nerînên Martî derbarê wêne û gutnê û binyatê ramanê ji binyadê ramanê Wîlm Matsîûs werdgirt, endamên vê qutabxanê birîtî bûn ji :

- 1- Nîkolay Tirbtiskuy
- 2- Rumin Yakubsin
- 3- Wîlm Matsîws
- 4- Andir Martîne
- 5- Luys Bin Ntî Îr

Ev qutabxane bi awayeka fermî li sala 1926 pêk hat û heya piştî şerê duyê dewam kirî bû û li salên 1945 - 1939 piştê wê yekê çendîn eger ruydan wekî şerê duyê cîhanî û hindek zana hatine dûr xistin û hindek ji wan koç krin wekî Yakubsin ber bi wlatên Emrîka yê ve çûn û li sala 1941 û li sala 1982 koça dawyê kir, Lê nerîn û têrwanîn û kartê kirinên vê qutabxanê di babetên cuda yên ziman de kartê kirineka zav li ser endîşe û hizra zimannasê ewropî û cîhanî hebû û paşan di warê rexne ya edebî de roleka serekî hebû, Yakubsin li sala 1920 li Rûsya ber bi

(prak) hat û di heman salê de Matsûs nerînên we ber bi pêş birin, ku berê niha li Rûse di warê ziman û aşnai yê dgel wêneyê zimanê Rusîy hebû di wî demê de bû ku pêdevî bi dirûsit bûna navendeka lêkulîna zimannasiyê hebû, li sala 1925 Rumin Yakbsin û Buhumîl Trinka û Sirgî Karcfiskî ji alyê matsûs hatine deawet kirin, piştê gutarekê derbarê pejahiyê guhertinên nû yên zimannas rudane û kêk kêk zimannasên çîk û welatên din hene di nav çalakyên grupê û wekî Hinrîl Bikir Elmanî yan Rîpk ku mamosta yê zanîngeha prag bû runahî xistin ser babetên wan.⁽¹⁹⁰⁾

Di encama cvîna yekem ya grupa zimannas ya prag di dest pêka dîrok bû gutareka Matîsus li şeşê uktoberê ya sala 1926 di dest pê kir û bi gutarên zimannasên û zimannasî Rrusyên berdewam bû ku di warên cuda cuda gutar pêşkêş kirin di çarçûva van gutarên di taybet bi zimannasê û şer û rewangeha zimannasê nejadnasî ziman bû bi van rêxistinên her arasteyek di nav bera arezumendin peyda bûn ku egerê serkiftina vê qotabxaneyê ji bu rêxistnên babetê û peywndiyên babetî ji alyê alîgrên di nav wî welatî û derveya welatê hatbûne wergirtin.

Bi tenê di yek welatê de civîn encam ne dida lewma qutabxane bi qutabxaneyeka çend mîlî li ewrupa nas kir her ev pesende çend mîletên din di nav qutabxane hawbîr û egerên zav yên çend welatên din peyda kirin⁽¹⁹¹⁾. sîmayê here ekşere ya zimanevaniya qutabxaneyê prag birîtî bû ji têrwanîna ziman di çarçûva egerên anku bi giştî temaşeyî ziman nedi kirin merem ew bû, wan zmanekê destnîşan kirî şluve dikir di çarçûva têrwanînekê ku merama wan runh kirina erkan bûye. nîşanên gring yên

⁽¹⁹⁰⁾ -Mhimd Rza Batnî, *Pîramun Ziban û Ziban Şnasî*, Mcimwae Mqalat, Tihran, Firhing Maaêr, Çap Nubhar, 1371, R73.

⁽¹⁹¹⁾ -Pîtir.A.M Sorn, Wer Mhimd Alî Hiq Şnas, *Mkatb Ziban Şnasî Nuyn Dir Xirb*, Çap Awl, Tihran, Simt, 1388, R132.

qutabxane ya prag gringî bi kêşe û ramanê di hate dan, şluve kirina ramanê ji alyê qutabxane ya prag ve rêrewa lucîkî û ya dirêj kirîy negirtin ber ku cudahyê di nav bra raman û bikar anîna ziman dike belkî rêrewyê erkê xwe girte ber ev yek jî bi eşkire derdikeve, bi naveroka ramana (semantic content) ku ji alyê astengên din yên ziman wekî astê rêzimanî û astê şêwazê ve hat grêdan, qutabxane ya prag li ser didû armancên serekî yên ramana erkî û (armancê) hebûna xwe di wê qutabxanê da hebû çunkî ji alyek ve pêkhatyên derve xwedan erkêka taybetin û je alyekê din ve her beşekê di risteyê da erkêk.a Rêzimanî ya taybet hebû û ziman jî li himber pêk hênana derve yên zimanê erkê cuda pesenid dike û ya armanc dare, çunkî ziman berhema çalakiyên mrovîne⁽¹⁹²⁾.

Zimanevaniyên qutabxane ya prag wisa têgihîştine ku grêdana naverok û peyvên brîtiye ji erkê ziman di civakê de piştî vî qutabxaneyek li Lenden tê dîtin, ku ev bîrêk di çarçûva bîrduza dewruberên xwe cî bî cî fikir. Gutarên Matsûs bi Îngilîzî û Çîkî bi xalên serekî di hatin danan, ji bu runah kirina wan babetên qutabxane ya prag bi ser sê astên di dabeş dikin.

- 1- astê raman
- 2- astê rêziman (morfolojîş vedgre)
- 3- astê axivtn

Asta axivtnê diyar dibe ku çewa astê rêziman û astê ramanê kar bi hevra dikin ji bu gehandina ziman di nav çarçûva astê sêyem da ev şluve kirin li ser damezrandina beha ya peywendiyên ziman derdikeve ku ziman wekî egerekê feqetyê kar têkirina xwe heye û erkê kar ewe di gel

⁽¹⁹²⁾ -Yhîy Mdîrsî, Dir Amdî Bir Camae Şnasî Ziban, Tihran, *Mosse Mtalat û Tihqîqat Firhingî*, 1368, R76.

waqê bigunce, rewangeha erkî bi curekê temaşeyê risteyên dike ku pêk dihêt ji didû beş, yekem di bêjnê behis (theme) didûyem jî dibêjnê xiwast(rheme)⁽¹⁹³⁾.

Qûtabxane ya prag ji dest pêka şerê didûyem ya cîhanî û piştra bi awayekî piraktîk û piştî dûmahî gutara Wdîka li sala 1948 ev qûtabxane ber bi seknandinê çû û piştî şerê didûyem yê cîhanî li sala 1960 careka din ev qutabxane ji alyê kumeka zmanevanî ve dest bi karên xwe krin, ji bu belav kirina kumeka gotarên zimannasî li qutabxane ya prag di, lê carên din li sala 1970 dûbare ev qutabxane hat seknandin û li sala 1996 da piraniya zimannasên cîhanê li prag civyan ji bu merema rêzgirtin li heftahemîn salivgera wê qutabxaneyê û roja je dayk bûna Rûmin yakbsin, bi bernameyeka taybet ev salroje rojên dest pêk ya wê qutabxaneyê pîroz kir.

3.7.4 Qutabxane ya Zimannasî ya Lindin 1930 - 1950

Li salên çil û pencên zimanewaniya Îngilîzî Con Rubrit Fêrs (1890 - 1960) û kumek ji wan zimanên di zanîngeha Lendin geşe bi xweve dan û li qutabxane ya dîraseta rojhelata efrîqî Con Rubrit Fêrs di nvîsandinekê da bi awayekê serekî gringî bi alyê fonolojî û ramanê daye lê peyrewên dûv de zêdetir gringî bi peyv û ziman didan. Ev qutabxane li rewangeha hizr û nerîna Con Rubrit Fêrs di nav bera salên 1930 - 1950 hate damezrandin û bi awayeka giştî Con Rubrit Fêrs nerînên xwe li ser binemayê têrwanîn bi didû zemîneyê ya taybet ya lêkulîna ziman bi ramanê û wesfa ramanî û li ser binemayê barê derdûran û ber bi fonolojiyê diyar dikir. Jêderên derdûran yekem car ji alyê Brawn Malînufsikî 1884 nejadnas ya Polendî ku praniya jiyana xwe li Berîtaniya û Leneden bi ser birîye, di wê baweryê da bû ku nabe

⁽¹⁹³⁾ - D. Sacîde Abdalle Firhadî, *Riste û Paş Riste*, 2008, R22.

zimanên mirî wekî zimanên sax ji bu dewr u berên werine şluve kirin pêdiviye ji wan deqên yan di buyerên zimanî de hatîne fayede wergirtin ku Malînufsikî li ser binemayê wan belgan ku li nejadnasî mletên de ji bu jiyana rojane bikar dênin, raman ji bu ziman û ziman ji bu mleteka diyar kirî wekî kiştukal ku van reftarên hevdem zimanê mletên diyar dikin.

Malînufsikî ji bu dariştina dewr û berên nwrînêka taybet derbarê ziman û ramanê hebû ye di lêkulîna ramanê li ser binemayê hizrî diyar dikir, riste wekî diyardeyeka bingehî ya ziman û amrazê kumelayetî bi gringî wesf dikir û li ser vê binemayê ziman wekî diyardeyeka dest pêkî reftar dikrin, ji blî ku ramana her gutnekê li ser binemayê kumeka merc û çewaniya kartê kirina dirûsit bûna wê diyar dikir ji ber hindê Malînufsikî di wê baweryê bû ku ramana her gutnek bi tenê ji bu dewr û berên tê diyar kirin.⁽¹⁹⁴⁾

❖ **Bîroçku Ya Dewr û Berên Bi Van Rasteyan Têne Berçav Kirin**

- 1- rasteyên pêdivîye ku beşdariyê di bwyerên zimanî de hebin.
- 2- bwyera ziman bi xwe.
- 3- ew tşînên madî ku peywendiyeka raste û rast bi bwyera zimanve heye.
- 4- Kar têkirina deste wajeya ziman feqetîayê ku çewa hindek caran bi kirê dê çewa gwh li risteyê bigrî bi hemin awa ku kar têkirneka raste û rast li ser gwh lêdanê nîne ev jî ji ber edatit û nerîtên.

Fêrs bervajî zimannasên din ku bi tenê riste wekî dyardeyeka dest pêkê li lêkulîna ramanê diyar dikin lê Fêrs derbarê dewr û berên wekî yek ji amrazên yan şewazên wesif kirinê hate danan bi heman awa şewe

⁽¹⁹⁴⁾ - Mcîd Xnî Pur, *Micle Ziban Şnasî*, Sal Sîzdehim, Tihran, Şmare Awl, 1375, R33.

ya rîzimanê wekî amrazeka din û awayekê cuda, lê bi gringiya wesif kirina ziman hate hejmartin çunkî bi ramana ew zimannasî ev qunax pêdevî bi pêkhatane ku hemî wekî yek ramana deqên û wê yekê jî pişt rast dike ku şluve kirina zimanî li ser binemayê dewr û berên pêdvî dike û di gel lêkulîna ziman de ser bigre.⁽¹⁹⁵⁾

Di şluveya derve ya deqên ziman de Fêrs ber bi şluve kirina dengên û şluve kirina peyvên diçe û şluveya rîzmaniya (sîntakis û morfolojî) û şluveya rewşên der dixê ku bi baweriya Fêrs raman pêk hatiye ji tîkelî peywendiyên ev şluve yan ev bwyer ku serbarê derdûreka kumelayetî û dewr û berên rîziman û ristesazî û peyvşazyî bi xwe ve digre, di warê fonolojiyê jî da Fêrs runahî xistiye ser çarçûveka nû ya kuma peyvên û risteyên zimanî, piştî Fêrs hemî zimannasên dengên xwe bi yek zincîre û yek û li dûv yek hejmar kirin, lê Fêrs wekî beşek ji pêk hateyên pevyên risteyan dana ye. Piştî Fêrs (Halîday) bîr û rayên derdûrên xwe ji bu şluve kirina deqên bi pêşve çûnê dibe û rêyeka cuda digre ku li sê bîr û rayên bi xwe ve digre.

- ew babetên ku ziman di nav de dihête bikar anîn.
- pleyên blind û hevpariyên axivtinê û peywendiya cvakî.
- şêwazê bikar anîna ziman wekî şêwazê axivtinê yan jî nvîsandinê.

Her yek ji van raman jî ji bu çendîn bone dê hate bikar anîn û her yek jî kar li ser ziman ji alyê helbjartina peyv û curên wê anku bîrduza dewr û berên ramana peyvê.⁽¹⁹⁶⁾ ku bi rêya ziman bikar dînin lewma

⁽¹⁹⁵⁾ - Mistfî Asî, *Ziban Şnasî Az Nizrye Ta Karbird*, Micle Firhing, Biha, Şmare 17, 1375, R22.

⁽¹⁹⁶⁾ - D.Sacîde Abdalle Firhadî, *Riste û Paş Riste*, 2008, R32.

praniya zmanevanên li ser wê rij din ku piştê ramana peyvên negrin belkî li dûv bikar anîna wê bigerin.⁽¹⁹⁷⁾

3.8 Şorşa Zimannasî ya Niwam Çumskî

Nwam çumskî zimannas û matmatîkîsit bû û hevdem feylesuf û xudanê buçûuna xwe ya taybet di warê sîyaseta nêv netewey bûye û li sala 1928 li bajarê (Ladilfiya) ji dayk bûye Nwam Çumskî di wê baweryê daye zehîniya zarok ku ziman wekî wan axivtinên kevin nîne ku rûyeka spî bît belkî mêşk û zehna zarok rûyekê spî û pak niye, lê ji dest pêkê ve bername ji bu hatiye dariştin û pêk hateya dest pêka ziman di anku bi awayekê (jenetîkî) û bi xwe dirûsit dibe û di wî baweriyê daye ku gişt gîrî ya ziman binemayekê xudaye, dema ku zarok ber bi vê giştgîriya ziman diçe bi rêya wergirtina şêwa û şiyânên xwe ber bi gişt gîrîyê biçe, kumeka diyar kirî ku taybetin bi yasayên zihnî wî demî bi xwe dirûsit dibe ku ev yasaye ji rûyeka sruştî bi xwe ve digrin ji bu eşkire kirina hemî risteyên.

Nwam çumsikî wisa dibîne ku şiyânên axivtnê ji encama siruştî û mrovayetî hatye dirê dibêje, mrov behreyek heye ku yê taybete bi regezê wî herwisa curek ji rêxistina jiejnê takî û bê wêneyî heye ku nikarê vegeerênêt ji bu hindek endamên anku axivtina mrovayetî yê amireka serbest û hzir kirina serbeste. Anku axivtin taybetmendiya mirovî ye lewma her ji dest pêkê me amaje pêkir ku jiyna zarok bername ji bu hatiye dariştin û rûyeka paqij nîne, belkî pêkhateyên dest pêkî fêrê zimanê livilvînê dibe û wekî tê zanîn jî di demek kêma de fêra ziman dibe bê guhidane jîngeha derdûra xwe.⁽¹⁹⁸⁾

⁽¹⁹⁷⁾ - Ahmid Muxtar Umer, Îlm Aldlale, Altbæ Alawlî, *Miktûb Dar Alarube*, Alkuyt, 1982, R68.

⁽¹⁹⁸⁾ - Wer Ahmid Tahiryân, *Ziban Şnasî Dkartî*, Antişarat Hrimis, Tihran, 1377, R 112.

Çomsikî ji bu belav kirina berhemê bi nav û nîşanê (pêk hateyên rêzmanî) li sala 1957 guhertineka mezin di zansitê zimannasiyê de encam da ku ji dest pêka şureşa taze ya ziman bû ku rêzimanê gişt gîrîy û zana yê zimanînasê cîhanê nasanid û peywendiyek di nav bera herdûkan de dirûsit bû ku ji alyek ve gişt gîriya ziman vedgirt û ji alyekê din jî jiyna ziman bixwe ve digirt.⁽¹⁹⁹⁾

Ev rêzman ji alyê zimannasên ve bûye cihê têbînî kirin û sernic danê çomsikî bangeşe ji bu wê yekê kir ku babetên dest pêkê sernic rakêşin di nerîna ziman de lêkulerên ku şiyânên

ziman hebûn di wê bawerê de bûn nezeriya gişt gîrî û jiyna ziman di dest pêkê de vegeryane ji bu eşkire kirina remiz û şiyânên zmanî.⁽²⁰⁰⁾ Rêzmana ziman ramana wesif kirina ziman û fam kirina riste û dirûsit kirina wê û cuda kirina peyvên di risteyên ne dirûsit de Çomsikî ji bu her risteyek didû pêkhat da na ye pêkhateya di nav ziman di ku peywendî bi ramanê û menteq ya risteyên vedigrê didûwem pêkhate ya dereve ku bi awayekî derekî ku şêwazê derve û eşkire kirina risteyên vedigrê.

Rêsayên gişt gîriyê bi rêya dîtin û guhertin û berfreh kirina û guhertina cihê pêk hateyên ji nav de diguhertin ji bu pêk hateyên derekî (jrif saxt û rû saxt) ew berhem ku Çomsikî li sala 1957 belav kirîye ku çendîn xallên bi xweve digre.

Zimannasî zayîn ku yekem car bi zimannasî ye giştgîr bi nav û danig bû, zimannasî ji navde (imanent) cuda babetên civakî û ferhengî bi raman ku egerê civakî û ferhengî çî kartêkirinek li ser ziman î nabû ji ber hindê xallên van egerên erk û roll di peywendiya ziman de şluve dikiri

⁽¹⁹⁹⁾ - D.Azad Emîn Baxewan, *Le Rwangey Zimannasyewe*, 2005, R 25.

⁽²⁰⁰⁾ - Minsur Fith Ali, *Ruzname Ziban Şnasî, Ziban Şnasî Zayşî*, 23 Ardebîşt 1390.

lewma Çomsikî di van cure zimannasên dihête hejmartin, li hember wan ramanên kumeka zimannasên din hen (Halîday) ser rahênên dan ku jêderên wê li qotabxane ya (Prag) bûn ku di wê baweriyê dane ku çi demek ziman cudahiyê di egerên civak û ferheng de nabît were şluve kirin anku eger civak û ferheng kartêkirin li ser dirûsit bûna ziman hebe û hind bihêze gringiya ziman jî biguhêrê bi vê desteyê ku zimannas dibêjne (transcendentall)(talî gra), bi nêrîna Çomsikî ziman diyardeyeka derûnî ye û berhem hatiye û di siruşt mrov daye niha me zanî ku çomsikî ziman wekî gringeyêka jenetîk dizane û divêt wê yekê jî bêjîn ku di hemî zimanên cîhanê de taybetmendiyeke hevpar hebûna xwe heye.

❖ **Sosêr Berî Niha Di Pêk Hateya Zimande Sê Cuday Dir Dixe**

- Axivtin (gûtin) ku yekeyêka diyar û hest pê kiriye.
- Ziman yekeyêka cuda kiriye, mebest ji rêxistineka taybete wekî zimanê kurdî.
- hêza gûtin (qwet nitq) ew tişte ku di hemî mrovên de hevpar heye anku Çomsikî bi tenê bi taybet mendiya mrovî dizane.

Cudahiya Çomsikî di gel Sosêr ewe ku Sosêr di çarçûva nerîna xwe şluveya ziman û rêxistina zimaneka taybet dike, lê Çomsikî piştî aşkire kirina yasa û rêsayên hêza gûtinê ewe ku çewa zarokêk bikarê fayede ji zimanekê werbigrê ji jayîna jenetîka xwe.

- 1- Di zimannas yê zayîn de piştî wesif kirina zimaneka taybet nîne, belkî pişt belav bûna nerînêye di derbarê ziman.⁽²⁰¹⁾
- 2- wekî berê niha me gut zimannasî zayîn gringyê bi ristesaziyê dide ku nerîna Çamsikî yeke ya riste û yeke ya zaynî (berifreh bûn)

⁽²⁰¹⁾ - Çar Anqlab Huze Ziban Şnasî , Mrurî Bir Ara Çamsikî, *Daniş Wijname Ansan Şnasî Ziban*, Sal Awl, Şmare Awl,1393,R6.

zimanî ye, mebest ewe ku dikarîn ji mafê wergirtinê yasayên diyarkirê di ristesaz yê de heyn hejmareka zav ya risteyên dirûsit bikin.⁽²⁰²⁾

3- yekeyên ziman her yek ji yekeyên serbixwe tê danan û şêwazê kar kirina wan cuda ye ji yek, bi ramana wê ye ku axivtin karên zimanê her yek ji bu xwe serbixwe kar dikin û dihêne danan (fonetîk, pragmatîk, sîntakis..... Hwd).

Çomsikî dibêje hêza gûtnê cudaye ji hêzên din wekî hêzeka bîr kirinê tê bikar anîn ji bu mînak pêkhatayên di nav leşê mrov de tamam kerên yek dîne, lê karên wan ji hevdû cudaye wekî dil û ciger Ku pêkhatayên wan di nav leş dane.⁽²⁰³⁾

Çomkisî di wê baweryê daye ku karê zimannas şluve kirina zmane bi awayeka cuda ji herkesekê û ji alyê zimannasên ve erke ku çendîn şluveyên bikin ji ber ku buçûna Çomsikî ew bû di egerên civakî û kulturî de rollê xwe nabe û ziman diyardyeka jenetîke lewma gelek gringî pênahatîye dayin eva ku me gut Çomsikî înkariyê nakit ku kar tê kirina sedemên li ser pêk anîna ziman heye, lê bi nêrîna Çomsikî wisaye ku karê zmannasî şrove kirina zimanên cuda ji wan sedemên ku kar tê kirin li ser ziman heye ku bi baweriya wî guh nedana bi egeran.

⁽²⁰²⁾ – Ç.B , R 9.

⁽²⁰³⁾ - Wer Rza Nîlî Pur, *Çamsikî û Anqlab Ziban Şnasî*, Antişarat Danje, Tihran, 1387, R 68.

ENCAM

Di encamê wî vekolînênde ev çend xalên herî girng wekî encama her vekolînek dehêne dîyar kirin :

1- Zanista zimanî hewl û bzava wê ewe ku nasîna naveroka zimanî bidit, rê didanît ji bo pêk înana ko restîyên zimanî li ser rê û rêbazêkî zanistî yê bihêz, demê zimannasî ya rasteqîne bivêt ji zimanî vekolîne bike wisa li dest pêkê temaşey ko resteyên zimanî dikit û li despêkê ji ko resteyên seretayî û bingehî ango yasayên danganê wî zimanî vedikolîne ew jî bi mebesta derxistna rastî û dirûsitiya yasayên dengî û bi kar înana wan bi sanahîtrîn şêwaz.

Li vêrê di gehîne wê rastîyê ku zimannasî zanistekê sebixwe petîye û di çarçuvê zimanî da karên xwe encam dide, lê mexabin ta niha ev zanisit wekî pêtvî di kurdistanê de giringî û biha pê nehatiye dayn di çarçovê ne serekî hatîye temaşa kirin û heta ku çavkanî ya nivîsnî jî hind nîne ku cihê razî bûneka mezin û girîngiya wî zanistîkî bît.

2- Ziman diyardeyekê bê serûber û têkil nîne belkî hemî tîorên zimanî rijdin li ser ewê yekê ku ziman sîstem û pêrewe, sosêr şureşa zimanî li ser binemaê zanist kirina ziman û sîstematîkî û peyrewiya zimanî dest pêkir, Çunkî pêtir ji wan binemayên ji bo lêkolîna zimanî kirin û zanayên amaje bi hindê dikin ku ziman dergehekê sîstmatîkî yasa bende û dixazît wî nîşan bidet ku ziman bi tenê deng û peyvan nîne belkî dergeheke ji peywendên li ser yek binema û sîstem pêk tê. Zimana mirovayetî diyardeyeka zîndî civakî jîrî û derûnî û gelek ji aloze, bi hindê ku sîstemê pêk hatina di nav yekda çûn û pêkve grêdayne û ji çendîn beşîn cûda pêk tê. Bi wê eger civat û

Pêwendiya mirovayetiye pêk hatiye û roj bi roj ev pêwendî civakî digel nû bûna jiyanê û guhrîna wê da di zêdebûndaye û berev pêşve çûnêdaye û di ghorît û pêşdi kivît û alîên wî nû dibin û erkê havbeş di civata cûdahîya mirovayetîda dê bîne.

- 3- ziman ji wan hemî erkên mirov encam dide mirovahître, tenê mirov bi ziman zanyarî û hest dighurît, candarên dî ew ziman nîne bo gûherîna hestên xwe, di rastîyede xudan pêkhatên bayelucên temamin. bi hindê jî mirov candarêke axivtin dik (Hîwan natq) û cudahîya here mezina digel candarên dî ewe mirov xudan zimanê derbirînêye ku hest û zanyarî ya pê vedgohêzît ji ber hindê ziman ne tenê amrazê gûherîna bîr û hizraye, belkî egerê pêşxistin û berifreh kirina warên bîr û hizr û ezmûne ye, hindek ji zanayên û feylesofên di wê bawerêdane ku di wî dimêda ku bîr û hzir hebûye ziman jî heye ji ber hindê ziman mirov perwerde dike û amade dike ji bo dahênanê û beşdarî kirineka jêhatî di jiyana şaristanîda.
- 4- Eger zimannasî wek çarçûvekê xwêndewarî û xandin bizanin ku ji egerê drûsit bûna wêneyên ziman vikulêt wê demê ne Eflaton û ne Eresto jî nikarîn bi zimannas hejmar bikin.

Eger bi xwe bi lêkulîna deng û risteyan ve mjuyl kirbêt tenê egera wê ewe ku li vê mîtodê da bigehne fam kirineka baştir bo wî tiştê ku wan mebest li hebû her wekî wê yekê ku Eflaton bo zêdetir dil xweş bûn û zanîna zanista zêdetir li vî babetî da nêzik bûyne û her wisa Eresto jî ji ber wê yekê ku xandina ziman û lêkulînê egereka gûncaye ji bo zêdetir şîrove kirina babetên menteq.

- 5- Bi hatna olî îslam cizîra Erebi pitirya şaîr û gote bêje bi xweve kum kiri û bûye melbendê kum bûna şaîran û bi taybetî kum bûna şîerî di

hate dar xistin wekî bajêra şaîran nav û deng derxist bû ku ev yek jî bandûr li ser navçên dinin Erebi dirûst kir bû.

- 6- Ziman di ferhengên de bi mirnê nehête hejmar kirin, belkî bi zimanên kevin yan klasîk tên nav kirinê. Wekî zimanê Latîni ku tenê di nava ruperên nivîsînê de maye û axaftin pê nahête kirin, Latîni û Grîki û Erebi ya klasîk û Îbrî û Sensekrîti ev zimanên ku çansa wan ji zimanên din zêdetre ku bi sedema nivîsîna van ziman ji sedsalên bikar îmana wanda û heya niha mayne, lê ew zimanên ku tu cureka nivîsîn nîne û nivîsîn pê ne hatîye kirin bi mrî tene nav kirin û pêtir jî rû bi rû jî navçûnê dibin. cureka din ji mirna ziman birîti ye ji helmijîn û çûna nav zimaneka din wê raman ku zimanekî baladesit zimanê bindesitê win dike û zimanê bindesit bi temami jînav diçe.
- 7- Girîngitirîn û serekîtrîn rolê ziman brîti ye ji peywendî ya wî demî ku peyamêkî alogor dike.
- 8- Bi awayeka giştî guherîna zimanek hevdeme di gel guherîna pêdavên civakî ku ji wî ziman wekê amrazê peywendî di navbera hevdûde sûd wergirtîne, guherîn kirin û pêdavên her civakêkî jî girê daye bi guherîn kirina menewî û siyasî û abûrî û civakî. li vî aliye de peyvên her zimanekî zêde ji hemî tiştên din dikarin lvîna guherînan bîn. Nêrînen me di ferhengên peyvan ew yek bu me zelal dibe ku hendek peyv di demekî diyar kirîde bo meremeka diyarî krî bikar hatiye her çende niha bo zêdetir ji wê meremî bikar dihên yan jî li ser demê pêştirda hebûn û nebûn û niha di gel pêşketina mirovayetî ew peyvên nû peyda bûne ku rengvedan li ser guherîn kirina ziman dibe.
- 9- Hebûna çend ziman di yek civat de diyardeka normale, ew welatên ku hejmara nîştênên wê gelêkin çendîn zimanên navxwe jî bi kar dînin anku her civakêk bi şewazê xwe yê taybet gutûbêj li ser lehceya xwe dikin, ew welatên di yek zimanê fermî hebe nîştênên wî welatî jî

kême li vêre pêdiviyê amajê bi wê yekê bikim ku çendîn pênase ji bu zimanê civak yan civaknasên ziman hene.

- 10- Çomkisî di wê baweryê daye ku karê zimannas şluve kirina zmanê bi awayeka cuda ji herkesekê û ji alyê zimannasên ve erke ku çendîn şluveyên bikin ji ber ku buçûna Çomsikî ew bû di egerên civakî û kulturî de rolê xwe nabe û ziman diyardyeka jenetîke lewma gelek gringî pênahatîye dayin eva ku me gut Çomsikî înkariyê nakit ku kar tê kirina sedemên li ser pêk anîna ziman heye, lê bi nêrîna Çomsikî wisayê ku karê zmannasî şrove kirina zimanên cuda ji wan sedemên ku kar tê kirin li ser ziman heye ku bi baweriya wî guh nedana bi egeran.

ÇAVKANÎ

- D. Kamîl Mhimd Qeredaxî, *Ziman*, Çapî Yekem ,Slêmanî,R13,S 2007.
- Atonî Arla Tow, Wer Mehdî Senendecî (Hewar), *Berayek Bo Zimannasî Mîjû*, Weş Xanî, Çapî Yekem, R 142,S 2013.
- D. Dara Hmîd Mhimd ,*Hendê Layen Le Tyoryekanî Ziman*, Weş Genc, Çapa Yekem , Slêmanî,R 38, S 2014.
- D. Rfîq Şwanî,*Zimanîkurdî Û Şwênî Le Nêwan Zimananî Cîhanda* , Weş Xanî, Dihok, Çapa Yekem ,R 31, S 2008.
- Xazî Alî Xurşîd, *Zimanî Fermî Bo Kurdistan*, Dezgay Çap Û Pexşa Serdem, Çapa Yekem,Slêmanî,R 18,S 2011.
- Husîn Mhimd Ezîz,*Selîqey Zimaneweanî Û Griftekanî Kurd*,Weş Kardo, Çapa Dûyem,Slêmanî, R 71, S 2005.
- P.D. Wirya Umer Emîn, *Asoyekîtrî Zimanewanî*, Hj Yekem , Çapa Dûyem, Weş Aras ,Hewlêr,R 5, S 2009.
- D. Kurdistan Mukrî, *Serdemanî Zimanî Kurdî Komelle Zmananî Êranî*, Weş Aram, Hewlêr, Çilpa Yekem, R 13, S 2008.
- Selam Nawxoş,*Nasyonalîzmî Kurd Û Zimanî Kurdî*,Weş.Tefsîr,Hewlêr,Çapa Yekem,R238,S 2016.
- Luys Han Kalf, Wer.Bhadîn Clal, *Şerrî Ziman Û Syasetî Zmanewanî*, Hewlêr,R125,S 2012 .
- Mhimd Mhimd Ywşin Alî, Wer.Nerîman Ebdalle Xoşnaw, *Derwazeyek Bo Zimanewanî*, Çapa Yekem Weş Rojhellat,Hewlêr,R61,S 2010.

- D. Ewîrhmani Hacî Marf, *Ferhengî Zarewayî Zimannasî*, Slêmanî, R 28, S 2004.
- D. Nerîman Ebdalle Xoşnawî, *Deng Sazi*, Çapî Yekum, Çapxaneyî Rojhelatin Hewlêr, Laper 12, Sallî 2003
- Mhimd Amîn Hewramanî, *Sertayêk Bo Fîllojî Zimanî Kurdî*, R23, S1973.
- Sacîde Abdalle Firhadî, *Riste Paş Riste Tîrwanîkî Erkî*. Çapî Yekem, Bllawkrawey Dezgay Aras, R37, S 2008.
- D. Azad Emîn Baxewan, *Lêkolênewe Le Rwange Zimannasyewe*, R170, S 2005.
- Talîb Husîn Alî, *Hendî Llayan Le Peêwendî Nêwan Riste Wata Le Kurdî Da*, Namey Diktura, Zanko Slahaldîn, Kolêjî Adab, Hewlêr, R33, S 1998.
- D. Mhir Baqrî. *Miqdmat Ziban Şnasî*, Antişarat Danişgae Pyam Nur, Tihran, R3, S 1383.
- Abwal Hsin Nicfî, *Mbanî Ziban Şnasî*, Entişaratê Nîlûfer, Tihran, R3, S 1358.
- Sye Hmayut Şan (Almî) Nuştin, *Ngarş*, Ktabxaney Afxanistan, R 21, S 2015.
- Name Rhîm Alazawî, *Wer Cwad Aêxrî, Rwş Şinasî Pjuhişhay Ziban Şnasî*, Tihran, Musesey Antişarat Danişgae Tihran, Çapa Yekem, R 7, S 1392.
- Ncîb Ali Frîwr, *Tarîx Andîşeha*, Cild Dûm, Çap Awl, Be Nqil Az Firhing Sayt Başgae Andîşe, 1385.
- Mhimd Mihdî Ardibîlî, *Şirh Acmalî Bir Nizrye Musol Aflatun*, Antişarat Flisfe Nu, Danişgae Tibrîzi Mqale, R 7, S 2014.

- Pîtir. A. M. Sorn, Wer Alî Mhimd Hiq Şnas, *Tarîx Ziban Şnasî*, Weş Mhirqim, Çap Awl, R 47, S 1387.
- Aşart, Lutis, Wer Nsîr Şfî Pur, *Yaftehay Sîbewy Dir Bab Frayind Nimtuî Ya Hcanîrî*, Micle Zban Şnasî , Sal 23, Şmare 2, Tihran , Mirkiz Nşir Danişgahî .R100, S1388
- Pyam Sle, *Sîbewy Ziban Şnasî Nuwîn*, Payan Name Arşid Danişga Azad Aslamî Wahd Tihran Mirkiz Girwe Ê Ziban Şnasî Himganî, R81, S1376.
- Mihdî Mişkwe Aldînî, *Ziban Şnasî Tarîx*, Antişarat Danişgae Firdûsî, Mişhid R10, S1373.
- R.H.Runbîz, Wer. Alî Mhimd Hiq Şnas, *Tarîx Mixtsir Ziban Şnasî*, Nşir Mirkiz, Tihran , R 213, S1385.
- Mhimd Alîye Miqdim, *Qrin Dûm Hicrî û Srif û Nhu Arbî û Nqîş Sîbewy Dir Tdûyn Qwaad Ziban Arbî*, Kingre Bzirgdaşt Dwazdihmîn Qrin Dirgzişt Sîbwey, Wîraste Mhimd Hsîn Askind, Danişgae Şîraz, 1353.
- Nicdî Nasf, Mhimd Fazilî, Sîbwey û Pişway Nhu, Antişarat Danişgae Mişhid, R303, S1359.
- Cirmî Zîdan, Wer. Alî Cwahir Klam, *Tarîx Timdin Aslam*, Antişarat Amîr Kebîr, R480, S1386.
- Firdînad Dî Susur, Wer. Kurş Efuy, *Dewre Ziban Şnasî Emumî*, R4, S1381.
- Yhya Mdirsî, Dramdî Bir Came Şnasî Zayan, *Tihran Mose Mgalat û Tihqîqat Firhingî*, R 90, S 1368.
- Alî Mhimd Hiq Şnas, *Şar û Zad û Mirg Zibanha*, Mqalatî Adebî û Ziban Şnasî, Tihran, Weş Nîluf, R140, S 1370.

- Himze Gincî ,*Rwan Şnasî Emumî* ,Tihran,Danişgæ Pyam Nûr, Çap Hiftim,R73,S 1370.
- Birk ,Luray ,*Rwan Şnasî*, Rişd, Yhya Sîd Mhimdî ,Tihran, Weş Arisbaran ,Nubt Charm,R34,S1384.
- Rabrit Larnis Trisk, Wer.Alî Famyân, *Mbanî Ziban*, Antişarat Mirkiz Tihran,R150.S1379..
- Pul Hinle, Wer.Îdalle Muqin, *Nqiş Ziban Dir Nmude Waqeytha*, Antişarat Hris, Tihran,R75,S 1378.
- Amuzade Mihd Îrcî Mhimd, *Pju Hiş Name Alum Ansanî Danişgæ Asifhan*, Şmare 37,R103, Behar 1382.
- D.Pruyz Natil Xanlirî, *Tarîx Ziban Farsî*, Çap Awl Û Diwm,Weş Ktîbe, Nşir Nû,R114,S 1365.
- Mhimd Rza Batnî. *Ziban û Camae Şnasî (Mcimwæ Mqalat)*, Tihran. Çap Awl,R85,S 1381.
- Xlam Abas Tuslî,*Nizryehay Camae Şnasî*, Çap Çarm, Saziman Alum Danişgahî Simt,Tihran,R155,S 1373.
- Sîd Alî Mîr Amadî, *Mcimwæ Mqalat Çarmîn Knifranis Ziban Şnasî Nizrî û Karbirdî*, Micle Awl, Tihran, Antişaran Danişga Alame Tbatebay, Çap Awl,R93, S 1379.
- D. Bilqîs Roşn,D.Lîla Ardibîl, *Miqdwarî Bir Mana Şnasî Şnaxtî*,Çap Awl, Nşir Alm, Tihran,R14, S 1392.
- Palmirqrink,Wer.Kurş Êxrî Sroş, *Ngahî Taze Be Mana Şnasî*,R43, S1384.
- Glin Ward,Wer.Qadir Fxir Rincîr,Abu Zkirî,*Phist Mdirnîm*,Tihran,Mahî,Çap Awl,R125,S 1384.
- Bayk Ahmidî, *Saxtaru Tawîl Mtin*, Nşir Mirkiz,Tihran, Çap Nhim,R20,S 1386.

- Firzan Scudîy, Lîla Sadq, *Pjuhiş Hay Ziban Wadbyat Titbîqî*, Dwre Awl, Şmare Dûyem, S1389.
- Fikturya Framkîn, Wer. Alî Bihramî, *Shîl Zyaaldîn*, Anşarat Rahinma, Çap Awl, Tihran, R235, S 1386.
- Firzane Tîfurî, Tihqîqî Tusîf Ziban Ê Giftar, Dal Mdalul, Payan Name Karişnasî Arişd, Danişgae Tihran, Bxiş Ziban, R95, S 1352.
- Nwam Çumsikî, Wer. Kurş Êfuy, *Ziban Endîşe*, Tihran, Hrimisî, Axrîn Çap, R112, S 1391.
- Pîtir. A.M. Soron, Wer. Alî Mhimd Hiq Şnas, *Tarîx Zeban*, Çap Awl, Tihran, Mirkiz Antişarat Simt, R196, S1388.
- Ywsif Krîmî, *Tarîxçe û Mkatb Rwan Şnasî*, Tihran, Nşir Pyam Nur, Çap Hiftim, R64, S1385.
- Cmay Az Mulfan, *Miktb Hay Rwan Şnasî û Niqd An*, Tihran, Mirkz Nşir Simt, Çap Çarm, R84, S 1380.
- Rabrit Larnis Trisk, Wer. Firyar Axlaqî, *Miqdmat Ziban Şnasî*, Tihran, Nşir Nî, R122, S 1380.
- Azîta Afraşî, *Manî Şnasî Baz Tabî, Firzyeay Taze Dir Şnaxt û Tbîn Manî*, Rsale Diktrî Ziban Şnasî, Tihran, Danişgae Alame Tbatebayî, R64, S1381.
- Hsîn Şkir Kin, Mqale, *Miktb Hay Rwan Şnasî û Niqd An*, Tihran, Saziman Mtalae û Tdûyn Kitb Alum Ansanî Danişgaha Simt, Mirkiz Tihqîq û Tusae Alum Ansanî, 1369.
- Mhimd Rza Batnî, *Pîramun Ziban û Ziban Şnasî*, Mcimwae Mqalat, Tihran, Firhing Maaêr, Çap Nubhar, R73, S 1371.
- Yhîy Mdirsî, *Dir Amdî Bir Camae Şnasî Ziban*, Tihran, Mosse Mtalat û Tihqîqat Firhingî, R76, S 1368.

- Mistfi Asî,*Ziban Şnasî az Nizrye ta Karbird*,Micle Firhing ,Biha,Şmare 17,R 22, S 1375.
- Wer Ahmid Tahiryân,*Ziban Şnasî Dkartî*,Antişarat Hrimis, Tihran,R 112,S 1377.
- Çar Anqlab Huze Ziban Şnasî , *Mrurî bir ara Çamsikî*, Daniş Wîjname Ansan Şnasî Ziban, Sal Awl, Şmare Awl, R6,S 1393.
- Wer Rza Nîlî Pur,*Çamsikî û Anqlab Ziban Şnasî*, Antişarat Danje, Tihran,R 68,S 1387.
- Reza Kurnig Bhiştî,*Asnad Rahinma*,Name Mastir,Danişgae Asifhan,R 10 , S 1388.
- Abuzr Hisnud Emu Zade, *Nisbît Zibanî Dir Wajgan û Xuşawnidî Guyş Lkî Dre Şhir*, Îk Birsî Titbîqî Ba Ziban Farsî, Firhing Aylam, Dewre Panizdhim, Şmare 45,R146, S 1393.
- D.Cwad Alî,*Almîfsil Fî Tarîx Allxe Alarb Qbil Alîslam*, Dar Alalm Lalayn, Beyrût, Cild 8,R 673.S 1987.
- D. Ahsan Abas,*Tihqîq Şirh Dîwan Lbîd Bin Rbîe Alamrî*, Weş.Gibe,Alkuyt, R138, S 1962.
- Abdalcibar Mihmud Alsimraî,Micle Alwahe,*Fislye Yeson Altras Alisqafe û Aladib*, R 48, S 2008.
- Abin Sad, Altibqat Alkibra, *Mitbe Brîl Lîdin*, Cild 3,R 613, S 1324.
- Ahmid Amîn, Fcir Alîslam, *Daral Kitab Alarbî*, Beyrût,Çapa 10, R 56, S 1969.
- Labî Mhimd Abdalmilk Bin Hşam Almafrî, *Almarufe Bsîre Abin Hşam*, Alsîre Alinbewye, Zibt û Tihqîq Alşîx Mhimd Alî Alqitb û Alşîx Mhimd Aldalî Bilte, Ciza Sals, Alimkitbe *Alasrye*, Beyrût,R5, S 1998.

- Sehîh Albxaî, Txift Alimhtac, *Labin Hcir Alasqlanî*, Rqim Alhidîs 4992, Cild 6, R185, S 2008.
- Mistfa Sadq Alrafîyn Acaz Alqran û Ablaxe Alinbewye, Daralktab Alarbî, Çap Sals, Beyrût, Lubnan, R 73, S 1973.
- Tifsîr Abin Ksîr, *Sure Alrad Alaye 4*.
- Shîh Almislim, *Ktab Alizkae*, Bab Fî Tiqdîdim Alizkae Û Mnaha, Hedîs Şrîf Rqim 983.
- Tifsîr Alqurtubî, *Sure Alzixrif, Alaye 55*.
- Mhimd Mqatlî, *Rsal Almastir Fî Altifsîr Alinbewûye Hqîqe û Msadre*, Kilye Alum Alactmayî û Alalum Alaslamî, Alcamae Alhac Alxizr Batne, Cimhurîye Alczaîr, R 27, S 2008- 2009.
- Claldîn Alsîwtî, *Alatqan Fî Alalum Alqran*, Cild 1 , Alqahre, Mîsir, R 57, S 1862.
- Amam Ahmid Bin Mhimd Bin Hinbil, Almisnid, *Daral Hidîs Alqahre*, Mîsir, Çapa Awl, Rqim Alhidîs 24654, S 1421 Hicrî.
- Abwalfîb Abdalwahd Bin Alî Alinhuy Alhilbî Hqîqe û Alq Alye Mhimd Abwalfizl Abrahîm Hratb Alinhuy Miktîm Alinhim Alqaade, *Mislyae Alifcale* , R 65, S 1955.
- D. Sahir Himd Slim Alqrale Almisnid û Almisnid Alîhuma Asilhama Kzilk Axujba, Cimle Alzirqa Libhus û Aldrasat Alansanye, Alimcild Alsals û Eşrun, *Aladed Alsanî*, Alardin, R 223 , S 2013.
- Ahmid Muxtar Umer, *Îlm Aldlale*, Albae Alawlî, Miktb Dar Alarube, Alkuyt, R 68, S 1982.
- Husenoldereredw, *The Syn Tax Of Apdlonius Dyscolus*. Translated And With Commentary By – Cstudies In The History Of Linguis Tics , 23 , Benj Amins Amsterdare 1981.

- A.Luhtala.Grammar, Early Medieval. Mi, Asher Simpson, Or 1461,S1994.
- C.H.Kheepkuns. *The Priscianic Tradition in S.Ebbesen Cedd*,Sprachtheorien In Spatanatikic Und Wittelalter.Narr Tubigen.Pp 239, S 1995.
- Breda – Claramonte . Manuel, *Sanctius Theory Of Language A Contribution To The History Of Renaissance Linguistics Benigmins*, Amsterdam,R235,S1983.
- Lectures On The Science Of Languages –Delivered At The Real Institution Of Great Britain In 1861 And 1864.
- Declare Jean And Pierre Swiggers .*La Linguistique Française And XVII Et XVIII Science Imitations The Request Reception Et Context Glob All In R.Lorenze(Ed) . Acts Do XIX Congress Insertion Dela Linguistics’ Filologia Romanica . Univesiade Desantiago Decomposetal 1989 Vol.VII . Foundation Pedro Barrie Delamaza, Conde De Frnosa A Corun Pp 763, 1996.*
- Ekur, Thought And Language, *Philosophical Aspects In Philosophy Of Language And Linguistics*,Ed . Alex Barber And Robert.J. Stain Ton 747,2010.
- Clade Levi. Strauss” *Mythologiques” Volume1” Volum Iraw” The Cookud” Publisher University Of Chicago” Press” Page 10” 1983.*
- G. Wheeler, *Port Royal Tradition Of Grammar In Asher Simpson*,R 3229,S 1994.
- Mhamad Amînî,Ruzname Rsalt ,*Ziban Şnasî Msilman Dir Tayx Zbanişnasî Aslamî*,Şmare 6571,R 18,S 21/8/1387.
- Ruzname Eatmad Mlî, *Ziban Şnasî*, Bru Amruz Şmare 844, R7,S1387.

- Tîna Amir Allhî, *Ruzname Kargaran*. Wwiw. Kargozaaran.Com
- Minsur Fith Ali, *Ruzname Ziban Şnasî, Ziban Şnasî Zayşî, 23 Ardibhişt 1390.*
- Micle Whîd ,*Wer Zya Aldîn Dihşîrî, Asrê Firdînad Sosêr, Mewzûea Ziban Şnasî,Şmare 12 , Sal Dûyem, R 44,S 1385.*
- Ncîb Alî Frîwr, *Micle Tarîx Andîşha, Cild Dûwim, Çap Awl,R 7,S 1385.*
- Jîla Xancanî, *Micle Ziban Şnaxt,Sal Awl, Şmare Duyem,R42,S1389.*
- Mcîd Baxnî Por,*Micle Ziban Şnasî,Sallî Sîzdehem, Şmare Awl Û Dûwm,R33,S 1375.*
- Alî Akbir Şîrî, *Nqîş Aşnayî Zdayî Dir Afrîniş Ziban Adbî, Micle Rişd Adeb,R25,Şmare 96,S 1389.*
- Cîn Açsun, *Wer. Mihmud Alyasî,Micle Pjuhşî Danişge Tnirbît Muelim Sbizwar,Şmare Awl,R46,S1370*
- Mrîm Xaqanî, *Xlase Rsale Parmîndis(Ayde Û Wahd), Wwiw.Pih-Of-Edû-Blog-Me-Musisc.Ir.*
- Www.Tdi-Bolgfa.Com
- Ala Êlcrar, *Tetur Allxe Alarbye, Mqale, 23/ Uwnîwî 2014, Wwiw. Mawdoo3.Com.*
- Suead Aydnin, *Mqale Zhur Allxe Alarbye. Wwiw.Mesopot.Com.*
- Mirkiz Aldrasat Alqran, *Wwiw. Alquran.Com*
- Rza Studenya,*Rasxun,Dîdtahay Rwaşnasî Sîbewy 1393 Wwiw. Rasekhon.Net*
- Nîma Çayçî, *Wer.Az Angilsî, Wîb Sayt Wwiw.Kurdish Academy.Org.*
- Befraw Nûrî Sayetî Xelk,*Mqale, Wwiw.Xelk.Org.*
- Fatme Şîrzade,*Mirkiz Yadgîrî ,Sayt Tibyan.Www.Tibyan.Com*

- Wîkî Pîdya, Farsî, Ziban Pîwnidî.
- Asmaayl Salaryan, *Ziban û Adbyat Tirkat Xrasan*, Çap Nişde, Sayt, Wwiw.Salavigan.Arzablog.Com.
- Mirkiz Yadgîrî Sayt Tibyan, *Nuyisnde Fatme Şîrzade* .Wwiw.Tebyan.Net.
- Sîrus Awsîy , Wwiw.Linguisit.Bolgfa
- Www.Waisman.Wisc.Edû/Alc/Pubis/Speech-Pid
- Www.PhoneticsAcousticpontics.Wikipedia.Html.Laspretvied@-2007
- D. Ceafer Şîx Alaslam , *Mqale Pşekêkî Zor Kort Bo Zimannasî*Wwiw.Yagiyziman.Com.
- Mhimd Dbîr Miqdim Wwiw.Virast.Persianblog.Ir
- Mcîd Bihram Bîgî. Wiw.Majidbahrambeiguy.At